ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΠΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ

(13ος–15ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2015

Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις

Παράδοση και εξέλιξη (13ος – 15ος αι.)

ACADEMY OF ATHENS
RESEARCH CENTRE FOR MEDIEVAL AND MODERN HELLENISM

ANASTASIA KONTOGIANNOPOULOU

Local Councils in Byzantine Cities

Tradition and Evolution (13th–15th c.)

ATHENS 2015

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις

Παράδοση και εξέλιξη (13ος–15ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2015

Στον Χαράλαμπο και την Ελένη

Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθήνα

Research Centre for Medieval and Modern Hellenism
14, Anagnostopoulou str. – 106 73 Athens, Greece

ΤΗΛ. 210-3664611, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISBN 978-960-404-305-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σύμφωνα μὲ τὴν εὔστοχη παρατήρηση τοῦ André Guillou, εἶναι μιὰ αὐτοκρατορία τῶν πόλεων (χίλιες διακόσιες τὸν 6ο αἰώνα) καὶ ἡ βυζαντινὴ πόλη ὑπῆρξε πάντα τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῆς χώρας. Εὔλογα συνεπῶς οἱ ἐρευνητὲς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους στὴ μελέτη διαφόρων ὄψεων τῆς βυζαντινῆς πόλης, ὅπως μεταξὺ ἄλλων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς οἰκονομίας, τῆς δημογραφικῆς ἀνάπτυξης, τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῆς διακόσμησης, ἐπιχειρώντας νὰ ἀνασυστήσουν τὸν τρόπο σκέψης τῆς κοινωνίας. Ὅμως, παρὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας στοὺς τομεῖς αὐτούς, ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ τῶν πόλεων δὲν εἶχε ὡς τώρα ἀπασχολήσει συστηματικὰ τοὺς μελετητές. Τοῦτο τὸ κενὸ ἔρχεται νὰ καλύψει μὲ τὴν ἐργασία της ἡ Ἀναστασία Κοντογιαννοπούλου.

Στὴ μονογραφία της μὲ θέμα τὰ τοπικὰ συμβούλια στὶς βυζαντινὲς πόλεις κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἐξετάζεται ἡ δομὴ καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας στὰ ἀστικὰ κέντρα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ βάση τὸ τεκμηριωτικὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρουν οἱ πηγές, ἐπιχειρεῖται ἡ κωδικοποίηση τῶν μορφῶν τῶν συσσωματώσεων σὲ μεγάλο ἀριθμὸ πόλεων, στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, στὴν Ἤπειρο καὶ Αἰτωλοακαρνανία, στὴν Πελοπόννησο, καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἡ ἑρμηνεία τῶν ὅρων ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ κείμενα, μὲ τὶς ἑκάστοτε ἐννοιολογικὲς ἀποχρώσεις τους, ἡ ἀνάδειξη προσώπων καὶ ἡ ἐξέταση τοῦ σύνθετου ἱστορικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ ποικίλη αὐτὴ θεματικὴ βρίσκεται ἐδῶ καὶ χρόνια στὸ κέντρο μιᾶς εὐρύτερης ἐρευνητικῆς συζήτησης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν προκύψει ἐνδιαφέροντα πορίσματα.

Ἡ κυρία Κοντογιαννοπούλου διαπραγματεύτηκε τὸ θέμα μὲ συνθετικὴ ἱκανότητα, κριτικὴ ὀπτικὴ καὶ πρωτοτυπία προσανατολισμοῦ. Ἀνταποκρίθηκε στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ἔρευνας καὶ ἐπέτυχε νὰ προσφέρει στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα μιὰ μελέτη ἐξαιρετικὰ χρήσιμη. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνο γιατὶ φωτίζει πλευρὲς τῆς ἀστικῆς ὀργάνωσης κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες ζωῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ κυ-

ρίως γιατὶ ἀγγίζει ἕνα πρόσφορο γιὰ εὐρύτερο προβληματισμὸ ζήτημα, καθὼς τὸ ἀστικὸ κοινοτικὸ παράδειγμα τοῦ βυζαντινοῦ χώρου καὶ ἡ συναφὴς διαστρωμάτωση τῆς κοινωνίας του ἐντάσσεται στὴν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ χρόνου. Μὲ ἰδιαίτερη, ἑπομένως, εὐχαρίστηση προλογίζω τὸ παρὸν πόνημα, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι συμβάλλει στὴν καλύτερη γνωριμία τοῦ τρόπου ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας τῶν πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας, στὴν καλύτερη μὲ ἄλλα λόγια κατανόηση τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ
Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι βυζαντινές πόλεις αποτελούν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο έρευνας, το οποίο συνθέτουν και διαμορφώνουν ετερογενή και πολυποίκιλα στοιχεία. Αρκετά νωρίς, στο 11ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών που πραγματοποιήθηκε στο Μόναχο το 1958 έγινε από τους Ernst Kirsten και Διονύσιο Ζακυθηνό μια επιστημονική προσέγγιση της μεθόδου που θα έπρεπε να ακολουθείται κατά τη μελέτη των πόλεων. Βασικές όψεις των πόλεων που θα έπρεπε, σύμφωνα με αυτούς, να αναδειχθούν ήταν η γεωγραφική - τοπωνυμική, η διοικητική, η κοινωνική, η οικονομική, η τοπογραφική και η αρχιτεκτονική. Από τότε έχουν γραφτεί αρκετές μελέτες που αναφέρονται στο σύνθετο φαινόμενο των βυζαντινών πόλεων. Ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία οι πόλεις έχουν γίνει το επίκεντρο μελετών που εστιάζουν στην κοινωνική τους σύνθεση και στην οικονομική τους μορφολογία[1]. Σχετικά με τη διοίκηση των πόλεων οι αναφορές συνήθως περιορίζονται στην εναλλαγή διοικητών και άλλων αξιωματούχων και στο κοινωνικό τους προφίλ. Ελάχιστες είναι οι μελέτες που προσεγγίζουν τα συλλογικά όργανα που συνέπραττταν στη διοίκηση των πόλεων[2]. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των τοπικών συμβουλίων που λειτούργησαν στις υστεροβυζαντινές πόλεις, της μορφής τους, της κοινωνικής τους σύνθεσης, της λειτουργίας τους. Η λειτουργία των συμβουλίων στους υστεροβυζαντινούς χρόνους σχετίζεται άμεσα με εκείνη των μεσοβυζαντινών χρόνων, ιδιαίτερα από τον 7ο αιώνα και εξής. Για τον λόγο αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει στην Εισαγωγή αναφορά στον τρόπο λειτουργίας των συμβουλίων κατά τους μέσους χρόνους, έτσι ώστε να είναι εμφανής η

1. Για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στις βυζαντινές πόλεις βλ. κυρίως H. Saradi, «The Byzantine Cities (8th–15th Centuries): Old Approaches and New Directions», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 25–45· Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 15–16.

2. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. κυρίως Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 11 § 10.

συνέχεια, αλλά και οι αλλαγές που εμφανίζονται σε αυτά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Το υπό διαπραγμάτευση θέμα είναι ιδιαίτερα σύνθετο, καθώς η έλλειψη αρχειακών πηγών και η ρευστή πολιτική πραγματικότητα της εποχής καθιστούν δύσκολο ακόμη και τον εντοπισμό της λειτουργίας συμβουλίων σε ορισμένες βυζαντινές πόλεις. Μια άλλη δυσκολία προκύπτει από το αποσπασματικό υλικό των πηγών, το οποίο μας πληροφορεί για τη λειτουργία συμβουλίων σε πόλεις συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών, κυρίως της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου. Από το ελάχιστο δείγμα των πηγών δεν είναι δυνατή η εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων, μπορούν ωστόσο να εντοπιστούν συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λειτουργία των συμβουλίων, ανάλογα με το κατά τόπους πολιτικό πλαίσιο.

Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης κυρία Τόνια Κιουσοπούλου για την προθυμία με την οποία δέχτηκε να διαβάσει το κείμενο και για τις εύστοχες παρατηρήσεις της, που συνέβαλαν στην καλύτερη παρουσίαση της μελέτης. Επίσης ευχαριστώ πολύ τους συναδέλφους μου στο Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ) Κώστα Λαμπρινό και Χαρίτωνα Καρανάσιο για τον γόνιμο διάλογο κατά τη διάρκεια της σύνθεσης του κειμένου. Ευχαριστίες οφείλω στη διευθύνουσα του ΚΕΜΝΕ κυρία Ρόδη Σταμούλη για τη συνεχή ενθάρρυνσή της και τη συμβολή της στη δημοσίευση της μελέτης. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ την επόπτη του ΚΕΜΝΕ ακαδημαϊκό κυρία Χρύσα Μαλτέζου για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της επί του κειμένου και για τη θέρμη με την οποία αγκάλιασε την προσπάθεια αυτή και προώθησε τη δημοσίευση του πονήματος.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης να εκφράσω στα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής του ΚΕΜΝΕ, στα μέλη της Συγκλήτου και στον Γενικό Γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών που ενέκριναν να περιληφθεί η εργασία αυτή στις εκδόσεις μελετών του ΚΕΜΝΕ. Ευχαριστώ τέλος τους πατέρες της Ι. Μ. Βατοπεδίου του Αγίου Όρους για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου.

Η μελέτη αυτή δε θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συνεχή στήριξη από την οικογένειά μου, τον σύζυγό μου Στέλιο Τζωρτζάκη και τα παιδιά μου Χαράλαμπο και Ελένη, στα οποία την αφιερώνω με μεγάλη ευγνωμοσύνη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
Αθήνα, 2015

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
BHG: Bibliotheca Hagiographica Graeca
BZ: Byzantinische Zeitschrift
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
DOP: Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ΝΕ: Νέος Ελληνομνήμων
PG: Patrologia Graeca (J.-P. Migne)
PLP: Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (E. Trapp και άλλοι)
REB: Revue des Études Byzantines
REG: Revue des Études Grecques
VV: Vizantijskij Vremennik
ZRVI: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

τοπικούς φόρους και σε ένα βαθμό από συνεισφορά των *βουλευτών*[5]. Κατά την κρίση του 3ου αιώνα μειώθηκαν πολύ τα έσοδα των πόλεων και τα μέτρα που λήφθηκαν τον 4ο και 5ο αιώνα για την ανάκαμψη των αστικών κέντρων δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα[6]. Οι *βουλευτές* που κλήθηκαν να καλύψουν με την περιουσία τους μεγάλο βάρος των αστικών δαπανών βρέθηκαν σταδιακά σε οικονομικά δυσχερή θέση και επιδίωξαν τη φυγή από το βουλευτικό αξίωμα[7].

Παράλληλα με τα *βουλευτήρια*, στις πόλεις λειτούργησαν ευρύτερες συσσωματώσεις του αστικού πληθυσμού (*comitia tributa*, *concilium plebis* στη Ρώμη, *εκκλησία* στο ανατολικό τμήμα του Κράτους)[8], οι οποίες στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζονται ως συνελεύσεις. Κύρια αρμοδιότητα της συνέλευσης ήταν η εκλογή αρχόντων, η επικρότηση της παραχώρησης τιμητικών διακρίσεων από τη *βουλή* και ιδιαίτερα στο ανατολικό τμήμα του κράτους η έγκριση διαταγμάτων[9].

Τα αστικά συμβούλια του ρωμαϊκού κράτους εξακολούθησαν να λειτουργούν κατά την πρώιμη βυζαντινή (κατ' άλλους υστερορωμαϊκή) περίοδο (4ος–6ος αι.). Οι αυτοκράτορες τον 4ο και 5ο αιώνα προσπάθησαν με νομοθετικά μέτρα να ελέγξουν τη μείωση του αριθμού των *βουλευτών*, παρόλα αυτά τα *βουλευτήρια* συρρικνώθηκαν[10]. Σημαντικές λειτουργίες των αστικών κέντρων, όπως εκείνη της συλλογής των φόρων, ανέλαβαν υπάλληλοι διορισμένοι όχι από την τοπική *βουλή*, αλλά

5. Jones, Later Roman Empire, 732.

6. Jones, Later Roman Empire, 732.

7. Laniado, Recherches, 3–9.

8. Για τη *comitia tributa* και τα *concilia plebis* στη Ρώμη βλ. W. Eder, «Who Rules? Power and Participation in Athens and Rome», *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, εκδ. A. Molho, K. Raaflaub, J. Emlen, Μίτσιγκαν 1994, 173–174. Βλ. επίσης I. Lévy, «Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure sous les Antonins (1ère série. L'Ecclesia, La Boulé, La Gerousia)», *REG* 8 (1895), 203–250· Ausbüttel, Verwaltung, 44. Επίσης ο όρος *populus* δηλώνει τη συνέλευση του αστικού πληθυσμού που εξέλεγε τοπικούς άρχοντες στην Αφρική τον 4ο αιώνα, *Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, εκδ. T. Mommsen, τ. Α΄, Βερολίνο 1905, 12.5.1 (326), σ. 712. Πρβλ. Jones, Later Roman Empire, 722.

9. Jones, Later Roman Empire, 722· ο ίδιος, Decline, 240· A. Lewin, *Assemblee popolari e lotta politica nelle città dell'impero romano*, Φλωρεντία 1995, 108–112.

10. Laniado, Recherches, 9–26.

από την κεντρική διοίκηση και υπόλογοι στον επαρχιακό διοικητή και όχι στο *βουλευτήριο*[11]. Οι πόλεις έχασαν επίσης την αγροτική τους περιουσία και τα εισοδήματά τους και οι αστικές δαπάνες βασίστηκαν σε κρατικούς πόρους[12]. Ο περιορισμός της λειτουργίας των *βουλευτηρίων* διέφερε από περιοχή σε περιοχή και από πόλη σε πόλη. Για παράδειγμα στις αρχές του 7ου αιώνα σε φορολογικό κατάστιχο από την Ερμούπολη γίνεται λόγος για το *βουλευτήριο* της Αντινοόπολης στην Αίγυπτο[13]. Επίσης σε κατάστιχο γης του 625 γίνεται αναφορά στη *βουλή* της Ραβέννας στην Ιταλία[14].

Επιπλέον, η διεύρυνση της οικονομικής ανισότητας μεταξύ των *βουλευτών* οδήγησε σε εσωτερική διαβάθμιση των μελών των συμβουλίων. Από το τέλος του 5ου και τον 6ο αιώνα σημαντικό ρόλο στη διοίκηση των πόλεων διαδραμάτισαν τρεις κατηγορίες προσώπων, τα οποία αναφέρονται στις πηγές ως *πρωτεύοντες*, *κτήτορες* και *οικήτορες-πολίται*[15] και θεωρούνται ότι αντικατέστησαν βαθμιαία τους *βουλευτές*[16]. Σύμφωνα με τον D. Claude, στη Νεαρά 128, όπου απαντούν οι τρεις αυτές κατηγορίες του αστικού πληθυσμού, δεν αναφέρονται τα κριτήρια, με τα οποία διαχωρίζονται. Ο ίδιος θεωρεί πιθανό να διακρίνονταν οι παραπάνω ομάδες των πολιτών με βάση φορολογικά κριτήρια. Κατά τον

11. Dagron, Villes, 11· Brandes - Haldon, Towns, 143–144, 155· Liebeschuetz, The Decline, 110.

12. Dagron, Villes, 11–12· Brandes - Haldon, Towns, 145.

13. Gascou, Codex fiscal, 105–106. Πρβλ. Liebeschuetz, The Decline, 109.

14. Claude, Die byzantinische Stadt, 156· Liebeschuetz, The Decline 109.

15. Σύμφωνα με τον G. Dagron, το σχήμα αυτό δηλώνει τα τρία επίπεδα, με τα οποία ασκούνταν η εξουσία στις πόλεις τον 6ο αιώνα (Νεαρά 128, 16 (545)· Dagron, Villes, 13–14). Βλ. επίσης Claude, Die byzantinische Stadt, 114–121· Liebeschuetz, The Decline, 105–124· Brandes - Haldon, Towns, 169–170, όπου αναφέρεται ότι, σύμφωνα με τη Νεαρά 149 του Ιουστίνου Β΄ (569), οι *κτήτορες*, οι *οικήτορες* και ο επίσκοπος ήταν συλλογικά υπεύθυνοι για τη φορολογία και είχαν την αρμοδιότητα να εκλέξουν τον επαρχιακό κυβερνήτη· Saradi, The Byzantine City, 157, 160· Laniado, Recherches, 171. Πρβλ. J. Gagé, *Les classes sociales dans l'empire romain*, Παρίσι 1964, 401–402· J. Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales au temps de l'empire romain*, Παρίσι 1911 (δημοσιευμένο στη *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*), ανατύπωση Άαλεν 1973, 393· Rapp, Holy Bishops, 285–286.

16. Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος, 120· Saradi, The Byzantine City, 157. Πρβλ. Zavagno, Cities in Transition, 12, 16.

Claude, οι *πρωτεύοντες* και οι *κτήτορες* ήταν κάτοχοι μεγάλης ακίνητης περιουσίας και τιμητικών τίτλων της αυτοκρατορικής αυλής, ενώ οι *οικήτορες* συμμετείχαν ελάχιστα στη διοίκηση της πόλης, ίσως ήταν ακτήμονες[17]. Την ίδια άποψη για τους *πρωτεύοντες* και τους *κτήτορες* έχουν και άλλοι ιστορικοί, ενώ τους *οικήτορες* θεωρούν ότι ήταν πρόσωπα με κάποιο κύρος, πιθανόν κατώτεροι υπάλληλοι της κεντρικής ή της επαρχιακής διοίκησης ή του στρατού, γαιοκτήμονες ή έμποροι[18]. Επίσης ο επίσκοπος φαίνεται ότι συμμετείχε στη διοίκηση των πόλεων, ο κλήρος ωστόσο λειτουργούσε ως ένα σώμα διακριτό, αλλά με διαφορετικό –εκκλησιαστικό κατά βάση– προσανατολισμό[19].

Είναι γενικά αποδεκτό στη βιβλιογραφία ότι η οικονομική παρακμή των *βουλευτηρίων* υπήρξε ένας από τους βασικούς παράγοντες που οδήγησαν σε παρακμή τις ελληνο-ρωμαϊκές πόλεις τον 6ο αιώνα[20]. Σε αντίθεση με τη γενική εικόνα παρακμής των πόλεων που επικρατεί, μια άλλη άποψη δέχεται ότι η σταδιακή εξαφάνιση των *βουλευτών* και η ανάδειξη μια νέας αστικής κυρίαρχης τάξης τον 5ο και 6ο αιώνα δε θεωρείται σημάδι μειωμένης ζωτικότητας της αστικής κοινωνικής δομής, αλλά αποτέλεσμα της αυξανόμενης πολιτικής και θεσμικής κυριαρχίας των κρατικών και εκκλησιαστικών ιεραρχιών[21]. Επιπλέον οι άτυπες αυ-

17. Claude, Die byzantinische Stadt, 114, 118–120, 159.

18. Liebeschuetz, The Decline, 112–116· Laniado, Recherches, 188–191.

19. Kirsten, Die byzantinische Stadt, 7–8· A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969, 164· J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, Ρώμη 1981, 99–100· Dagron, Villes, 14–16· Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος, 114–121· Αβραμέα, Ο επίσκοπος και η πόλη, 77–89· Liebeschuetz, The Decline, 111· Rapp, Holy Bishops, 288. Σχετικά με τη συμμετοχή του επισκόπου στη διοίκηση της πόλης βλ. αντίθετα Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 48.

20. Άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν οι εχθρικές επιδρομές του 5ου, του 6ου και του 7ου αιώνα. Οι βαρβαρικές επιδρομές στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και οι επιδρομές των Αβάρων και των Σλάβων στα τέλη του 6ου αιώνα και στη συνέχεια των Βουλγάρων στη Βαλκανική, των Περσών και των Αράβων στην Ανατολή οδήγησαν σε συρρίκνωση το δίκτυο των αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας. Βλ. Jones, Later Roman Empire, 757. Πρβλ. Zavagno, Cities in Transition, 8, 12. Για τον μαρασμό των πόλεων τον 6ο αιώνα βλ. και Morrisson - Sodini, Ο έκτος αιώνας, 310–316.

21. Zavagno, Cities in Transition, 13.

τές κυρίαρχες ομάδες θεωρούνται ότι συνεισέφεραν στην οικονομική και κοινωνική ζωτικότητα των πόλεων. Παρόλο που η εικόνα των πόλεων άλλαξε όσον αφορά την εσωτερική δομή, τη χρήση του χώρου, το αρχιτεκτονικό ύφος και την πολεοδομία, πολλές πόλεις συνέχισαν να αποτελούν σημαντικά διοικητικά, οικονομικά, και εκκλησιαστικά κέντρα[22].

Όσον αφορά τις συνελεύσεις, από τον 4ο αιώνα και εξής περιορίστηκαν στην επικρότηση των αποφάσεων και των διαταγών του αυτοκράτορα ή των αρχόντων[23]. Σε αυτές μπορούσαν να συμμετάσχουν ο αυτοκράτορας, η *σύγκλητος*, ο πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη, οι άρχοντες στις επαρχιακές πόλεις, ιερωμένοι και ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός[24]. Κάποτε ο λαός μέσα από τέτοιου είδους συναθροίσεις εξέφραζε τη διαμαρτυρία του, η οποία οδήγησε πολλές φορές σε στάσεις[25].

Οι σύγχρονες μελέτες για τα συμβούλια των βυζαντινών πόλεων συνήθως αφορούν την πρώιμη περίοδο και φτάνουν ως τον 7ο αιώνα, όταν τα *βουλευτήρια* παρήκμασαν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας[26]. Για τους αιώνες που ακολούθησαν δεν υπάρχει συστηματική μελέτη για την εξέλιξη των συλλογικών οργάνων των πόλεων. Το κενό είναι ιδιαίτερα αισθητό, όταν για τις πόλεις της δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα της Ιταλίας έχει αναπτυχθεί μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις προϋποθέσεις που καθιστούσαν κάποιον ενεργό πολίτη μιας πόλης και με τα συμβούλια που λειτούργησαν σε αυτές[27]. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των συμβουλίων που λειτούργησαν στις βυζαντινές πόλεις κατά τους τελευταίους αιώνες του κράτους

22. Zavagno, Cities in Transition, 13–14.

23. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Α΄, 711· Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 40.

24. Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 449–455· C. Kyrris, «Typologie des Assemblées d'états à Byzance aux XIIIe et XIVe siècles», *XIIIe Congrès international des sciences historiques, Moscou 1970*, Βαρσοβία 1975, 73–93.

25. Jones, Decline, 242.

26. Kirsten, Die byzantinische Stadt, 23· Jones, Decline, 247.

27. J. Di Corcia, «Bourg, Bourgeois, Bourgeois de Paris from the Eleventh to the Eighteenth Century», *Journal of Modern History* 50 (1978), 207–233· E. Sestan, «La città comunale italiana dei secoli XI–XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo», *Congrès international des Sciences Historiques* (Stockholm, 21–28 August 1960), *Rapports* II, *Moyen Age*, Γκέτεμποργκ - Στοκχόλμη - Ουψάλα 1960, 91–120· *La coscienza cittadina nei comuni italiani del Duecento*, Convegni del Centro di

(13ος–15ος αι.). Ο εδαφικός διαμελισμός του Βυζαντίου και οι οικονομικές ζυμώσεις, οι οποίες ευνόησαν την άνοδο του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, έφεραν αλλαγές στην τοπική διοίκηση. Η οργάνωση, η σύνθεση, οι αρμοδιότητες των συμβουλίων και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων αποτελούν βασικά πεδία που πρόκειται να διερευνηθούν.

Τα συμβούλια που πρόκειται να μελετηθούν είναι το συμβούλιο της πόλης και οι συνελεύσεις στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα στα περιφερειακά αστικά κέντρα. Ο γεωγραφικός χώρος, στον οποίο εκτείνεται η παρούσα μελέτη, περιλαμβάνει τις περιοχές που βρίσκονταν στην εξεταζόμενη περίοδο υπό βυζαντινή κυριαρχία, δηλαδή τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Πελοπόννησο, ορισμένα νησιά και πόλεις της Μικράς Ασίας. Επίσης πρόκειται να μελετηθούν περιοχές που δε βρίσκονταν υπό τον άμεσο βυζαντινό έλεγχο, αλλά είτε τελούσαν υπό βυζαντινή επικυριαρχία, όπως η Ήπειρος και η Αιτωλοακαρνανία, είτε άλλαζαν επικυριάρχους, γεγονός που επηρέασε την εσωτερική τους εξέλιξη.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν γίνεται πρώτα μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη των τοπικών συμβουλίων στις βυζαντινές πόλεις κατά την περίοδο συρρίκνωσης των αστικών κέντρων (7ος–8ος αι.) και στα χρόνια της ανάκαμψής τους (9ος–12ος αι.), περιόδους για τις οποίες οι πληροφορίες των πηγών είναι ελάχιστες. Εξετάζεται ιδιαίτερα η ορολογία που προσδιορίζει τα συμβούλια των πόλεων, η σύνθεση και οι αρμοδιότητές τους. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τη λειτουργία των συλλογικοτήτων στα χωριά, καθώς παρουσιάζονται ομοιότητες με την

Studi sulla Spiritualità Medievale 11, Τόντι 1973· A. M. Orselli, *La città altomedievale e il suo santo patrono. Il 'campione' pavese*, Ρώμη 1979· R. Bordone, «Nascita e sviluppo delle autonomie cittadine» *La storia*, εκδ. N. Tranfaglia, M. Firpo, τ. 2/2 (Il Medioevo. Popoli e strutture politiche), Τορίνο 1986, 425–458· E. Occhipinti, *L'Italia dei comuni. Secoli XI–XIII*, Ρώμη 2000· G. Milani, *I comuni italiani*, Ρώμη - Μπάρι 2004. Πρβλ. D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312–1500*, (τιτλ. πρωτ. *The Evolution of the Medieval World. Society, Government and Thought in Europe, 312–1500*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1992, μτφρ. Μ. Τζιαντζή), Αθήνα 1999, 439–444, 584–587· A. Bellavitis, *Identité, mariage, mobilité sociale. Citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle*, Ρώμη 2001, 1–3, 19–32· P. Gilli, *Villes et sociétés urbaines en Italie : milieu XIIe–milieu XIVe siècle*, Παρίσι 2005, 37–66· Collard κ.ά., Villes d'Italie, 193–201.

αντίστοιχη οργάνωση των πόλεων. Η αναφορά στην περίοδο αυτή θεωρείται απαραίτητη, έτσι ώστε να φανούν οι συνέχειες, αλλά και οι αλλαγές στη λειτουργία των συμβουλίων στα χρόνια που ακολούθησαν.

Έπεται η διαπραγμάτευση του κυρίως θέματος με την παρουσίαση των πόλεων και της μορφής διοίκησής τους κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Στη συνέχεια μελετάται η ορολογία, με την οποία προσδιορίζονται τα συμβούλια των πόλεων, οι κατά τόπους διαφοροποιήσεις λόγω των πολιτικών συνθηκών της εποχής, η σύνθεση και οι αρμοδιότητές τους. Επίσης μελετάται η λειτουργία των συνελεύσεων κατά την εποχή αυτή. Πολύ σύντομη αναφορά γίνεται στην οργάνωση των συλλογικοτήτων στα χωριά, έτσι ώστε να εντοπιστούν και σ' αυτή την περίοδο τυχόν ομοιότητες με τις συλλογικότητες των πόλεων. Ακολουθεί η παρουσίαση της κατά τόπους οργάνωσης των τοπικών συμβουλίων των επαρχιακών πόλεων, με αναλυτική αναφορά κάθε πόλης, στην οποία μαρτυρείται ή συνάγεται από τις πληροφορίες των πηγών η λειτουργία συμβουλίου, έτσι ώστε να είναι πιο ολοκληρωμένη η εικόνα της εξέλιξης των τοπικών θεσμών στους ύστερους χρόνους.

Βασική πηγή για τη μελέτη των συμβουλίων των πόλεων αποτελούν οι ιστορικοί και οι χρονογράφοι, η νομοθεσία, τα πατριαρχικά έγγραφα, αρχειακό υλικό από μονές του βυζαντινού κράτους, βίοι αγίων, επιγραφές, σφραγιστικό υλικό, επιστολές και άλλα φιλολογικά και αρχαιολογικά κατάλοιπα. Το υλικό των πηγών είναι αποσπασματικό τόσο χρονικά όσο και γεωγραφικά και δεν είναι εύκολο να εξαχθούν γενικά συμπεράσματα σχετικά με την οργάνωση των συμβουλίων των πόλεων. Η δυσκολία αυτή εντείνεται επιπλέον από τον πολιτικό κατακερματισμό της εποχής, από τις ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου και την γεωγραφική απόσταση μεταξύ των επαρχιών του βυζαντινού κράτους που ενδεχομένως συνεπάγονταν διαφορετική εξέλιξη των αστικών θεσμών. Ως πόλεις στην παρούσα εργασία εκλαμβάνονται όχι μόνο οι μεγάλες πόλεις του Βυζαντίου, για τις οποίες άλλωστε διαθέτουμε τις περισσότερες πληροφορίες, αλλά και μικρότερες πόλεις, οι οποίες αποτελούσαν διοικητικά, εκκλησιαστικά και οικονομικά κέντρα, διέθεταν δηλαδή βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πόλεων[28].

28. Καραπιδάκης, Οι πόλεις των αρχόντων, 220.

Β. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΕΩΣ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

1. Οι πόλεις

Κατά τον 7ο αιώνα συντελέστηκαν σημαντικές αλλαγές στην επαρχιακή δομή του Βυζαντίου. Στα Βαλκάνια με τις αβαρο-σλαβικές επιδρομές καταλύθηκε το σύνορο του Δούναβη και δημιουργήθηκαν μόνιμες σλαβικές εγκαταστάσεις στην ενδοχώρα, οι οποίες παρέμειναν μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα. Τις αβαρο-σλαβικές επιδρομές ακολούθησαν εκείνες των Βουλγάρων, οι οποίοι, εκτός από τον Δούναβη, προωθούνταν μέχρι και τα τείχη της πρωτεύουσας. Στη Μικρά Ασία οι περσικές επιθέσεις εξασθένησαν τις ανατολικές επαρχίες, οι οποίες παρά τις νικηφόρες εκστρατείες του Ηρακλείου χάθηκαν οριστικά για το Βυζάντιο στο α΄ μισό του 7ου αιώνα. Η Συρία, η Παλαιστίνη και η Αίγυπτος πέρασαν πλέον στα χέρια των Αράβων και το σύνορο σταθεροποιήθηκε σταδιακά στον Ταύρο και τη Μεσοποταμία[1].

Η ερήμωση που προκλήθηκε στις βυζαντινές επαρχίες από τους διαρκείς πολέμους, την οικονομική εξάρθρωση και τη δημογραφική μείωση σε συνδυασμό με τον συγκεντρωτισμό της κεντρικής εξουσίας οδήγησαν από τα μέσα του 7ου μέχρι τα μέσα του 8ου αιώνα στον περιορισμό των επαρχιακών αστικών κέντρων σε οχυρωμένους οικισμούς[2]. Στη διάρκεια της περιόδου κρίσης πολλές πόλεις χάθηκαν, άλλες μεταφέρθηκαν σε πιο οχυρωμένα μέρη και απέκτησαν αγροτικό χαρακτήρα[3]. Σύμφωνα με τους W. Brandes και J. Haldon, γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα το κράτος μετατόπισε το βάρος της συλλογής των φόρων από τις πόλεις στις κοινότητες των χωρίων, οι οποίες αποτέλεσαν τις βασικές φορολογικές μονάδες. Επιπλέον η έλλειψη ρευστού που σημειώθηκε στα μέσα περίπου του 7ου αιώνα κατέστησε δυσχερή την πληρωμή του στρατού. Για τον λόγο αυτό δόθηκαν στους στρατιώτες κτήματα στις επαρχίες έτσι ώστε να μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες

1. Dagron, Αστική οικονομία, 48–49· Brandes - Haldon, Towns, 147· Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 87–88.

2. Haldon, Town, 2.

3. Dagron, Αστική οικονομία, 50· Haldon, Βυζάντιο, 159–163· Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 94.

τους. Οι πόλεις μεγάλες και μικρές πέρασαν στο παρασκήνιο και η ύπαιθρος στο προσκήνιο[4]. Οι αρχαιολογικές έρευνες επιβεβαιώνουν τον μαρασμό των πόλεων. Στα Βαλκάνια κάποια αστικά κέντρα εξαφανίστηκαν, άλλα εξακολούθησαν να λειτουργούν και άλλα συρρικνώθηκαν. Στη Μικρά Ασία επίσης πολλές πόλεις περιορίστηκαν γύρω από κάποιο οχυρό σημείο[5].

Οι συνοδικοί κατάλογοι αυτής της περιόδου, παρά το γεγονός ότι μπορούν ορισμένες φορές να οδηγήσουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα, αποτελούν σημαντική πηγή για την εξέλιξη των πόλεων, καθώς μαρτυρούν τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και τη μετέπειτα ανάκαμψή της[6]. Η γεωγραφική κατανομή των επισκοπών κατά τον 7ο και 8ο αι. και η δημιουργία νέων δείχνει μια διαδικασία ανάκαμψης ιδιαίτερα στην περιοχή κοντά στην πρωτεύουσα, η οποία συνεπικουρείται από τον σχηματισμό *θεμάτων* και την ανοικοδομητική πολιτική ορισμένων αυτοκρατόρων του 8ου και 9ου αιώνα. Στην οικουμενική σύνοδο του 879/880 είναι εμφανής η ανάκαμψη στη Θράκη, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο[7]. Στην περιοχή της Μικράς Ασίας παρατηρείται μεγαλύτερη σταθερότητα στους επισκοπικούς καταλόγους σε σχέση με άλλες περιοχές του κράτους και οι πόλεις συνέχισαν να λειτουργούν σε περιορισμένη ίσως κλίμακα[8].

Ανεξάρτητα από το αν επέζησαν ή χάθηκαν, οι πόλεις άλλαξαν μορφή, λειτουργία και ορισμό από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα. Δεν υπάρχει ιεραρχικός κατάλογος των πόλεων, παρά μόνο για τον καθορισμό της προτεραιότητας των εκκλησιαστικών εδρών. Επιπλέον δεν αναγνωρίζεται στις πόλεις ειδικό καθεστώς, ενώ με την εφαρμογή του θεσμού των *θεμάτων* ο διοικητικός, φορολογικός και στρατιωτικός έλεγχος δεν ασκείται με τη μεσολάβηση των πόλεων, η διακυβέρνηση αποκτά πιο συ-

4. Brandes - Haldon, Towns, 148–151.

5. Dagron, Αστική οικονομία, 52· Morrisson - Sodini, Ο έκτος αιώνας, 310–316.

6. Dagron, Αστική οικονομία, 50· Χριστοφιλοπούλου, Το πολίτευμα, 140–141.

7. Ostrogorsky, Byzantine cities, 60–61· Dagron, Αστική οικονομία, 51.

8. Vryonis, Decline, 6–7· Dagron, Αστική οικονομία, 51· Χριστοφιλοπούλου, Το πολίτευμα, 142. Για τη συρρίκνωση των αστικών κέντρων στη Μικρά Ασία βλ. και Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1998, 91–98, 133–134, 181, 220–225.

γκεντρωτικό χαρακτήρα και περιορίζεται η παλαιά αυτοδιοίκηση των πόλεων. Στα χρόνια αυτά τονίζεται περισσότερο ο αμυντικός χαρακτήρας των αστικών θέσεων, κάτι που προκύπτει και από την ορολογία με την οποία αυτές απαντούν στις πηγές, όπως *κάστρον* και *φρούριον*[9].

Η περίοδος σταθερότητας που ακολούθησε στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, με την επέκταση των συνόρων και την αποτελεσματικότητα του δημοσιονομικού συστήματος, οδήγησε σε σχετική ανάπτυξη τις πόλεις[10]. Από τον 9ο αιώνα και εξής σημειώθηκε αύξηση της αγροτικής παραγωγής και μια μεσαία τάξη γαιοκτημόνων ήρθε στο προσκήνιο και κατοίκησε στις πόλεις, οι οποίες έγιναν και πάλι κυρίαρχες στη γύρω ύπαιθρο[11].

Τον 11ο αιώνα επικράτησε πολιτική αστάθεια και οι Σελτζούκοι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Μικρά Ασία με αποτέλεσμα το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας να περάσει στα Βαλκάνια[12]. Οι στρατιωτικές επιτυχίες των Κομνηνών αυτοκρατόρων τον 11ο και 12ο αιώνα ευνόησαν την οικονομική ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα σημειώθηκε δημογραφική άνοδος τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο[13].

Η βασική ορολογία που χρησιμοποιείται στις πηγές για να δηλωθούν οι πόλεις της εποχής αυτής είναι *πόλις* και *κάστρο*. Ο όρος *πόλις* επίσης προσδιορίζει αστικά κέντρα που είχαν το καθεστώς πόλεως κατά τη ρωμαϊκή εποχή, προκειμένου να τονιστεί το ελληνο-ρωμαϊκό τους παρελθόν[14]. Ο αστικός χώρος στις μεσοβυζαντινές πόλεις διακρινόταν στο διοικητικό κέντρο και στην κατοικημένη ζώνη που διαρθρωνόταν

9. Bratianu, Privilèges, 83 κ.ε.· Ostrogorsky, Byzantine cities, 65· Claude, Die byzantinische Stadt, 157· Liebeschuetz, Ancient City, 15–25· Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος, 128–129· Zavagno, Cities in Transition, 15· Dagron, Αστική οικονομία, 53–54· Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 97–98. Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν η ίδια σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, ούτε ταυτόχρονη. Βλ. σχετικά Brandes - Haldon, Towns, 145–147.

10. Dagron, Αστική οικονομία, 54.

11. Brandes - Haldon, Towns, 171–172· Χ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. 2, Αθήνα 2006, 199.

12. Dagron, Αστική οικονομία, 54–55· Vryonis, Decline, 69 κ.ε.

13. Tivčev, Sur les cités byzantines, 148· Dagron, Αστική οικονομία, 54–56.

14. Haldon, Town, 10–18.

σε συνοικίες γύρω από εκκλησίες εντός και κυρίως από τον 11ο αιώνα και εξής εκτός των τειχών[15]. Με τη σταδιακή στρατιωτικοποίηση του κρατικού μηχανισμού επικεφαλής της διοίκησης στις μεγάλες βυζαντινές πόλεις ήταν ο διορισμένος από την κεντρική εξουσία *στρατηγός*[16].

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα κάνουμε σύντομη αναφορά στην ορολογία που προσδιορίζει τα συμβούλια των πόλεων, στη σύνθεση, στη λειτουργία και στις αρμοδιότητές τους στην περίοδο από τον 7ο αιώνα μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς σταυροφόρους το 1204. Θα γίνει επίσης σύντομη παρουσίαση των συλλογικών οργάνων που εμφανίζονται να λειτουργούν στα χωριά.

2. Το συμβούλιο της πόλης

Ορολογία

Πριν αναζητήσουμε την ορολογία που προσδιορίζει τις συλλογικότητες στις επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου θα αναφερθούμε στην ορολογία που δηλώνει τα συμβούλια που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη. Ο όρος «βουλή»[17] ή «πρώτη βουλή»[18] αναφέρεται στη *σύγκλητο* της Κωνσταντινούπολης. Η *σύγκλητος* είχε συμβουλευτικό ρόλο, μπορούσε να λειτουργήσει ως ανώτατο δικαστήριο, ενώ μέλη της συμμετείχαν σε εκκλησιαστικές συνόδους και σε αυλικές τελετές. Ο βαθμός επιρροής της *συγκλήτου* στον πολιτικό βίο εξαρτιόταν από την προσωπικότητα του κάθε αυτοκράτορα[19]. Ο όρος *βουλή* χρησιμοποιείται επίσης για να αποδοθεί γενικά η σύγκληση συμβουλίου[20], όπως και ο όρος «ἐκκλησία»[21], ενώ σε συγγραφείς με αρχαΐζον ύφος απαντά με την ίδια σημασία και ο όρος «βουλευτήριον»[22].

15. Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 110, 112.

16. Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος, 46–47· Vryonis, Decline, 8.

17. Λέων Διάκονος, 34· Θεοφάνης, 13· Μιχαήλ Ψελλός, 100· Άννα Κομνηνή, 429.

18. Μιχαήλ Ψελλός, 118.

19. Χριστοφιλοπούλου, Η σύγκλητος, 92 κ.ε.· Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος, 30.

20. Λέων Διάκονος, 150 «Τότε δὲ ἤδη διανισχούσης ἡμέρας βουλὴν ὁ Σφενδοσθλάβος τῶν ἀρίστων ἐκάθιζεν»· Ιωάννης Σκυλίτζης, 198, 305 «βουλὴν συστησάμενοι».

21. Νικηφόρος Βρυέννιος, 105 (στρατιωτικό συμβούλιο), 189 (αστική συνάθροιση).

22. Νικηφόρος Βρυέννιος, 189 (αστική συνάθροιση).

Επίσης ο όρος «πολιτεία» είναι πιθανό σε ορισμένες περιπτώσεις να αναφέρεται στα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης. Ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός αναφέρει την *πολιτεία* ως διακριτό σώμα δίπλα στη *σύγκλητο* και την εκκλησία, ενώ αναφέρεται και σε «ἄρχοντες τῆς πολιτείας»[23]. Επίσης ο Θεοφάνης κάνει λόγο για *άρχοντες της πολιτείας*, οι οποίοι προέρχονταν από τους *οικήτορες* της πόλης[24]. Δεν μπορούμε να πούμε ότι οι *άρχοντες της πολιτείας* στην Κωνσταντινούπολη συγκροτούσαν στα χρόνια αυτά ένα συμβούλιο της πόλης. Πιθανότατα επρόκειτο για άρχοντες που μετείχαν στην πολιτική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας μέσα από τους φορείς που συμμετείχαν στη διοίκησή της. Οι φορείς αυτοί, σύμφωνα με τους καταλόγους πρωτοκαθεδρίας του 9ου και 10ου αιώνα, ήταν δύο. Ο πρώτος ήταν η υπηρεσία του «ἐπάρχου τῆς πόλεως», η οποία φρόντιζε για την αστυνόμευση και την τήρηση της τάξης στην πρωτεύουσα, είχε υπό την εποπτεία της τις συντεχνίες και το εμπόριο, ενώ σε αυτήν υπάγονταν οι τέσσερις *επόπτες* που μαζί με τους *γειτονιάρχες* επέβλεπαν τις συνοικίες της πόλης[25]. Ο δεύτερος φορέας ήταν οι *δήμοι*, οι οποίοι αντιπροσώπευαν τον λαό της Κωνσταντινούπολης και στην υπηρεσία τους απαντούν μεταξύ άλλων *άρχοντες* και *γειτονιάρχες*[26]. Οι *δήμοι*, εκτός από τη διοργάνωση των αγώνων του ιπποδρόμου, είχαν κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και κάποιες άλλες αρμοδιότητες που σχετίζονταν με τη συντήρηση και τη φύλαξη των τειχών, οι οποίες φαίνεται ότι διατηρήθηκαν ως τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου[27]. Είναι πιθανό οι *άρχοντες της πολιτείας* να αναφέρονται σε μέλη αυτών των φορέων.

Στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται επιπλέον η σύγκληση ευρύτερων άτυπων συναθροίσεων του αστικού πληθυσμού, συνήθως με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα για να ανακοινωθούν διάφορα ζητήματα

23. *Nicholas I patriarch of Constantinople Letters*, εκδ. R. Jenkins, L. Westerink (CFHB 6), Ουάσινγκτον 1973, αρ. 27, αρ. 28, αρ. 31, αρ. 66 «τὴν ἐκκλησίαν λέγω καὶ σὲ καὶ τοὺς λοιποὺς τῆς πολιτείας ἄρχοντας».

24. Θεοφάνης, 367 «ὅστις πλείστους τῆς πολιτείας ἄρχοντας καὶ ἐμφανεῖς ἄνδρας οὐκ ἐκ τῶν διοικητῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν τῆς πόλεως οἰκητόρων». Πρβλ. Kontogiannopoulou, Formes d'organisation, 239.

25. Oikonomidès, Listes, 113, 319–321.

26. Oikonomidès, Listes, 123–125, 326–327.

27. Kontogiannopoulou, The Notion of ΔΗΜΟΣ, 102, 115–116.

κοινού ενδιαφέροντος. Οι συναθροίσεις αυτές, οι οποίες αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως συνελεύσεις[28], προσδιορίζονται στις πηγές με τα ρήματα «συναθροίζω»[29], «ἐκκλησιάζω»[30], «συνάγω»[31]. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα παρακάτω παραδείγματα σύγκλησης δημόσιας συνάθροισης στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου. Το 695 ο στρατηγός Λεόντιος κάλεσε όλο τον λαό της Κωνσταντινούπολης στην Αγία Σοφία με σκοπό να επαναστατήσει εναντίον του Ιουστινιανού Β΄[32]. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη το 784 κάλεσε «πάντα τὸν λαόν» στο παλάτι της Μαγναύρας και ανακοίνωσε την επιλογή του Ταράσιου ως πατριάρχη[33]. Το 842, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Θεόφιλου (829–842), «τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας» ανέλαβε ο ανήλικος γιός του Μιχαήλ με τη μητέρα του Θεοδώρα, έχοντας ως επιτρόπους τον *μάγιστρο* Μανουήλ και τον *λογοθέτη του δρόμου* Θεόκτιστο. Αυτοί συγκάλεσαν αμέσως συγκέντρωση του λαού στον ιππόδρομο, όπου ορκίστηκαν πίστη στον αυτοκράτορα[34].

Το υλικό των πηγών που αναφέρεται σε μορφές συλλογικής οργάνωσης στις επαρχιακές πόλεις είναι αποσπασματικό τόσο γεωγραφικά όσο και χρονολογικά. Ο όρος *βουλή* απαντά μόνο σε πηγές του 7ου αιώνα με τη σημασία του συμβουλίου της πόλης[35]. Στις πηγές, ιδιαίτερα από την εποχή της αναζωογόνησης των πόλεων (από τον 10ο αιώνα και εξής) υπάρχουν ενδείξεις ότι ο όρος «πόλις» προσδιόριζε τα αστικά συμβούλια, που επέλεγαν τοπικούς αξιωματούχους[36], ψήφιζαν νόμους και εκπροσωπούσαν την πόλη στα δικαστικά όργανα[37].

28. Claude, Die byzantinische Stadt, 158· Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Α΄, 711.

29. Θεοφάνης, 369.

30. Νικηφόρος πατριάρχης, 76–78· Ιωάννης Σκυλίτζης, 81.

31. Θεοφάνης, 458.

32. Θεοφάνης, 369. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Β΄, 102.

33. Θεοφάνης, 458 «συναγαγοῦσα ἡ βασίλισσα Εἰρήνη πάντα τὸν λαὸν εἰς τὴν Μαγναῦραν». Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Β΄, 167.

34. Ιωάννης Σκυλίτζης, 81.

35. Βλ. σχετικά Gascou, Codex fiscal, 105· Lemerle, Miracles, 214. Πρβλ. Laniado, Recherches, 82.

36. Βασιλικά, VIII, 2,106 (=D III, 4,6) «Εἴτε ἡ πόλις τὸν σύνδικον ἐπιλέξεται εἴτε κατ' ἐπιτροπὴν αὐτῆς οἱ στρατηγοὶ ἢ ἕτερος ἐπιλέξεται, καλῶς ἐνάγει». Βλ. επίσης Burgmann, Ecloga Basilicorum, VIII, 2,106 «Σύνδικός ἐστιν, ὃν ἡ πόλις ἢ σύστημα προβάλλεται εἰς τὸ δικάζεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν».

37. Βασιλικά, VII, 18,19 (=C II, 1,6) «κἂν ἰδιώτης κἂν πόλις κἂν ὁ δημόσιος λόγος

Τα μέλη των τοπικών συμβουλίων σπανίως αναφέρονται στις πηγές ως *curiales*[38], *βουλευτές*[39], *πολιτευόμενοι*[40]. Με τη συρρίκνωση των *βουλευτηρίων* μεταξύ 4ου και 6ου αιώνα και τη σταδιακή εισχώρηση στα τοπικά συμβούλια και αρχόντων που δεν είχαν την ιδιότητα του *βουλευτή* εγκαταλείφθηκε η παλαιά ονομασία των μελών των *βουλών*. Τον 9ο αιώνα με τις Νεαρές 46 και 47 του αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄ (886–912) οι παλαιές διατάξεις περί *βουλευτών* και *βουλευτηρίων* αποσύρθηκαν από το πεδίο των νόμων, καθώς θεωρήθηκε ότι η πολιτική κατάσταση είχε έτσι διαμορφωθεί ώστε όλα να απορρέουν από την αυτοκρατορική διοίκηση[41]. Ο όρος *βουλευτής* απαντά στα Βασιλικά στα τέλη του 9ου αιώνα, σε διατάξεις οι οποίες αποτελούν μεταφορά από την Ιουστινιάνεια νομοθεσία[42], χωρίς να έχει τεχνική σημασία. Επίσης ο όρος *πολιτευόμενος* απαντά σε νομοθετικό κείμενο της αυτοκράτειρας Ειρήνης (797–802) τον 8ο αιώνα που αναφέρεται σε εκείνους που αποτελούσαν αξιόπιστους μάρτυρες για την υπογραφή διαφόρων δικαιοπραξιών. Ανάμεσα σε αυτούς αναφέρονται επίσης οι ιερείς, οι άρχοντες γενικά, οι στρατευόμενοι και οι «ἔχοντες εὐπορίαν ἢ ἐπιτήδευμα»[43].

ἐνάγῃ τινί»· Βασιλικά, VIII, 2,103 (=D III, 4,3) «Οὐδεὶς δύναται ὑπὲρ πόλεως κινεῖν, εἰ μὴ ᾧτινι νόμος ἐπιτρέπει· νόμου δὲ μὴ ὄντος ἡ πόλις ἢ τὸ δίμοιρον αὐτῆς ψηφίσεται μέρος»· Βασιλικά, XLII, 1,20 (=D V, 3,20)· Βασιλικά, XLVIII, 1,4 (=D XL, 1,4). Πρβλ. Kontogiannopoulou, Formes d'organisation, 239. Για ανάλογες λειτουργίες στις αγροτικές κοινότητες βλ. Lefort, Les villages de Macédoine, 298.

38. R. Schieffer, «Kreta, Rom und Laon. Vier Briefe des Papstes Vitalian vom Jahre 668», *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter*, εκδ. H. Mordek, Τύμπιγκεν 1991, 29. Πρβλ. Brandes, Byzantine Cities, 30· Laniado, Recherches, 79.

39. P. Gautier, «La Diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981), 19–21, όπου ο όρος δηλώνει τους *συγκλητικούς* «ἐγὼ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ πάντων ἀνάξιος, ὡς καὶ ἀπὸ ξένης καὶ ταπεινῆς τύχης εἷς γενέσθαι τῶν τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τοῖς ἀρίστοις τῶν βουλευτῶν, οὓς καὶ ἀριστοκρατικοὺς ὁ παλαιὸς λόγος οἶδε καλεῖν, καὶ τοῖς ἐπιφανεστάτοις τῶν πολιτικῶν δικαστῶν συγκαταλεγῆναι καὶ τιμαῖς δημοσίαις ἐναβρυνθῆναι».

40. Gascou, Codex fiscal, 105–107, 113, 115· Burgmann, Novellen, 20. Πρβλ. Laniado, Recherches, 82.

41. Σ. Τρωϊάνος, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ΄ του Σοφού*, Αθήνα 2007, 173–175.

42. Βασιλικά, XXXIX, 2, 6· στο ίδιο, VIII, 2, 103.

43. Burgmann, Novellen, σ. 20. Ο όρος απαντά επίσης στον Ιωάννη Σκυλίτζη τον 11ο αιώνα για να δηλώσει τους πρωτεργάτες συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα

Με το συμβούλιο των πόλεων πρέπει να σχετίζονται οι όροι «οἰκήτορες», οι «τῆς πόλεως», οι «πολῖται», οι «ἐντός», οι «τοῦ κάστρου», οι οποίοι υποδηλώνουν συλλογική οργάνωση και δράση του αστικού πληθυσμού και αναφέρονται σε ορισμένες περιπτώσεις στο οργανωμένο σώμα των κατοίκων μιας πόλης, που αποτελούσε το συμβούλιό της[44]. Μεταξύ των βασικών κριτηρίων για τη συμμετοχή κάποιου στη συλλογική αυτή οντότητα ήταν η μόνιμη διαμονή στην πόλη, η εγγραφή στους καταλόγους των πολιτών και πιθανόν η κατοχή ακίνητης περιουσίας[45]. Εκπρόσωποι των *οικητόρων* έπαιρναν μέρος σε διάφορες δικαιοπραξίες και συμμετείχαν μαζί με τους διορισμένους από την κεντρική εξουσία διοικητές και ενδεχομένως εκπροσώπους του κλήρου στη διοίκηση των πόλεων.

Οι όροι που θεωρούμε ότι αποδίδουν στις πηγές τα επιφανέστερα μέλη του συμβουλίου είναι «οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως»[46], «οἱ τὴν ἀρχὴν διέποντες»[47], «οἱ τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως λαχόντες»[48], οι «προὔχοντες»[49], οι «ἄρχοντες»[50], οι «λογάδες τῶν ἐποίκων»[51], οι «ὑπερέχον-

---

Ρωμανού Β΄ (959–963), Ιωάννης Σκυλίτζης, 250 «Τῷ δὲ δευτέρῳ ἔτει τῆς βασιλείας Ῥωμανοῦ πολλοὶ τῶν πολιτευομένων ἑάλωσαν ἐπιβεβουλευκότες αὐτῷ. εἶχον δὲ πρωτουργὸν καὶ πρωταίτιον Βασίλειον μάγιστρον τὸν λεγόμενον Πετεινὸν καί τινας ἄλλους τῶν ἐπισήμων, τὸν πατρίκιον Πασχάλιον καὶ τὸν πατρίκιον Βάρδαν τὸν τοῦ Λιβός, καὶ Νικόλαον τὸν Χαλκούτζην». Πρβλ. Α. Μαρκόπουλος, «Ιωσήφ Βρίγγας. Προσωπογραφικά προβλήματα και ιδεολογικά ρεύματα», *Σύμμεικτα* 4 (1981), 98–101.

44. Την ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας και τις αναφορές στις πηγές βλ. στο Kontogiannopoulou, Formes d'organisation, 240–245.

45. Kontogiannopoulou, Formes d'organisation, 245.

46. Lemerle, Miracles, 148.

47. Lemerle, Miracles, 230.

48. Lemerle, Miracles, 211, 213.

49. Λαμψίδης, Νίκων ο Μετανοείτε, 64 «Ὡς δ᾿ ἀκηκόασιν οἱ τῆς Λακεδαίμονος ἔποικοι τὴν ἐν Ἀμύκλαις τούτου ἐπιδημίαν, μετὰ πλείονος ὅσης σπουδῆς οἵ τε προὔχοντες καὶ ὁ λοιπὸς λαὸς ἀπνευστὶ ἐκεῖσε ἔθεον, ἄλλος ἄλλον προκαταλαβέσθαι φιλονεικοῦντες»· Ιωάννης Σκυλίτζης, 149, 395, όπου αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Αντιόχειας αρνήθηκαν να δεχτούν στην πόλη τον νέο τους *στρατηγό*, τον Νικήτα, γιατί θεωρούσαν ότι θα τους τιμωρούσε για τη δολοφονία ενός φορολόγου από τον *δήμο* της πόλης. Ο Νικήτας τους υποσχέθηκε αμνηστία και ανέλαβε τα καθήκοντά του, στη συνέχεια όμως σκότωσε γύρω στους εκατό άνδρες και φυλάκισε έντεκα άρχοντες, πρώτος των οποίων ήταν ο *πατρίκιος* Ελπίδιος· Άννα Κομνηνή, 290 «προέχοντες τοῦ λαοῦ».

50. Ιωάννης Σκυλίτζης, 149.

51. Άννα Κομνηνή, 253.

τες»[52], οι «ἔκκριτοι»[53], οι «τὰ πρῶτα φέροντες»[54], οι «ἔξοχοι τῶν πρώτων»[55], οι «ἔξαρχοι τῶν πολιτῶν»[56], οι «πρωτεύοντες»[57].

Εκτός από τους παραπάνω όρους στα Τακτικά, τους καταλόγους δηλαδή της σειράς κλήτευσης των αξιωματούχων και τιτλούχων του βυζαντινού κράτους, απαντά ο όρος *άρχοντες* για να δηλώσει εκείνους που συμμετείχαν στη διοίκηση των επαρχιακών πόλεων[58]. Στο Τακτικό Uspenskij που τοποθετείται χρονικά μεταξύ 845 και 856 αναφέρονται οι άρχοντες Χαλδίας και Κρήτης[59], οι άρχοντες Δυρραχίου[60], οι άρχο-

---

52. Άννα Κομνηνή, 253 «ὑπερέχοντας τῶν Δυρραχιτῶν».

53. Άννα Κομνηνή, 287 «ἐπεὶ δὲ πρὸς Ἀδριανούπολιν τὸ ὅρμημα τῶν Κομάνων μεμαθήκοι, μεταπεμψάμενος τοὺς ἐκκρίτους τῶν Ἀδριανουπολιτῶν ἅπαντας, ὧν ὑπερέχοντες ὅ τε Κατακαλὼν ὁ Ταρχανειώτης λεγόμενος καὶ Νικηφόρος ὁ υἱὸς τοῦ πάλαι τυραννήσαντος Βρυεννίου».

54. Lemerle, Miracles, 179. Για τους «τὰ πρῶτα φέροντας» βλ. και Δ. Σοφιανός, *Ο βίος του οσίου Λουκά του Στεριώτη*, Αθήνα 1989, 190· L. Rydén, *The Life of St. Andrew the Fool*, τ. 2, (Studia Byzantina Upsaliensis 4), Ουψάλα 1995, κεφ. 36, 4213· E. Follieri, *La vita di san Fantino il Giovane*, (Subsidia Hagiographica 77), Βρυξέλλες 1993, κεφ. 37.6, κεφ. 41.1, όπου ο *τα πρώτα φέρων* της Θεσσαλονίκης αναφέρεται στον διοικητή της πόλης.

55. Lemerle, Miracles, 209. Πρβλ. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 40–42.

56. Ιωάννης Σκυλίτζης, 149.

57. Θεοφάνης 377. Για τη Χερσώνα βλ. και Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 184 «Μέχρι γὰρ Θεοφίλου τοῦ βασιλέως οὐκ ἦν στρατηγὸς ἀπὸ τῶν ἐντεῦθεν ἀποστελλόμενος, ἀλλ' ἦν ὁ τὰ πάντα διοικῶν ὁ λεγόμενος πρωτεύων μετὰ καὶ τῶν ἐπονομαζομένων πατέρων τῆς πόλεως», 276. Πρβλ. Brandes, Byzantine Cities, 31· Laniado, Recherches, 210.

58. Ο όρος «άρχων» είχε πολλαπλή σημασία. Εκτός από το μέλος του τοπικού συμβουλίου των αρχόντων (ο όρος συνήθως στον πληθυντικό αριθμό), ο όρος στον ενικό αριθμό δήλωνε τον αξιωματούχο μιας πόλης ή μιας περιοχής, οι αρμοδιότητες του οποίου σχετίζονταν με τη ναυτική διοίκηση, όπως και τον ηγεμόνα ξένων λαών που κατοικούσαν στις συνοριακές περιοχές του κράτους (Βλ. JGR, τ. 2, Εισαγωγή, 6,1 (σ. 247) «Τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα γενικόν ἐστι, καὶ σημαίνει καὶ στρατηγὸν καὶ ἀνθύπατον καὶ πάντας τοὺς ἐπαρχιῶν διοικητάς, εἰ καὶ συγκλητικοὶ ὦσιν»· G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Βασιλεία 1972, αρ. 934, τ. 1, μέρος 3, Βασιλεία 1972, αρ. 2694). Πρβλ. Ahrweiler, Byzance et la mer, 54–61. Βλ. και Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 438.

59. Oikonomidès, Listes, 55.

60. Oikonomidès, Listes, 57.

ντες Χερσώνος[61]. Μολονότι οι άρχοντες δε σχετίζονται σε όλες τις περιπτώσεις με την τοπική διοίκηση, αυτό μπορεί να υποστηριχθεί για την περίπτωση της Χερσώνας, για την οποία υπάρχουν πληροφορίες και από άλλες πηγές[62]. Οι άρχοντες του Δυρραχίου ωστόσο πρέπει να ταυτίζονται με τους επικεφαλής των *αρχοντιών* της περιοχής, οι οποίοι με τον σχηματισμό του *θέματος* Δυρραχίου τέθηκαν υπό τις διαταγές του *στρατηγού* του θέματος[63]. Πολύ αργότερα, σε μια πατριαρχική πράξη του 12ου αιώνα γίνεται αναφορά στον άρχοντα του Δυρραχίου *πριμικήριο* Βάρδα Μακρόμματο[64], εδώ όμως ο όρος φαίνεται να δηλώνει γενικά την ανώτερη τάξη της πόλης.

Επίσης σε πρακτικά μοναστηριών αναφέρονται άρχοντες, οι οποίοι υπογράφουν ως μάρτυρες τα σχετικά έγγραφα και πρέπει να σχετίζονται με τα τοπικά συμβούλια. Σε έγγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους μεταξύ των «ἀξιολόγων μαρτύρων» που κλήθηκαν να παραστούν στην καταγραφή των ορίων μιας έκτασης γης και να υπογράφουν το σχετικό πρακτικό αναφέρεται ο Θεόδωρος Σιλιγούδης «ἄρχοντας τοῦ κάστρου Σερρῶν»[65]. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ένα πρακτικό του 1152 από τη Μονή της Θεοτόκου Ελεούσας της Στρούμιτσας, το οποίο υπέγραψαν «ἀξιόλογοι ἄρχοντες» της πόλης[66].

Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία σχετικά με τη συλλογική οργάνωση του αστικού πληθυσμού κατά την περίοδο αυτή. Είναι πιθανόν η οργάνωση

---

61. Oikonomidès, Listes, 57.

62. Oikonomidès, Listes, 342–343. Βλ. και Ahrweiler, Byzance et la mer, 71–73, η οποία αναφέρει ότι στην περίπτωση της Χερσώνας οι άρχοντες πρέπει να σχετίζονται με τους τοπικούς «δημοτικούς» υπαλλήλους. Θεωρεί ωστόσο ότι, όταν ο όρος εμφανίζεται στον ενικό αριθμό (άρχων), σχετίζεται με τη ναυτική διοίκηση των αναφερόμενων πόλεων.

63. Βλ. σχετικά A. Ducellier, «Les Albanais dans l'empire byzantin: de la communauté à l'expansion», *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 33–34· K. Frasheri, «Les Albanais et Byzance aux VIe–XIe siècles», *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 51–57.

64. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. 6, Αθήνα 1855, 103–104. Πρβλ. Ahrweiler, Byzance et la mer, 55.

65. Actes d'Iviron, τ. 2, αρ. 35 (1062).

66. L. Petit, «Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine», *Izvestiya russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinople* 6 (1900), 38, 44–45.

των κατοίκων να ξεκινούσε από τις συνοικίες των πόλεων, όπου ήταν καταγεγραμμένοι. Δεν είναι ωστόσο γνωστή η μορφή της οργάνωσης και ο ρόλος των αστικών συνοικιών στην πολιτική ζωή των πόλεων[67].

Μια πληροφορία σχετικά με το θέμα αυτό προέρχεται από την περίοδο ανάκαμψης των αστικών κέντρων και από μια μεγάλη πόλη του βυζαντινού κράτους, τη Θεσσαλονίκη. Σε πωλητήριο έγγραφο από τη Θεσσαλονίκη το 1097 γίνεται λόγος για τον «γειτωνιάρχη» Ιωάννη, ο οποίος πιθανόν να ήταν επικεφαλής των πολιτών της γειτονιάς του και να τους εκπροσωπούσε στο συμβούλιο της πόλης. Στο ίδιο έγγραφο απαντούν ως μάρτυρες, πρόσωπα δηλαδή αξιόπιστα, τα οποία ενδεχομένως συμμετείχαν στα κοινά της πόλης, ο γουναράς Λέων Συναδηνός και ο επικεφαλής της συντεχνίας των καμηλαυκάδων Ιωάννης Αρμένης, οι οποίοι προφανώς ανήκαν στη μεσαία κοινωνική κατηγορία[68].

Λειτουργούσε συνεπώς στις πόλεις κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ένα άτυπο συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν οι μόνιμοι κάτοικοί τους. Παρόλο που οι πληροφορίες των πηγών είναι αποσπασματικές διαπιστώνουμε ότι το συμβούλιο της πόλης, το οποίο φαίνεται ότι ως ένα βαθμό πήρε τη θέση των παλαιών *βουλευτηρίων*, έπαιζε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων.

Σύνθεση – Αρμοδιότητες

Με βάση τη μελέτη της ορολογίας που αναφέρεται στο συμβούλιο της πόλης, η σύνθεσή του πρέπει να εξαρτιόταν από το μέγεθος και την κοινωνική δομή μιας πόλης. Για παράδειγμα σε μικρές πόλεις ή σε πόλεις που δεν υπήρχε μεγάλο ποσοστό αρχόντων το συμβούλιο είναι πιθανό να είχε πιο λαϊκό χαρακτήρα που αποδίδεται στις πηγές με τους γενικούς όρους «οἰκήτορες», «οἱ τῆς πόλεως», «πολῖται». Σε μεγαλύτερες πόλεις ή σε πόλεις που οι άρχοντες είχαν διακριτή θέση στο συμβούλιο, αυτό είχε ενδεχομένως πιο «αριστοκρατικό» χαρακτήρα και τα διακεκριμένα μέλη του αποδίδονται στις πηγές με τους όρους «ἄρχοντες τῆς πόλεως», «ὑπερέχοντες», «ἔκκριτοι», «λογάδες τῶν ἐποίκων». Τα μέλη του συμβουλίου μπορούσαν να είναι κάτοχοι αξιωμάτων

67. Claude, Die byzantinische Stadt, 146.

68. Actes de Lavra, αρ. 53 (1097). Για την ανάπτυξη του μεσαίου κοινωνικού στρώματος βλ. A. Harvey, Economic Expansion, 204–205, 229.

και τίτλων της αυτοκρατορικής αυλής, όπως οι *σπαθάριοι* και *σπαθαροκανδιδάτοι*, που απαντούν ως άρχοντες της Χερσώνας τον 9ο και 10ο αιώνα και ο *πατρίκιος* Ελπίδιος, που αναφέρεται μεταξύ των *πρoυχόντων* της Αντιόχειας στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα[69]. Στο συμβούλιο της πόλης πιθανόν να συμμετείχαν εκπρόσωποι των επαγγελματικών σωματείων που δραστηριοποιούνταν στις πόλεις, οι οποίοι ήταν κοινωνικά και οικονομικά επιφανείς[70].

Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις που αναφέρονται τα ονόματα των αρχόντων που συμμετείχαν στη διοίκηση των πόλεων, όπως ο Ταρχανειώτης Κατακαλών και ο Νικηφόρος Βρυέννιος στην Αδριανούπολη[71] και ο Θεόδωρος Σιλιγούδης στις Σέρρες[72]. Στο συμβούλιο της πόλης πιθανόν να μετείχαν οι άρχοντες της Κολώνειας, οι οποίοι υπέγραψαν ονομαστικά ένα σημείωμα προς τον επίσκοπο Δεαβόλεως, με το οποίο δήλωναν τη σύμφωνη ομολογία τους σχετικά με μια υπόθεση που απασχόλησε την ιερά σύνοδο[73]. Επίσης στο συμβούλιο της Στρούμιτσας πιθανόν να μετείχαν οι άρχοντες της πόλης που υπέγραψαν ένα πρακτικό το 1152. Επρόκειτο για τον Κωνσταντίνο Σπανόπουλο, τον ανεψιό του επισκόπου της πόλης Γεώργιο, τον Δημήτριο Ψηρή, τον Νικόλαο Χαρσιανίτη, τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, τον πρεσβύτερο Ιωάννη Αγιοβαρβαρίτη και τον νομικό Ιωάννη Σπανόπουλο[74].

Η σύγκληση του συμβουλίου σε σώμα πιθανόν να διέφερε από πόλη σε πόλη. Στις πρωτεύουσες των επαρχιών το συμβούλιο πιθανόν να συγκαλούνταν από τον διοικητή και σε μικρότερες πόλεις από τοπικούς άρχοντες ή τον επίσκοπο[75].

69. Ιωάννης Σκυλίτζης, 395. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Liebeschuetz, The Decline, 119, όπου και οι σχετικές αναφορές στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου.

70. S. Vryonis, «Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), 287–314.

71. Άννα Κομνηνή, 287.

72. Actes d'Iviron, τ. 2, αρ. 35 (1062).

73. Ράλλη, Ποτλή, Σύνταγμα, 104 «ἐκ συμφώνου ὁμολογίας τῶν Κολωνειατῶν ἀρχόντων, τῶν καὶ κατ' ὄνομα ἐν τῷ τοιούτῳ δηλουμένων σημειώματι», δεν αναφέρονται ωστόσο στη συνέχεια τα ονόματά τους.

74. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 56 (1152).

75. Liebeschuetz, The Decline, 115–116. Η επιρροή του τελευταίου στη ζωή των πόλεων είχε αυξηθεί, με τη σταδιακή παρακμή των *βουλευτηρίων*. Η ανάμιξη ωστόσο

Δεν γνωρίζουμε αν και με ποιον τρόπο επιλέγονταν εκπρόσωποι του συμβουλίου. Επίσης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες σχετικά με τον τόπο σύγκλησης του συμβουλίου. Οι συνελεύσεις του συμβουλίου πρέπει να πραγματοποιούνταν κατά κύριο λόγο σε ναούς[76].

Όσον αφορά τις αρμοδιότητες των τοπικών συμβουλίων, οι παραδοσιακές λειτουργίες των *βουλευτών* (όπως η *cura civitatis*, *exactio*), οικονομικού κυρίως χαρακτήρα, εξαφανίστηκαν από τη νομοθεσία μέχρι τον 6ο αιώνα[77]. Κάποιες λειτουργίες ανέλαβαν τον 6ο και 7ο αιώνα οι *κτήτορες*, οι οποίοι θεωρούνται ότι διαδέχθηκαν τους *βουλευτές*[78], αλλά σπανίως απαντούν στις πηγές από τον 8ο αιώνα και εξής.

Τοπικοί άρχοντες, πιθανώς μέλη του συμβουλίου της πόλης, συμμετείχαν στην εκλογή επισκόπου, προφανώς ως εκπρόσωποι του λαού της πόλης[79]. Επίσης οι άρχοντες μιας πόλης ήταν υπεύθυνοι για την άμυνά

του επισκόπου στις κοσμικές υποθέσεις εξαρτιόταν από τις τοπικές συνθήκες, τη συνοχή της κοσμικής εξουσίας και την προσωπικότητά του. Με την εισαγωγή του θεσμού των *θεμάτων* και την στρατιωτικοποίηση της επαρχιακής διοίκησης κυρίως από τον 7ο αιώνα και εξής μειώθηκε η σπουδαιότητα του επισκόπου στη διοίκηση των πόλεων. Βλ. σχετικά, Liebeschuetz, The Decline, 153· Claude, Die byzantinische Stadt, 157–158. Για τη θέση του επισκόπου στις πόλεις της δυτικής Ευρώπης και της Ιταλίας, όπου έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διοίκηση ιδιαίτερα μέχρι τον 10ο με 12ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά, D. Nicholas, *The Growth of the Medieval City: from the Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Νέα Υόρκη 1997, 29, 30–31, 34, 78–80, 118–120· *Vescovo e città nell'alto Medioevo. Quadri generali e realtà toscane*, Convegno Internazionale di Studi, Pistoia, 16–17 maggio 1998, εκδ. G. Francesconi, Πιστόια 2001· M. Pellegrini, *Vescovi e città. Una relazione nel Medioevo italiano*, Μιλάνο 2009· A. M. Orselli, «Città e vescovo tra antichità e medioevo: divagazioni su un esempio 'periferico', Metone», *Bisanzio e le periferie dell'impero*. Atti del Convegno Internazionale nell'ambito delle Celebrazioni del Millenario della fondazione dell'Abbazia di San Nilo a Grottaferrata, Catania, 26–28 novembre 2007, εκδ. R. Gentile Messina, Ρώμη 2011, 203–218.

76. Λαμψίδης, Νίκων ο Μετανοείτε, 251 «Τότε δὲ ἐσυμμαζώχθησαν οἱ ἄρχοντες τῆς Λακεδαιμονίας, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Βαρβάρας».

77. Laniado, Recherches, 91–102.

78. Laniado, Recherches, 91, 180–185.

79. Vie de Georges d'Amastris (BHG 668), εκδ. V. Vasilievskij, *Russko-vizantijskija issledovanija*, I, Αγία Πετρούπολη 1893, 1–73· Α. Σγουρίτσας, «Ο Λακεδαιμόνιος άγιος Θεόκλητος», *Θεολογία* 27 (1956), 576. Πρβλ. B. Moulet, *Évêques, pouvoir et société à Byzance (VIIIe–XIe siècle). Territoires, communautés et individus dans la société provinciale byzantine*, (Byzantina Sorbonensia 25), Παρίσι 2011, 262.

της[80] και όταν η πόλη απειλούνταν από εξωτερικούς εχθρούς, οι άρχοντες λάμβαναν αποφάσεις εξωτερικής, θα λέγαμε, πολιτικής[81]. Το συμβούλιο της πόλης ήταν επιπλέον αρμόδιο για τον ανεφοδιασμό σε σιτηρά, έτσι ώστε να μην υπάρχει έλλειψη σε περίπτωση ανάγκης[82]. Επίσης το τοπικό συμβούλιο μπορούσε να αποφασίσει την αποστολή πρεσβείας για την επίλυση σημαντικών ζητημάτων[83].

Το συμβούλιο της πόλης συνεργαζόταν με την κεντρική εξουσία για ζητήματα που αφορούσαν την πόλη. Σε διάταξη Νεαράς του Θεοδοσίου, η οποία απαντά στην Ecloga Privata των Ισαύρων τον 8ο αιώνα, αναφέρεται ότι ο επίσκοπος και οι «πρῶτοι τῶν πόλεων» μπορούσαν να καταγγείλουν στον αυτοκράτορα τυχόν αδικίες που διέπρατταν ο διοικητής ή άλλοι κρατικοί αξιωματούχοι[84]. Επίσης ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, αφού περιγράφει τις ατασθαλίες του *στρατηγού* της πόλης κατά την πολιορκία της από τους Νορμανδούς το 1185, αναφέρει ότι οι ντόπιοι πολίτες, προφανώς μέλη του συμβουλίου της πόλης, που θα μπορούσαν να ελέγξουν τον *στρατηγό* και να τον ξαναφέρουν στο σωστό δρόμο είχαν σκορπιστεί στους πέντε ανέμους[85].

Τέλος μέλη του συμβουλίου της πόλης συμμετείχαν σε δίκες και δικαιοπραξίες ως αξιόπιστοι μάρτυρες τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις «ἔξω πόλεσι καὶ ἐπαρχίαις»[86].

---

80. Lemerle, Miracles, 148. Πρβλ. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 46.

81. Βλ. *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebêos*, εκδ. F. Macler, Παρίσι 1904, κεφ. 23, σ. 62. Πρβλ. Claude, Die byzantinische Stadt, 130.

82. Lemerle, Miracles, 211–212. Πρβλ. Liebeschuetz, The Decline, 118· Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 44.

83. Ιωάννης Σκυλίτζης, 146, 269.

84. Βλ. την Ecloga Privata (JGR, τ. 4, 14, 7 = Theod. Nov. 8 c. 17) «Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρῶτοι τῶν πόλεων μηνυέτωσαν τῷ βασιλεῖ τὰς τῶν ἀρχόντων ἀδικίας».

85. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 88 «Οἱ δὲ τῆς πόλεως ἰθαγενεῖς, τὸ γνήσιον τηροῦντες φιλόπατρι, οὐ πολλοὶ μὲν ἦσαν· τὸ γὰρ πλεῖον ἀνέμοις ἑαυτὸ ἐπιτρέψαν ᾤχετο, καὶ μάλιστα τὸ προέχον κατά τε χεῖρα, ὡς ἐρρέθη, καὶ τὸ δύνασθαι τὸ ἐλέγχειν τὸν στρατηγὸν καὶ συμμετάγειν εἰς τὸ καλόν».

86. JGR, τ. 2, τιτλ. 14 (σ. 45–48)· Burgmann, Novellen, σ. 20· Ράλλη, Ποτλή, Σύνταγμα, 104· Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 56 (1152).

3. Οι συνελεύσεις

Στις πόλεις του ρωμαϊκού κράτους λειτουργούσαν δύο συλλογικά όργανα: η *βουλή* και η *συνέλευση*[87], η οποία συγκαλούνταν από τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη ή από τους άρχοντες στις επαρχιακές πόλεις[88]. Σχετικά με τη διαδικασία σύγκλησης συνάθροισης του λαού πληροφορίες αντλούμε από τον Θεοφάνη, ο οποίος αναφέρει ότι το 695 ο Λεόντιος εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, άνοιξε τις φυλακές και απελευθέρωσε τους κρατουμένους, οι οποίοι ήταν, σύμφωνα με τον χρονογράφο, άνδρες πολλοί και γενναίοι, στρατιώτες οι περισσότεροι. Στην συνέχεια τους όπλισε και βγήκε μαζί τους στο Φόρο καλώντας όλους τους χριστιανούς στην Αγία Σοφία. Ο Λεόντιος διέταξε να διαδοθεί η πρόσκληση σε κάθε ρεγεώνα και ως εκ τούτου συναθροίστηκε το πλήθος της πόλης στον λουτήρα της εκκλησίας[89]. Η συγκέντρωση του λαού της πόλης δηλαδή μπορούσε να πραγματοποιηθεί κατόπιν πρόσκλησης, την οποία οι κήρυκες διαλαλούσαν σε κάθε γειτονιά της. Το πλήθος με την παρακίνηση του πατριάρχη κατευθύνθηκε προς τον ιππόδρομο, όπου ανευφήμησε βασιλέα τον Λεόντιο (695–698)[90].

Συνάθροιση του αστικού πληθυσμού συγκαλούνταν για να ανακοινωθούν διάφορα ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος. Για παράδειγμα, το 767 ο αυτοκράτορας διέταξε τη συγκέντρωση του λαού στην Αγία Σοφία προκειμένου να διαβαστούν ενώπιόν του οι λόγοι για τους οποίους κατηγορούσε τον πατριάρχη Κωνσταντίνο[91]. Σε έκτακτες περιπτώσεις οι άρχοντες ή ο επίσκοπος έθεταν ενώπιον των πολιτών διάφορα ζητήματα, έτσι ώστε η απόφασή τους να έχει τη λαϊκή συναίνεση[92]. Κατά τη διάρκεια των αβαροσλαβικών επιδρομών εναντίον της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 7ου αιώνα, ο επίσκοπος της πόλης Ιωάννης συγκέντρωσε τον αστικό πληθυσμό προκειμένου να ληφθεί απόφαση για το αν θα

87. Jones, Later Roman Empire, 722. Πρβλ. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 37.
88. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 37.
89. Θεοφάνης, 369· Νικηφόρος πατριάρχης, 96.
90. Θεοφάνης, 369.
91. Θεοφάνης, 441.
92. Βλ. και Liebeschuetz, The Decline, 116 και 132–133 για ανάλογες πρακτικές στο φραγκικό βασίλειο.

προχωρούσαν σε σύναψη συνθήκης με τους Αβάρους, πράγμα το οποίο και έγινε[93]. Επίσης στο Χρονικό του επισκόπου Νικίου, Ιωάννη, που έχει διασωθεί στα Αιθιοπικά, αναφέρεται ότι στις αρχές του 7ου αιώνα οι κάτοικοι και ο κλήρος της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου συγκεντρώθηκαν για να αποφασίσουν αν θα συμμετείχαν στην επανάσταση του Ηρακλείου εναντίον του Φωκά[94]. Το 784 μετά την εκκένωση του πατριαρχικού θρόνου η αυτοκράτειρα Ειρήνη, για να αποφύγει μελλοντική αμφισβήτηση του προσώπου του νέου πατριάρχη, έδωσε στην εκλογή του τη μορφή κοινής απόφασης. Κάλεσε, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, στο παλάτι της Μαγναύρας όλο τον λαό και φρόντισε να προταθεί το όνομα του *ασηκρήτη* Ταρασίου[95].

Επιπλέον συνάθροιση του λαού συγκαλούνταν από την ανώτατη αρχή προκειμένου να διασφαλιστεί η νομιμοποίησή της. Ο πατριάρχης Νικηφόρος τον 9ο αιώνα αναφέρει ότι, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ηρακλείου, η αυτοκράτειρα Μαρτίνα κάλεσε σε συνέλευση τον πατριάρχη, τους άρχοντες και τον λαό για να τους δείξει ότι η διαθήκη του Ηρακλείου ήταν υπέρ αυτής και των παιδιών της. Όλος ο λαός αναγνώρισε τότε ως βασιλείς τον Κωνσταντίνο και τον Ηράκλειο[96]. Επίσης, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Θεοφίλου το 842, οι ορισθέντες από τον Θεόφιλο επίτροποι του γιου και διαδόχου του Μιχαήλ Γ', *μάγιστρος* Μανουήλ και *πατρίκιος* Θεόκτιστος, συγκέντρωσαν τον λαό στον ιππόδρομο και προσπάθησαν να κερδίσουν την εύνοιά του ορκιζόμενοι πίστη στον βασιλιά[97].

93. Lemerle, Miracles, 189. Claude, Die byzantinische Stadt, 144.
94. *Chronique de Jean, évêque de Nikiou*, εκδ. H. Zotenberg, Παρίσι 1883, κεφ. 107, σ. 543. Πρβλ. Claude, Die byzantinische Stadt, 145.
95. Θεοφάνης, 459–460. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Β', 167.
96. Νικηφόρος πατριάρχης, 76–78 «Μετὰ τοῦτο Μαρτῖνα ἡ Αὐγούστα προσκαλεῖται Πύρρον τὸν ἀρχιερέα καὶ τοὺς βασιλικοὺς ἄρχοντας, ἐκκλησιάσασα καὶ τὸν περὶ τὸ Βυζάντιον λαόν, τάς τε διαθήκας Ἡρακλείου ὑπεδείκνυ, ὡς περὶ αὐτῆς καὶ τῶν τέκνων διέθετο».
97. Ιωάννης Σκυλίτζης, 81 «οἳ παραχρῆμα τοῦ θανεῖν τὸν Θεόφιλον ἐξελθόντες εἰς τὸν ἱππόδρομον κἀκεῖσε τὸν δῆμον ἐκκλησιάσαντες λόγους τε διῆλθον τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀναμιμνήσκοντες εὐνοίας τοῦ βασιλέως καὶ ἐπαγωγὰ πολλὰ καὶ θελκτήρια λέξαντες τὴν τῶν ἀκουόντων εὐμένειαν ἐπεσπάσαντο, ὑποσχομένων τὸ ἑαυτῶν ἐκχέαι αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως. καὶ ὅρκοις εὐθὺς ἐνεπέδουν τοὺς λόγους».

Ο αυτοκράτορας ήταν δυνατό να ζητήσει τόσο από τους άρχοντες όσο και από τον λαό όρκο πίστης στο πρόσωπό του ή στον διάδοχό του. Στις πηγές υπάρχουν πληροφορίες για την παροχή τέτοιου είδους ένορκων διαβεβαιώσεων από τους άρχοντες και τον λαό σε διάφορες περιστάσεις. Ο Λέων Γραμματικός αναφέρει ότι όταν οι άρχοντες των *θεμάτων* ζήτησαν από τον αυτοκράτορα Λέοντα Δ΄ (775–780) να ορίσει βασιλέα τον γιό του Κωνσταντίνο, ο τελευταίος την ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής ζήτησε τόσο από τους άρχοντες όσο και από τον λαό να ορκιστούν ότι δε θα δεχθούν άλλο βασιλέα εκτός από τον ίδιο και τον γιό του[98].

Σχετικά με τον τρόπο έκφρασης της λαϊκής βούλησης στις αστικές συναθροίσεις δεν έχουμε πληροφορίες.

4. Οι συλλογικότητες στα χωριά

Τα χωριά της αυτοκρατορίας, τα οποία αποδίδονται στις πηγές με τους όρους «κώμαι» και «χωρία», εμφανίζονται στις πηγές του 10ου αιώνα και ιδιαίτερα στη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων να λειτουργούν ως *κοινότητες* («τὸ κοινὸν τοῦ χωρίου», «κοινότης χώρας»), οι οποίες αποτελούσαν ενιαίες νομικές και φορολογικές ενότητες[99].

Όσον αφορά την εσωτερική τους οργάνωση, τα χωριά της αυτοκρατορίας διέθεταν ένα είδος συνάθροισης που εξέλεγε εκπροσώπους, οι οποίοι αποφάσιζαν για τοπικά ζητήματα και λειτουργούσαν ως εκπρόσωποί τους σε πρεσβείες ή ενώπιον της δικαιοσύνης[100]. Αυτοί ήταν οι *πρώτοι του χωρίου* και πιθανόν να εκλέγονταν μεταξύ των *οικοδεσποτών*, δηλαδή των κατόχων ακίνητης περιουσίας και εκπροσώπων του κάθε νοικοκυριού[101]. Παρόμοια σημασία πρέπει να έχουν οι *άρχοντες*

98. *Λέοντος Γραμματικού Χρονογραφία*, *Leonis Grammatici chronographia*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1842, 190–191.

99. Βίος Θεοδώρου Συκεών, κεφ. 143 «Τὸ δὲ κοινὸν τοῦ χωρίου Ἀπουκούμεως»· Actes du Prôtaton, αρ. 4 (942), «υπερ πασης της κοινοτητος της χωρας». Πρβλ. Kaplan, Les hommes et la terre, 188.

100. Jones, Decline, 238· Kaplan, Les hommes et la terre, 199, 201.

101. Βλ. Kaplan, Les hommes et la terre, 145, 200· L. Neville, «Organic Local Government and Village Authority», *Authority in Byzantium*, εκδ. P. Armstrong, Centre for Hellenic Studies, King's College, Λονδίνο 2013, 285–295, 291–292.

του χωριού Γαλήσιο, οι οποίοι αναφέρονται στον Βίο του Αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτου τον 10ο αιώνα[102] και οι *γέροντες* ενός χωριού, οι οποίοι απαντούν σε έγγραφο του 12ου αιώνα από τη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους[103].

Ο όρος *οικήτορες* δεν αναφέρεται μόνο στη συλλογική δράση των κατοίκων των πόλεων, αλλά και των χωριών[104]. Στο Εγκώμιο του Αγίου Παύλου του Νέου τον 10ο αιώνα αναφέρεται ότι στο *θέμα* των Θρακησίων οι *οικήτορες* ενός χωριού, το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται, κατηγορήθηκαν ότι παραβίασαν «τὰ διατεταγμένα» και ξεσήκωναν τον λαό[105].

Επικεφαλής των ανώτερων οικονομικά και κοινωνικά κατοίκων του χωριού ήταν, σύμφωνα με τον Βίο του Αγίου Θεοδώρου του Συκεώτου, ο *πρόοικος* ή *πρωτοπρεσβύτερος*[106]. Επίσης στον Βίο του Αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτου αναφέρεται ότι το χωριό Γαλήσιο ήταν υπό τη διοίκηση του *πρωτεύοντος*[107]. Παρόμοια σημασία πρέπει να είχε και ο *προεστός* ενός χωριού, ο οποίος αναφέρεται σε έγγραφο του 12ου αιώνα από τη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους και προφανώς το εκπροσωπούσε ενώπιον των αρχών[108].

102. Delehaye, Acta Sanctorum, σ. 529. Πρβλ. Kaplan, Les hommes et la terre, 200.

103. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 55.

104. Βλ. σχετικά Βίος Θεοδώρου Συκεών, κεφ. 36 «Ἀκρίδος ποτὲ γενομένης περὶ τὸν ἰούλιον μῆνα, ἐδεήθησαν τῷ ὁσίῳ οἱ τῶν χωρίων ἐκείνων οἰκήτορες»· V. Laurent, *La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa*, (Subsidia Hagiographica 29), Βρυξέλλες 1956, κεφ. 24, στ. 4 (9ος αιώνας)· Delehaye, Acta Sanctorum, σ. 527.

105. H. Delehaye, *Laudatio S. Pauli Junioris*, (Der Latmos. Milet 3.1), Βερολίνο 1913, κεφ. 58, 2.

106. Βίος Θεοδώρου Συκεών, κεφ. 124, 143, 72, 111. Πρβλ. Kaplan, Les hommes et la terre, 198–199.

107. Delehaye, Acta Sanctorum, σ. 527. Πρβλ. Kaplan, Les hommes et la terre, 200.

108. Actes d'Iviron, τ. 2, αρ. 51. Πρβλ. J. Lefort, «Η αγροτική οικονομία (7ος–12ος αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. Α΄, Αθήνα 2006, 444–445.

5. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ολοκληρώθηκε η μετάβαση από τα *βουλευτήρια* σε άτυπα συμβούλια των επαρχιακών πόλεων, που αποδίδονται σε ορισμένες περιπτώσεις με τους όρους *πόλις* και *πολιτεία*. Σε αυτά μετείχαν οι μόνιμοι κάτοικοι των πόλεων, οι οποίοι, όπως υποθέτουμε, διέθεταν ακίνητη περιουσία σε αυτές (*οικήτορες, πολίται, οι της πόλεως*). Τα επιφανή μέλη του συμβουλίου αποδίδονται με τους όρους «ἄρχοντες τῆς πόλεως», «προὔχοντες», «λογάδες τῶν ἐποίκων», «ὑπερέχοντες», «ἔκκριτοι», «πρωτεύοντες» κ.ά. Η σύνθεση του συμβουλίου μπορούσε να διαφέρει από πόλη σε πόλη, ανάλογα με την κοινωνική δομή που είχε διαμορφωθεί σε καθεμιά από αυτές. Για παράδειγμα σε μικρές πόλεις ή σε πόλεις όπου δεν υπήρχαν πολλοί άρχοντες το συμβούλιο είναι πιθανό να είχε λαϊκό χαρακτήρα που αποδίδεται στις πηγές με τους γενικούς όρους *οικήτορες, οι της πόλεως, πολίται*. Σε μεγαλύτερες πόλεις ή σε πόλεις όπου οι άρχοντες είχαν διακριτή θέση στο συμβούλιο, αυτό είχε ενδεχομένως «αριστοκρατικό» χαρακτήρα και τα διακεκριμένα μέλη του αποδίδονται στις πηγές με τους όρους *άρχοντες της πόλεως, υπερέχοντες, έκκριτοι, λογάδες των εποίκων*. Όσον αφορά την πρωτεύουσα του κράτους απαντά δίπλα στη *σύγκλητο* ως διακριτό σώμα η *πολιτεία*, αλλά δεν αποτελούσε στα χρόνια αυτά ένα ξεχωριστό συμβούλιο. Οι *άρχοντες της πολιτείας* στην Κωνσταντινούπολη σχετίζονταν με τους φορείς που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης, όπως η υπηρεσία του *επάρχου της πόλεως* και οι *δήμοι*.

Οι συνελεύσεις φαίνεται ότι λειτούργησαν περιστασιακά και δεν αποκλείεται στις επαρχιακές πόλεις να ταυτίζονται με το συμβούλιό τους. Ο αυτοκρατορικός διοικητής και τα μέλη των τοπικών συμβουλίων αποτέλεσαν βασικούς φορείς της εξουσίας στις επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου. Ανάλογα με την περίσταση και τη δυναμική των παραπάνω φορέων μπορούσε να υπερισχύσει ο ένας ή ο άλλος στη λήψη των αποφάσεων.

Η μετάβαση αυτή, που σε γενικές γραμμές συμβάδισε με την εφαρμογή της *θεματικής* οργάνωσης στις βυζαντινές επαρχίες, συντελέστηκε σε διαφορετικό χρόνο στις διάφορες πόλεις του Βυζαντίου. Παρόλο που οι πληροφορίες των πηγών δεν επαρκούν για την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων, είναι δυνατόν να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η συρρίκνωση των αστικών κέντρων επηρέασε τη λειτουργία των συλλογικών οργάνων, καθώς εμφανίζουν ομοιότητες με τις συλλογικότητες που λειτουργούσαν στα χωριά. Όσον αφορά τις αρμοδιότητες των συμβουλίων, αυτές συνίσταντο στον χειρισμό εσωτερικών ζητημάτων της πόλης, αλλά και ζητημάτων εξωτερικής, θα λέγαμε, πολιτικής. Κύριος στόχος ήταν η διασφάλιση των συμφερόντων της πόλης και η εύρυθμη λειτουργία της.

Η χρησιμοποίηση γενικών όρων για τον χαρακτηρισμό των συμβουλίων των πόλεων δε δηλώνει απαραίτητα αποσύνθεση, αλλά αποτυπώνει τη νέα κοινωνικο-οικονομική κατάσταση στις πόλεις, όπου ηγετικό ρόλο έπαιζαν οι οικονομικά δυνατοί τοπικοί παράγοντες σε συνεργασία με τους αξιωματούχους που διόριζε η κεντρική εξουσία. Σε σχέση με τα *βουλευτήρια* της πρώιμης βυζαντινής εποχής παρατηρείται εξέλιξη σε θεσμικό επίπεδο, καθώς η διοίκηση των πόλεων έγινε τυπικά πιο συγκεντρωτική, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται συνέχεια σε κοινωνικό επίπεδο, καθώς οι επιφανέστεροι κοινωνικά και οικονομικά ήταν εκείνοι που όριζαν τις τύχες των πόλεων[109].

109. Laniado, Recherches, 191.

ΤΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ 13ο ΕΩΣ ΤΟΝ 15ο ΑΙΩΝΑ

Α. ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης στους σταυροφόρους το 1204 και η δημιουργία μικρών ανεξάρτητων ηγεμονιών στα βυζαντινά εδάφη επηρέασαν την εσωτερική εξέλιξη των επαρχιακών πόλεων. Οι συχνές πολεμικές συρράξεις ανάγκασαν τους κατοίκους των πόλεων να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις και να αναλάβουν τη φροντίδα της άμυνάς τους, ενισχύοντας έτσι τους θεσμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ακόμη και μετά το 1261 και την επανάκτηση πολλών πόλεων από το Βυζάντιο οι τοπικές δυνάμεις φαίνεται ότι εξακολούθησαν να έχουν δυνατότητες αυτενέργειας, λαμβάνοντας πρωτοβουλίες για τη διευθέτηση τοπικών ζητημάτων, παρά την αναγνωρισμένη υποταγή τους στην εξασθενημένη κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης[1].

Η σταδιακή εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων στη Μικρά Ασία, των Σέρβων στα Βαλκάνια και διαφόρων δυτικών κυριάρχων στην Ήπειρο και την Πελοπόννησο περιόρισε κατά τους δύο τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου τα εδάφη του στη Μακεδονία, τη Θράκη, την Πελοπόννησο και για κάποιο χρονικό διάστημα σε τμήματα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου[2]. Με εξαίρεση τις δύο μεγάλες πόλεις, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, οι υστεροβυζαντινές πόλεις ήταν μικρού μεγέθους και ο κατοικημένος χώρος αναπτυσσόταν κυρίως μέσα και ορισμένες φορές έξω από τα τείχη τους[3].

Οι πόλεις της υστεροβυζαντινής περιόδου συνέχισαν να λειτουργούν ως διοικητικά, εκκλησιαστικά και οικονομικά κέντρα[4]. Ο οικονομικός

---

1. Oikonomidès, Villes 'séparées', 169· Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 141.

2. Για τις πολιτικές εξελίξεις, στις οποίες δε θα σταθούμε εδώ, βλ. κυρίως G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 3, Αθήνα 1997, 97 κ.ε.· D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267–1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991· D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, εκδ. Ch. Maltezou, Variorum, Λονδίνο, 1975.

3. Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 146· Μουστάκας, Μεθοδολογικά ζητήματα, 225–251· Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 53–56.

4. Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 142.

χαρακτήρας των πόλεων ήταν κατά βάση αγροτικός. Δεν έπαψαν ωστόσο οι πόλεις να λειτουργούν ως χώροι παραγωγής και διακίνησης προϊόντων. Σε παράκτιες πόλεις, κυρίως, αναπτύχθηκαν οικονομικές δραστηριότητες, που σχετίζονταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, οι οποίες ευνόησαν την άνοδο ενός μεσαίου κοινωνικού στρώματος[5].

Στις πηγές αναφέρονται ως *πόλεις* τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και μικρότεροι οικισμοί που είχαν σημαίνουσα θέση σε τοπικό επίπεδο. Ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός (1341–1354), για παράδειγμα, διακρίνει την «πόλιν Χίον» στο ομώνυμο νησί από τα υπόλοιπα «φρούρια» και «τὰς κώμας»[6]. Σε δημόσια έγγραφα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά οι όροι *πόλις* και *άστυ* για να δηλώσουν σημαντικές πόλεις, όπως η Μονεμβασία[7], η Σηλυμβρία, η Ηράκλεια, η Ραιδεστός, η Καλλίπολη[8]. Οι μικρότερες πόλεις ή οικισμοί αναφέρονται ως *κώμαι* και *πολίσματα*[9]. Η σπουδαιότητα των αστικών κέντρων φαίνεται από τα επίθετα που τα συνοδεύουν. Η Κωνσταντινούπολη αναφέρεται ως «θεοδόξαστος»[10], «θεοφύλακτος»[11], «θεομεγάλυντος»[12]. Επίσης η Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ως «λαμπρά», «περιφανής», «μεγαλώνυμος»[13], «μεγαλόπολις»[14]. Η Μονεμβασία χαρακτηρίζεται ως «περιώνυμον ἄστυ»[15], «θεόσωστος πόλις»[16]. Επίσης η Βέροια[17] και η Αίνος αναφέρονται ως «θεόσωστοι πόλεις»[18]. Τα επίθετα αυτά χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν και μικρότερες πόλεις ή οχυρωμένους οικισμούς προκειμένου να τονι-

5. Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 148· Bouras, Byzantine cities, 48· Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 101–105.
6. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 82.
7. ΜΜ, τ. 5, 154, 156.
8. ΜΜ, τ. 5, 165 (1317).
9. ΜΜ, τ. 5, 159 «κώμη ἡ καλουμένη Καστάνιτζα», 160 (1293) «Δυρράχιον, πόλισμα ἀρχαῖον οὕτω καλούμενον».
10. ΜΜ, τ. 5, 165 (1317).
11. ΜΜ, τ. 5, 167 (1317).
12. ΜΜ, τ. 5, 167 (1317)· Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 170 (1445, 1447).
13. Actes de Lavra, αρ. 1 (897).
14. Actes d'Esphigménou, αρ. 6 (1258–59).
15. ΜΜ, τ. 5, 156 (1293).
16. ΜΜ, τ. 5, 170 (1440).
17. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 10.
18. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 166 (1428 ή 1443).

στεί η σπουδαιότητά τους. Ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θωμάς Preljubović χαρακτηρίζει το κάστρο των Βοδενών (σημερινή Έδεσσα), στο οποίο είχε κτίσει ναό στο όνομα της Θεοτόκου Μαρίας της επονομαζομένης Γαβαλλιώτισσας, «θεοφρούρητο» και «περίκλητο»[19].

Ο όρος *κάστρο* χρησιμοποιείται ως συνώνυμος με την πόλη, αλλά αποδίδεται και σε μικρούς οχυρωμένους οικισμούς, όπως ο Κολυνδρός στα σύνορα Μακεδονίας και Θεσσαλίας[20], τον οποίο παραχώρησε ο ηγεμόνας της Θεσσαλίας *καίσαρας* Αλέξιος Άγγελος Φιλανθρωπηνός στη Νέα Μονή Θεσσαλονίκης το 1384 και το κάστρο Κισσός κοντά στην Αίνο[21].

Ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητά τους, μπορούμε να κάνουμε μια διάκριση των υστεροβυζαντινών πόλεων με βάση το μέγεθος και την οχύρωσή τους. Πόλεις, όπως για παράδειγμα η Θεσσαλονίκη, η Αδριανούπολη, οι Σέρρες, τα Ιωάννινα, η Μονεμβασία, ο Μυστράς, διέθεταν δύο σειρές οχυρώσεων. Η μια προστάτευε την ακρόπολη, όπου συνήθως βρίσκονταν η φρουρά και οι αρχές της πόλης και η δεύτερη προστάτευε την κάτω πόλη από εχθρικές επιδρομές. Άλλες πόλεις, όπως η Άρτα, το Μελένικο, το Διδυμότειχο, το Περιθεώριον, περιβάλλονταν από μια σειρά αμυντικού τείχους, έξω από το οποίο βρισκόταν συνήθως το «εμπόριο», το εμπορικό κέντρο της πόλης[22].

Πάγια πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων ιδιαίτερα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο ήταν η παραχώρηση προνομιακών εγγράφων στις πόλεις που επανεντάσσονταν στο βυζαντινό κράτος. Τέτοιου είδους χρυσόβουλα, τα οποία παραχωρούσαν κυρίως φορολογικές απαλλαγές στους κατοίκους των πόλεων, απολύθηκαν για τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, τη Μονεμβασία, τη Βέροια, το Μελένικο, για να αναφέρουμε ορισμένες μόνο περιπτώσεις[23]. Παράλληλα, η εκκλησιαστική έδρα αρκετών πόλεων προβιβάστηκε σε μητρόπολη, είτε για να τιμηθεί για την επανένταξη της πόλης στην αυτοκρατορία, είτε για να αναγνωριστεί η εξέ-

19. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 146 (1375).
20. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 150 (1384).
21. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 166 (1428 ή 1443).
22. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 20 (13ος–14ος αι.).
23. Βλ. κυρίως Kyritses, Common Chrysobulls, 229–245.

χουσα θέση της πόλης μεταξύ των άλλων πόλεων. Η επισκοπή Ιωαννίνων μετά την επανένταξη της πόλης στο Βυζάντιο το 1318 προάχθηκε σε μητρόπολη[24]. Επίσης η επισκοπή Μονεμβασίας προάχθηκε σε μητρόπολη στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄. Το 1324 αναφέρεται ότι είχε τη μεγαλύτερη οικονομική απόδοση από όλες τις μητροπόλεις[25]. Το 1325 η επισκοπή Βρύσεως προάχθηκε σε μητρόπολη. Στον σχετικό χρυσόβουλο λόγο, ο Ανδρόνικος Β΄ αναφέρει ότι προχώρησε στην ενέργεια αυτή γιατί η επισκοπή Βρύσεως διέθετε μεγάλο αριθμό πιστών και άξιζε για πολλούς λόγους αυτή την τιμή, μεταξύ άλλων λόγω της προσωπικότητας του αρχιερατικού της προϊσταμένου[26]. Επίσης η επισκοπή Περιθεωρίου και η αρχιεπισκοπή Διδυμοτείχου έγιναν μητροπόλεις στα χρόνια του ίδιου αυτοκράτορα[27].

Στην υπό μελέτη περίοδο κάποιες επαρχιακές πόλεις γνώρισαν πληθυσμιακή αύξηση, αλλού δημιουργήθηκαν καινούργιες πόλεις ή ανοικοδομήθηκαν παλαιές[28]. Ιδιαίτερα λόγω των συχνών πολεμικών συρράξεων ενισχύθηκαν οι οχυρώσεις πολλών πόλεων. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη Χριστούπολη, το Διδυμότειχο, την Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τα Ιωάννινα και τις Σέρρες[29].

---

24. JGR, τ. 1, 541–542. Πρβλ. Ε. Χρυσός, «Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη», *Δωδώνη* 5 (1976), 337–348· Σ. Ασωνίτης, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο πρόβλημα της χρονολόγησης της προαγωγής της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 293–319· Α. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 182.

25. Αρχικά ανήλθε στην 34η και αργότερα στην 13η θέση. Βλ. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.34, αρ. 18.12. Πρβλ. Zakythinos, Despotat, 271–286· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 190.

26. JGR, τ. 1, 543–544. Πρβλ. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.113, αρ. 18.124, αρ. 20.6.

27. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.131 και αρ. 15.122 αντίστοιχα.

28. Αναφέρουμε για παράδειγμα τις πόλεις Γρατιανού και Βήρα στη Θράκη, την πόλη του Μυστρά στην Πελοπόννησο, το Γυναικόκαστρο, το Σιδηρόκαστρο και την Αμφίπολη στη Μακεδονία. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 542. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 113–115, 124–130· Bouras, Byzantine cities, 66. Μεταξύ των πόλεων που ανοικοδομήθηκαν στα χρόνια αυτά είναι τα Ιωάννινα, το Διδυμότειχο, τα Σέρβια, η Χριστούπολη, η Ρεντίνα, βλ. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 51. Σχετικά με τα πληθυσμιακά μεγέθη των υστεροβυζαντινών πόλεων βλ. κυρίως Μουστάκας, Μεθοδολογικά ζητήματα, 225–251.

29. Bouras, Byzantine cities, 66.

Επικεφαλής της διοίκησης των πόλεων ήταν ο αυτοκρατορικός διοικητής, ο λεγόμενος *κεφαλή*[30]. Ο όρος *κεφαλή* δεν απαντά στους καταλόγους της αυλικής ιεραρχίας και δεν αποτελούσε αυλικό αξίωμα. Ήταν τεχνικός όρος που χαρακτήριζε τα πρόσωπα, τα οποία ανεξάρτητα από το αξίωμα ή τον τίτλο που έφεραν διορίζονταν ως διοικητές στις επαρχιακές πόλεις[31]. Σύμφωνα με το έγγραφο διορισμού των *κεφαλών*, το «ἔνταλμα κεφαλατικίου», οι *κεφαλές* ασκούσαν στρατιωτική και πολιτική εξουσία ως εκπρόσωποι του αυτοκράτορα στις επαρχίες. Καθήκον τους ήταν να φροντίζουν για τη συντήρηση και την ενίσχυση των οχυρώσεων των κάστρων και για τη διοίκηση και τον εφοδιασμό των στρατευμάτων στην περιοχή ευθύνης τους[32].

Εκτός από τους διοικητές των πόλεων, τις *κεφαλές*, ο αυτοκράτορας διόριζε διοικητές, οι οποίοι είχαν υπό την εποπτεία τους μια μεγάλη περιοχή. Αυτοί συνήθως ονομάζονταν *καθολικαί* ή *περιέχουσαι κεφαλαί* και απαντούν σε όλες τις βυζαντινές επαρχίες[33]. Σχετικά με τις αρμοδιότητές τους πληροφορούμαστε από το έγγραφο διορισμού του Ιωάννη Αγγέλου, που αντικατέστησε την *περιέχουσα κεφαλή* Θεσσαλίας Μιχαήλ Μονομάχο το 1342. Σύμφωνα με αυτό, ο Ιωάννης Άγγελος ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής ισοβίως. Κύριο καθήκον του ήταν η στρατιωτική υποστήριξη του αυτοκράτορα σε περίπτωση ανάγκης και η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας. Επίσης μπορούσε ο ίδιος να διορίσει διοικητή σε όποια περιοχή υποτασσόταν σε αυτόν. Μολονότι δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό το έγγραφο διορισμού *περιέχουσας κεφαλής* είχε γενικό χαρακτήρα, δίνει ωστόσο μια εικόνα των δικαιοδοσιών της[34].

---

30. Actes de Xéropotamou, αρ. 15 (1282, 1302, 1317)· Actes de Chilandar, αρ. 15 (1295), αρ. 42 (1319).

31. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 145.

32. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 642. Πρβλ. Maksimović, Provincial Administration, 128–129, 145–154· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 146.

33. Βλ. ενδεικτικά Guillou Prodrome, αρ. 6 (1313)· G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 97–118, αρ. 2 (1314–15)· Actes de Zographou, αρ. 26 (1327). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 150.

34. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 190, 320–322. Πρβλ. Maksimović, Provincial Administration, 133–135· Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998, 101.

Άλλοι αξιωματούχοι που σχετίζονται με τη διοίκηση των πόλεων είναι ο *προκαθήμενος* και ο *καστροφύλακας*. Ο *προκαθήμενος* αναφέρεται στο τέλος των καταλόγων της αυλικής ιεραρχίας του α΄ μισού του 14ου αιώνα[35]. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, οι *προκαθήμενοι* ήταν «ὑπηρέται» των πόλεων[36]. Το έγγραφο διορισμού των *προκαθημένων* αναφέρει ότι ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλεια των πόλεων και την καλή συμπεριφορά των κατοίκων[37]. Από αρχειακές πηγές πληροφορούμαστε ότι ο *προκαθήμενος* συμμετείχε στην επίλυση διαφόρων διενέξεων[38]. Οι *προκαθήμενοι* ήταν υφιστάμενοι των *κεφαλών* ή των *καθολικών κεφαλών* και πιθανόν διορίζονταν από αυτές[39].

Ο *καστροφύλακας* ήταν παλιότερα ο στρατιωτικός διοικητής των πόλεων δίπλα στον πολιτικό διοικητή, τον *προκαθήμενο*[40]. Όπως όμως ο *προκαθήμενος* έτσι και ο *καστροφύλακας* πέρασε σε δεύτερη μοίρα, όταν επικράτησε η *κεφαλή* ως πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής στις βυζαντινές πόλεις. Ο *καστροφύλακας* απαντά μαζί με τον *προκαθήμενο* στον κατάλογο της αυλικής ιεραρχίας του Ψευδο-Κωδινού και αναφέρεται επίσης ως «ὑπηρέτης» των πόλεων[41]. Σύμφωνα με το έγγραφο διορισμού του, ο *καστροφύλακας* φρόντιζε για την οχύρωση της

35. Ο *προκαθήμενος* απαντά τον 13ο αιώνα ως ο υφιστάμενος του *δούκα* πολιτικός διοικητής στις πόλεις, ο οποίος αντικαταστάθηκε από την *κεφαλή*, βλ. Maksimović, Provincial Administration, 168–171· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 145. Για τη θέση του *προκαθημένου* στους καταλόγους της αυλικής ιεραρχίας βλ. Ψευδο-Κωδινός, 139, 302, 306, 308, 346.

36. Ψευδο-Κωδινός, 188 «Οἱ προκαθήμενοι καὶ οἱ καστροφύλακες ὑπηρέται ἑκάστης κατ' ἀξίαν τῶν πόλεων».

37. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 644. Ο Γεώργιος Παχυμέρης (τ. 1, 321) αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της Νίκαιας (Μ. Ασία) από τους Τοχάρους το 1265 υπεύθυνος για την προστασία της πόλης ήταν ο *προκαθήμενος* Νικόλαος Μανουηλίτης.

38. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 65 (περ. 1290)· Petit Chilandar, αρ. 88 (1323).

39. Actes de Xéropotamou, αρ. 21 (1322–1334). Πρβλ. Maksimović, Provincial Administration, 174· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 152.

40. Η εμφάνιση του αξιώματος του *καστροφύλακα* τοποθετείται τον 11ο αιώνα, βλ. N. Oikonomides, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the Eleventh Century», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966 = *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976 (XIV), 417.

41. Ψευδο-Κωδινός, 188.

πόλης και τη διοίκηση των στρατιωτικών της δυνάμεων, υπό την επίβλεψη της *κεφαλής*[42]. Επίσης ο *καστροφύλακας* συμμετείχε ως μάρτυρας σε δικαιοπραξίες και σε δικαστικές κρίσεις[43].

Μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης των πόλεων συμμετείχαν σε άτυπα συμβούλια που έπαιρναν μέρος στη διοίκησή τους μαζί με την *κεφαλή*. Πιθανόν οι άρχοντες της πόλης να επενέβαιναν στην επιλογή διοικητή, ενισχύοντας μια μορφή τοπικής αυτοδιοίκησης[44]. Επιπλέον διακριτό ρόλο στην πολιτική ζωή άρχισε να διαδραματίζει η ανερχόμενη μεσαία κοινωνική κατηγορία, εκείνων που ασχολούνταν με εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, η οποία διεκδικούσε μερίδιο στη διοίκηση των πόλεων[45].

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την ορολογία που αναφέρεται στα συμβούλια των πόλεων, τη σύνθεση και τις αρμοδιότητές τους. Σύντομη αναφορά γίνεται και στις συλλογικότητες που λειτουργούσαν στα χωριά κατά την περίοδο αυτή, έτσι ώστε να εντοπιστούν τυχόν ομοιότητες με την αντίστοιχη οργάνωση των πόλεων. Επίσης θα παρουσιάσουμε αναλυτικά την κατά τόπους οργάνωση των τοπικών συμβουλίων που συμμετείχαν στη διοίκηση των πόλεων στα χρόνια που ακολούθησαν την πρώτη κατάλυση της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους το 1204 μέχρι τη δεύτερη και τελική πτώση της στους Οθωμανούς Τούρκους το 1453.

42. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 644–645. Πρβλ. Maksimović, Provincial Administration, 175.

43. MM, τ. 4, 190 (1225)· Petit Chilandar, αρ. 69 (1321), στ. 92· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 49 (1317), στ. 4. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 153.

44. Oikonomidès, Villes 'séparées', 174–175.

45. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 101–105.

Β. ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1. Ορολογία

Ο πολιτικός κατακερματισμός του βυζαντινού χώρου και οι διαφορετικές επιρροές που δέχτηκαν τα επαρχιακά κέντρα οδήγησαν σε κατά τόπους διαφοροποιήσεις στην εσωτερική τους οργάνωση και στην ορολογία που την προσδιορίζει, γεγονός που δεν επιτρέπει γενικεύσεις ως προς την απόδοση των συλλογικοτήτων. Το υλικό των πηγών που αναφέρεται στην εσωτερική εξέλιξη των πόλεων είναι αποσπασματικό και προέρχεται κατά βάση από τις αφηγηματικές πηγές. Χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται επίσης από την επιστολογραφία της εποχής, όπως επίσης από πατριαρχικά έγγραφα, αρχειακό υλικό από τις μονές του Αγίου Όρους και άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου και άλλα φιλολογικά έργα.

Η βασική ορολογία που αναφέρεται στα συλλογικά όργανα των πόλεων που συμμετείχαν στη διοίκησή τους αφορά την Κωνσταντινούπολη. Η «σύγκλητος» ή «βουλή» εξακολουθούσε να έχει συμβουλευτικό ρόλο και τα μέλη της συμμετείχαν σε δικαστικές κρίσεις, σε πρεσβείες και στο τελετουργικό της αυλής[1]. Εκτός από τη *σύγκλητο*, στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε ένα είδος συμβουλίου της πόλης, που απαντά στις πηγές με τον όρο *πολιτεία*[2]. Οι όροι *πόλις* και *πολιτεία* ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο και πιο συγκεκριμένα από την εποχή αναζωογόνησης των πόλεων (από τον 10ο αιώνα και εξής) προσδιόριζαν

1. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, 545 (εθιμοτυπία της αυλής)· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 20 «ἔδει δὲ τὴν σύγκλητον συνελθοῦσαν βουλεύσασθαι ἅμα βασιλίδι, εἰ δέον ἢ τὸν αὐτόμολον παραδιδόναι ἢ πόλεμον ἄρασθαι πρὸς Μυσοὺς ὑπὲρ αὐτοῦ»· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 397 (πρεσβεία), 531 (δικαστική κρίση). Η *σύγκλητος* αναφέρεται επίσης ως *γερουσία*, *συνέδριον*, *μέγα συνέδριον*, *μεγάλη βουλή*, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 1, 65· Δημητρίου Κυδώνη Επιστολές, τ. 1, 152 και τ. 2, 12, 151. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 15, όπου γίνεται μια πρώτη προσέγγιση των αστικών συμβουλίων.

2. Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή οικονόμος, 132–137.

τα αστικά συμβούλια, που επέλεγαν τοπικούς αξιωματούχους[3], ψήφιζαν νόμους και εκπροσωπούσαν μια πόλη στα δικαστικά όργανα[4].

Στις πηγές της ύστερης περιόδου υπάρχουν ενδείξεις ότι η *πολιτεία* αποτελούσε μια ξεχωριστή συσσωμάτωση στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου. Η *πολιτεία* εντοπίζεται με τη σημασία αυτή στις περιπτώσεις που παρατίθεται στις πηγές ως σώμα διακριτό από τους κρατικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, όπως και από τη *σύγκλητο*. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι στη δίκη του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και του Μιχαήλ Στρατηγόπουλου, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1264 στον Αλεξιακό Τρίκλινο του παλατίου των Βλαχερνών, προήδρευε ο αυτοκράτορας και συμμετείχαν ανώτεροι κρατικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και οι πιο επιφανείς της *πολιτείας*[5]. Σύμφωνα με τον ίδιο, στη σύνοδο που πραγματοποιήθηκε το 1265 στον ίδιο χώρο υπό την προεδρία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259–1282), για να συζητηθεί το κατηγορητήριο εναντίον του πατριάρχη Αρσενίου, συμμετείχαν κρατικοί αξιωματούχοι, αρχιερείς, η *σύγκλητος* και το «τῆς πολιτείας περιφανές»[6]. Επίσης, τον 15ο αιώνα ο Γεννάδιος Σχολάριος επρόκειτο να συζητήσει για την ένωση των εκκλησιών με τις τρεις τάξεις των πολιτών, τη *σύγκλητο*, την εκκλησία και την *πολιτεία*[7].

Επιπλέον στην Κωνσταντινούπολη απαντούν «ἄρχοντες τῆς πολιτείας», οι οποίοι διακρίνονταν από τους «ἐκκλησιαστικοὺς» και «συγκλητικοὺς ἄρχοντες», προέρχονταν κατά βάση από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα και έπαιρναν μέρος σε δικαιοπραξίες, σε δικαστικές κρίσεις και στο τελετουργικό της αυλής. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Ανδρέα Αργυρόπουλο, τον Θωμά Καλοκύρη και τον Ιωάννη Μελιδόνη, πλούσιους εμπόρους και τραπεζίτες, για τους οποίους γίνεται λόγος σε έγγραφα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως[8].

3. Βασιλικά, VIII, 2,106. Βλ. επίσης, Burgmann, Ecloga Basilicorum, VIII, 2,106.

4. Βασιλικά, VII, 18,19· Βασιλικά VIII, 2,103· Βασιλικά, XLII, 1,20· Βασιλικά, XLVIII, 1,4.

5. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, 209–211.

6. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 2, 339.

7. Γεννάδιος Σχολάριος, 169.

8. ΜΜ, τ. 2, 472, 493, 495. Πρβλ. Matschke - Tinnefeld, Die Gesellschaft, 156· Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή οικονόμος, 132.

Δεν είναι γνωστή η διαδικασία μέσα από την οποία επιλέγονταν οι *άρχοντες της πολιτείας*. Είναι, ωστόσο, πιθανό να προέρχονταν από τους καταγεγραμμένους στις συνοικίες της πόλης κατοίκους[9]. Η σχέση των μελών της *πολιτείας* με μια ευρύτερη λαϊκή βάση προκύπτει και από το γεγονός ότι, όταν ο λαός της Κωνσταντινούπολης θορυβημένος από τις αρπακτικές διαθέσεις των καταλανών μισθοφόρων, που ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282–1328) είχε προσλάβει το 1303 προκειμένου να αντιμετωπίσει τον τουρκικό κίνδυνο στη Μικρά Ασία, ήταν έτοιμος για εξέγερση, ο αυτοκράτορας κάλεσε επιφανή μέλη της *πολιτείας* για να δικαιολογήσει την πολιτική του. Επιπλέον τους ζήτησε να κάνουν τη δουλειά τους και να μη ραδιουργούν, γιατί τέτοιου είδους ταραχές προκαλούσαν διαμάχες μέσα στις πόλεις[10].

Εστιάζοντας τώρα την προσοχή μας στα επαρχιακά αστικά κέντρα, συναντούμε τον όρο *πολιτεία*, που δηλώνει το συμβούλιο των πόλεων αυτών. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κανταχουζηνό, όλες οι πόλεις είχαν

9. Σε διάταξη των Βασιλικών αναφέρεται ότι θεωρούνταν κάποιος *οικήτορας*, κάτοικος δηλαδή μιας πόλης, όταν κατοικούσε εκεί τουλάχιστον για δέκα χρόνια (Βασιλικά, LIV, 2,2 «οὐδὲ αὐτὸς ὁ διατρίβων ἐν τόπῳ τινὶ δοκεῖ ἐκεῖσε τὴν οἴκησιν ἔχειν, εἰ μὴ ἄρα δεκαετίαν ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ οἰκήσει». Πρβλ. É. Patlagean, «L'immunité des Thessaloniciens», *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. 2, Παρίσι 1998, 597). Η διάταξη αυτή απαντά και στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, δε γνωρίζουμε όμως αν ίσχυε τον 14ο αιώνα (βλ. Κ. Πιτσάκη (έκδ.), *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα 1), Αθήνα 1971, Appendix, 3, 42). Είναι επίσης πιθανό βασικό κριτήριο για την εκλογή στο συμβούλιο της πόλης να ήταν η κατοχή ακίνητης ιδιοκτησίας στην πόλη. Κατά τον Θωμά Μάγιστρο, εκείνοι που δεν κατείχαν ιδιοκτησία στις πόλεις δεν θα έπρεπε να συμμετέχουν στην υπεράσπισή τους, βλ. Θωμάς Μάγιστρος, Περί πολιτείας, 521–524 «καὶ μάλισθ' ὅταν οἱ φυλάττειν λαχόντες μὴ τριωβολιμαῖοι καὶ πένητες καὶ τοῦ μηδενὸς ἄξιοι τυγχάνωσιν ὄντες, ἀλλ' οἷοι καὶ οἰκίας σφῶν καὶ ἀγροὺς ἐν πόλει καὶ τάφους πατρῴους τε καὶ παππῴους». Πρβλ. Matschke - Tinnefeld, Die Gesellschaft, 74. Πιθανόν η κατοχή ιδιοκτησίας στην πόλη να αποτελούσε κριτήριο όχι μόνο για τη συμμετοχή στην υπεράσπισή της, αλλά και για τη συμμετοχή στο συμβούλιό της.

10. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, 595–597 «τὸ πρωτεῦον τῆς πολιτείας συνηθροικώς, μακρὰν κατέτεινε δημηγορίαν, τὰ περὶ τῶν Κατελάνων ἀπολογούμενος ... Καὶ πόλλ' ἄττα συνυφάνας τοιαῦτα, τέλος ἐφ' ἡσυχίας μὲν αὐτοὺς διάγειν ἐπέταττε καὶ τοῖς ἔργοις προσέχειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν ...».

την *πολιτεία* τους[11], ενώ σε μεγάλες πόλεις της εποχής, όπως η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες, απαντούν *άρχοντες της πολιτείας*, οι οποίοι, όπως και στην Κωνσταντινούπολη, διακρίνονται από τους εκκλησιαστικούς και *συγκλητικούς* άρχοντες[12]. Παρόμοια σημασία με την *πολιτεία* φαίνεται ότι έχει το «κοινὸν τῆς χώρας», το οποίο απαντά στα Ιωάννινα και την Άρτα τον 15ο αιώνα[13]. Το *κοινόν* διακρινόταν από τους *άρχοντες* και έπαιζε ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων[14]. Στο Χρονικό των Τόκκων, όπου απαντούν οι σχετικές αναφορές, διακρίνεται στην περίπτωση των Ιωαννίνων ο *γουλάς* από τη *χώρα* και στην περίπτωση της Άρτας το *κάστρο* από τη *χώρα*[15]. Αυτό σημαίνει ότι η χώρα αποτελούσε την κάτω πόλη και το *κοινόν της χώρας* ήταν το συλλογικό της όργανο.

Με το συμβούλιο της πόλης, το οποίο ασκούσε επικουρικό ρόλο στη διοίκηση δίπλα στον αυτοκρατορικό διοικητή, τον λεγόμενο *κεφαλή*[16], σχετίζονται λογικά οι *οικήτορες* ή οι *έποικοι*, δηλαδή οι κάτοικοι της Βέροιας[17], της Ρεντίνας[18], του Μελένικου[19], των Κροών[20], της Μονεμ-

11. Ιωάννης Κανταχουζηνός, τ. 2, 506 «καὶ ὡς κοινοὶ πολέμιοι φανεῖεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν παρὰ Ῥωμαίοις ἀρίστων πάντων, οὐ μόνον ὅσον ἐν εὐγενέσιν ἦν, ἀλλὰ καὶ μονάζουσι καὶ ἐπισκόποις, ἔτι δὲ καὶ στρατιώταις καὶ τοῖς τῶν πολιτειῶν ἑκάστης πόλεως προέχουσιν». Πρβλ. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 116.

12. Bénou, Le codex B, αρ. 127 (1304) (Σέρρες)· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317) (Θεσσαλονίκη)· Balfour, Politico-historical Works, 57 «ἐξ ὧν εἶχεν ἕκαστος τῶν τε τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας, ἐράνῳ κοινῷ τὰ κοινὰ ἐξοικονομεῖν» (Θεσσαλονίκη).

13. Χρονικό των Τόκκων, 316, 318, 440.

14. Χρονικό των Τόκκων, 440 «Καὶ ἐξέβηκαν οἱ ἄρχοντες καὶ τὸ κοινὸν τῆς χώρας, κατάστασες ἐγύρεψαν ἵνα τὸν προσκυνήσουν» (Άρτα), 450 «Ἐκεῖ (Ιωάννινα) εὑρίσκεις ἄρχοντες ἔντιμους καὶ ἀξίους νὰ δώσουν λόγον καὶ βουλὴν ἐξ ὅ,τι τοὺς γυρεύσῃς· καὶ πάλιν καὶ κλήρα ἔντιμη ὡσὰν τῆς Σαλονίκης· ὁμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τὸ κοινὸν τῆς χώρας καὶ τάξες, ἐπιστήμια, καθὼς πρέπει νὰ ἔναι».

15. Χρονικό των Τόκκων, 318, 442.

16. Σχετικά με την ονομασία των διοικητών των επαρχιακών πόλεων στα χρόνια των Παλαιολόγων, βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 144–145.

17. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 62 (1324), 69–77.

18. Actes d'Esphigménou, αρ. 17 (1328), αρ. 18 (1330), αρ. 19 (1334).

19. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 88 (1344). Για το χρυσόβουλο του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη προς τους *οικήτορες* του Μελενίκου βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, 77 «χρυσόβουλλος γοῦν τῷ βασιλεῖ τῶν ᾐτημένων σφίσι περιληπτικὸς γεγενημένος καὶ δεδομένος τοῖς πρέσβεσι τοῖς τοῦ Μελενίκου ἀποσταλῆναι προσετάχθη οἰκήτορσι».

20. Solovjev-Mošin, Povelje, 316–318.

βασίας[21], οι οποίοι ζήτησαν, προφανώς μέσω εκπροσώπων, και έλαβαν προνόμια από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες τον 13ο και 14ο αιώνα. Στις περιπτώσεις αυτές τα προνομιακά έγγραφα δόθηκαν με την ευκαιρία της προσχώρησης των παραπάνω πόλεων στο βυζαντινό κράτος[22].

Επίσης, σε δικαστικές αποφάσεις φαίνεται ότι οι *οικήτορες* ή οι *έποικοι* μιας πόλης εμφανίζονταν ως συλλογικότητα ενώπιον της δικαιοσύνης και έπαιρναν μέρος σε δικαιοπραξίες. Σε *σημείωμα* του Ιωάννη Απόκαυκου αναφέρεται ότι ο *κυρ* Μανουήλ Λούβρος, ο οποίος είχε χρηματίσει φορολογικός υπάλληλος στη Λευκάδα, «ἐνεκλήθη» στον αυτοκράτορα «παρὰ τῆς χώρας Λευκάδας» κατηγορούμενος ότι αποκόμισε παράνομα κέρδη. Στο συνοδικό δικαστήριο οι κάτοικοι της Λευκάδας εκπροσωπήθηκαν από κάποιους *οικήτορες*, οι οποίοι με υπόμνημα ζήτησαν από τον αυτοκράτορα να μειώσει τους φόρους και τις άλλες επιβαρύνσεις που ανάγκαζαν τους κατοίκους να φύγουν από το νησί[23]. Το 1334 οι μοναχοί της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους κατέθεσαν αγωγή στο αυτοκρατορικό δικαστήριο εναντίον των «ἐποίκων τοῦ κάστρου Ρεντίνης» σχετικά με μια έκταση δύο χιλιάδων μοδίων, η οποία βρισκόταν στην περιοχή της Ρεντίνας. Οι *έποικοι* της Ρεντίνας εκπροσωπήθηκαν στο δικαστήριο από τους Μανουήλ Βλαχιώτη, Γεώργιο Σφαξαγγούρη και Μιχαήλ Κριστείλα[24]. Σχετικά με τη συλλογική συμμετοχή των κατοίκων μιας πόλης σε δικαιοπραξίες, σε δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού αναφέρεται ότι οι «ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκοῦντες ἐντόπιοι» προχώρησαν σε πώληση ενός εγκαταλειμμένου αμπελιού, για τις φορολογικές επιβαρύνσεις του οποίου ήταν συλλογικά υπεύθυνοι[25].

21. ΜΜ, τ. 5, 154–155, 165–168, 170–175.

22. Ανάλογα προνόμια παραχωρήθηκαν και σε άλλες πόλεις. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι, όταν το 1340 οι Ρωγοί και η Άρτα παραδόθηκαν στον Ανδρόνικο Γ', οι κάτοικοι των πόλεων δέχτηκαν πολλές ευεργεσίες από τον αυτοκράτορα. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 529 «(Ῥώγιοι καὶ Ἀρταῖοι) πολλῶν γὰρ ἐπέτυχον τῶν βασιλέως εὐεργεσιῶν καὶ τοῖς πολίταις τοῖς αὐτῶν». Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 170. Ο ίδιος αναφέρει ότι, κατά τη δεύτερη εμφύλια διαμάχη του 14ου αιώνα, είχε εξουσιοδοτήσει τον γιο του Μανουήλ, ο οποίος βρισκόταν στη Μακεδονία, να παράσχει «εὐεργεσίες» στις πόλεις, που θα προσχωρούσαν σε αυτόν. Έτσι έφτασαν το 1345 στον Μανουήλ πρέσβεις από τη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι ζήτησαν όχι μόνο φορολογική ατέλεια για την πόλη, αλλά και ιδιαίτερες «τιμὰς καὶ προσόδους» για τους άρχοντές της. Όταν οι πρέσβεις επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη φέρνοντας τις ευεργεσίες του αυτοκράτορα όλη η πόλη επευφήμησε τον βασιλέα. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 574 «ἃ καὶ Θεσσαλονικεῖς εἰδότες, ἔπεμπον τοὺς πρέσβεις πρὸς ἐκεῖνον καὶ ᾐτοῦντο οὐ μόνον ἀτέλειαν κοινῇ τῇ πόλει, ἀλλὰ καὶ πριμμικηρίῳ τε τῷ μεγάλῳ καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν δυνατωτέρων ἰδίᾳ τιμὰς καὶ προσόδους τὰς προσηκούσας καὶ τῇ στρατιᾷ καὶ τοῖς ἄλλοις μετ' ἐκείνους ἑκάστῳ κατὰ τὴν ἀναλογίαν».

23. N. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1974), 57–160, αρ. 25. Πρβλ. Prinzing, Studien, 83· Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου, 327–328.

Συλλογική δράση των κατοίκων μιας πόλης εντοπίζεται και σε άλλες πηγές. Στην ελληνική έκδοση του Χρονικού του Μορέως αναφέρεται ότι στις αρχές του 13ου αιώνα ενώπιον των φράγκων κατακτητών μια σειρά από πόλεις της Πελοποννήσου συνθηκολόγησαν εξασφαλίζοντας ανταλλάγματα. Παρόλο που η ιστορική ακρίβεια των πληροφοριών του Χρονικού έχει πολλές φορές αμφισβητηθεί, είναι δυνατό να αντληθούν ορισμένα στοιχεία σχετικά με τις συλλογικότητες στις επαρχιακές πόλεις[26]. Σύμφωνα με το Χρονικό, οι κάτοικοι της Πάτρας παρέδωσαν το κάστρο και διατήρησαν τα σπίτια και τις κληρονομιές τους[27]. Οι άρχοντες και ο λαός της Ανδραβίδας, όταν πληροφορήθηκαν ότι έφταναν οι Φράγκοι στην πόλη τους, βγήκαν έξω από αυτή κρατώντας σταυρούς και εικονίσματα και παρέδωσαν την πόλη με αντάλλαγμα να διατηρήσουν τις ιδιοκτησίες τους από κληρονομιά[28]. Οι κάτοικοι του Νικλίου αποφάσισαν επίσης να παραδώσουν το κάστρο και να διατηρήσουν τις κληρονομιές τους[29]. Οι κάτοικοι της Μονεμβασίας παρέδωσαν το κάστρο μετά από πολιορκία, αφού ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος (1246–1278) τους παραχώρησε φορολογικές ελαφρύνσεις και ειδικά

24. Actes d'Esphigménou, αρ. 19 (1334).

25. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73.

26. Καλλιγά, Μονεμβασία, 123.

27. Χρονικό του Μορέως, 96–98. Πρβλ. Jacoby, Archontes, 430.

28. Χρονικό του Μορέως, 98. Πρβλ. Jacoby, Archontes, 430.

29. Χρονικό του Μορέως, 138 «οἱ ἅπαντες ἐκεῖνοι οἱ Νικλιῶτες, βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ, τὸ κάστρο ἐπαραδῶκαν μὲ συμφωνίες τὸ ἔδωκαν νὰ ἔχουν τὰ ἰγονικά τους». Πρβλ. Jacoby, Archontes, 430.

προνόμια[30]. Στο Χρονικό του Μορέως αναφέρεται ότι οι Μονεμβασιώτες αποφάσισαν όλοι μαζί να παραδώσουν το κάστρο[31]. Διαφορετική είναι η μαρτυρία που παραδίδει η αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με την οποία η πλειονότητα των κατοίκων της πόλης προτίμησε υπό την ηγεσία του διοικητή της να την εγκαταλείψει και να μεταναστεύσει στη Μικρά Ασία[32].

Το 1204 οι κάτοικοι της Αδριανούπολης ήρθαν σε άμεσες διαπραγματεύσεις με τον λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο και στη συνέχεια με τον Βονιφάτιο Μομφερατικό[33]. Το «Pactum Adrianopolitanum» συνάφθηκε το 1206 ανάμεσα στους Βενετούς και τους Αδριανουπολίτες, οι οποίοι εμφανίζονται να δρουν ως συλλογικότητα με επικεφαλής τους άρχοντες της πόλης[34]. Το σώμα αυτό των πολιτών φαίνεται ότι δρούσε ανεξάρτητα από τον διορισμένο από τους Βενετούς διοικητή Θεόδωρο Βρανά, ο οποίος ανήκε επίσης σε αρχοντική οικογένεια της πόλης[35].

Άλλη μαρτυρία για τη συλλογική δράση των κατοίκων μιας πόλης παραδίδει ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Σύμφωνα με αυτόν, το 1342 στην αρχή της δεύτερης εμφύλιας διαμάχης του 14ου αιώνα, οι κάτοικοι του

30. Χρονικόν του Μορέως, 196 «Κι ὡς εἶδαν τὴν στενοχωρίαν, τὸν θάνατον ἐμπρός τους, βουλὴν ἀπῆραν ἐνομοῦ τοῦ νὰ ἔχουν προσκυνήσει ... Ὁ πρίγκιπας τοὺς ἔποικεν ἐγράφως βουλλωμένες τὲς συμφωνίες κ' ὑπόθεσες ὅπου τοῦ ἐζητῆσαν· καὶ ὅσον ἐπαράλαβεν τὰ ὁρκωμοτικά τους, τρεῖς ἄρχοντες ἀπ' ἐκεινοὺς ἀπῆραν τὰ κλειδία τοῦ κάστρου τῆς Μονοβασίας, τοῦ πρίγκιπος τὰ ἠφέραν». Βλ. και Χρονικό του Μορέως, 116, όπου αναφέρεται η παράδοση της Κορώνης στους Φράγκους «τὸ ἰδεῖ τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ, τοῦ πολέμου τὸ θάρσος, ἐλάλησαν κ' ἐζήτησαν συμπάθειον νὰ τοὺς ποιήσουν, τὸ κάστρον νὰ τοὺς δώσουσιν, μόνον νὰ τοὺς ὀμόσουν νὰ ἔχουσιν τὰ ὀσπίτια τους ὁμοίως τὰ ἰγονικὰ τους». Πρβλ. Jacoby, Archontes, 443· Καλλιγά, Μονεμβασία, 128.

31. Χρονικό του Μορέως, 196.

32. Σ. Λάμπρος, Δύο αναφοραί, 287–290. Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 124.

33. Villehardouin, τ. 2, 273, 281· Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, εκδ. P. Lauer, Παρίσι 1956, 98–99, § 101. Πρβλ. Kirsten, Die byzantinische Stadt, 42–43· Asdracha, La région des Rhodopes, 214–215.

34. Ο άρχοντας Μιχαήλ Κοστομίρης, ο οποίος υπέγραφε τη συμφωνία, αποτελούσε προφανώς εκπρόσωπο των κατοίκων. Βλ. Tafel - Thomas, Urkunden, τ. 2, 17–19· Asdracha, La région des Rhodopes, 215.

35. Asdracha, La région des Rhodopes, 215.

Διδυμοτείχου έστειλαν επιστολή προς τον *μεγάλο δούκα* Αλέξιο Απόκαυκο, με την οποία δήλωναν την πίστη τους στον Ιωάννη Καντακουζηνό. Η επιστολή αυτή αποτελούσε απάντηση σε επιστολή του Απόκαυκου, η οποία αναγνώστηκε προφανώς στο συμβούλιο της πόλης[36].

Στις μικρές επαρχιακές πόλεις ο όρος «ἐκκλησία» είναι πιθανό να δηλώνει τη συνέλευση του συμβουλίου της πόλης, όπου λαμβάνονταν σημαντικές αποφάσεις, συνήθως για την παράδοση ή την προσχώρησή της σε κάποιον διεκδικητή, όπως και για την αποστολή πρεσβείας για τη διαπραγμάτευση διαφόρων ζητημάτων. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις συνελεύσεις που έλαβαν χώρα στη Βέροια και στη Βιζύη μετά την αναγόρευση του Ιωάννη Καντακουζηνού σε αυτοκράτορα στο Διδυμότειχο το 1341, στις οποίες αποφασίστηκε η προσχώρηση των παραπάνω πόλεων στον Καντακουζηνό[37]. Αξιοσημείωτο είναι ότι η συνέλευση της Βιζύης κάλεσε τον διοικητή της πόλης Γεώργιο Παλαιολόγο, εφόσον δεν επιθυμούσε την προσχώρηση στον Καντακουζηνό, να αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη, πράγμα το οποίο και έγινε[38].

Οι μαρτυρίες σχετικά με τον τρόπο λήψης αποφάσεων στα συλλογικά όργανα των πόλεων είναι πενιχρές και αφορούν αποκλειστικά τις *εκκλησίες*. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι, όταν επρόκειτο να αποφασίσουν αν θα προσχωρούσαν στον Ιωάννη Στ΄, οι κάτοικοι της Βέροιας «ἐψηφίσαντο τὴν βασιλέως κάθοδον», και οι κάτοικοι της Βιζύης «ψήφῳ κοινῇ» αποφάσισαν να ταχθούν με το μέρος του Καντακουζηνού[39]. Δεν είναι ωστόσο σαφές αν επρόκειτο για ψηφοφορία δια βοής ή δια ψήφου.

36. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 278–281 «πρὸς μέγαν δοῦκα τὸν Ἀπόκαυκον καὶ αὐτοὶ ἀντέγραψαν τοιαῦτα. Τὰ παρὰ σοῦ γεγραμμένα ἀναγνόντες ... τοιαῦτα μὲν οἱ ἐν Διδυμοτείχῳ ἀντέγραψαν Ἀποκαύκῳ τῷ μεγάλῳ δουκί».

37. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 352, 489.

38. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 489–490 «... ἐκκλησίαν συναθροίσαντες ἐβουλεύοντο ὅ,τι δέοι πράττειν. Καὶ ἐδόκει πᾶσι ψήφῳ κοινῇ προσχωρεῖν τῷ βασιλεῖ ... καὶ Παλαιολόγον Γεώργιον τὸν ἄρχοντα αὐτῶν ἐκέλευον, εἰ μὴ βούλοιτο σὺν αὐτοῖς προσιέναι βασιλεῖ, πᾶσαν ἔχοντα τὴν ἀποσκευὴν εἰς Βυζάντιον ἀποχωρεῖν».

39. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 352, 489.

Οι περιπτώσεις της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Άρτας, των Ιωαννίνων και του Μυστρά

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι στις μικρές επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου η διοίκηση ασκούνταν από τον διοικητή (*κεφαλή*) και το συμβούλιο της πόλης. Μια διαφοροποίηση σε σχέση με το σχήμα αυτό εντοπίζεται στη διοικητική δομή των πόλεων που κατά την ταραγμένη αυτή περίοδο υπήρξαν για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα πολιτικά κέντρα ανεξάρτητων ή ημι-αυτόνομων πολιτικών οντοτήτων.

Έτσι στη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες, τα Ιωάννινα, την Άρτα, τον Μυστρά εκτός από το συμβούλιο της πόλης, απαντά ένα σώμα αρχόντων, το οποίο προφανώς πλαισίωνε τον εκάστοτε ηγεμόνα ως συμβουλευτικό όργανο. Το σώμα αυτό στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης και των Σερρών ονομάζεται *σύγκλητος*, ενώ στα Ιωάννινα αναφέρεται ως *βουλή*. Ο όρος *βουλή* με τη σημασία του συμβουλίου των αρχόντων απαντά στο χρυσόβουλο-τυπικό του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391–1425), με το οποίο το 1406 ρυθμιζόταν η λειτουργία της αθωνικής μοναστικής κοινότητας. Στο τυπικό αναφέρεται ότι οι πόλεις που ευημερούσαν διοικούνταν από την *βουλή* των «ἀρίστων». Σε μια σπάνια για τα δεδομένα του Βυζαντίου έκφραση πολιτικής σκέψης καταγεγραμμένης σε επίσημο έγγραφο, ο συντάκτης του θεωρεί τη διοίκηση από τους αρίστους ως την καλύτερη μορφή διακυβέρνησης των πόλεων εν συγκρίσει με τη δημοκρατία και την τυραννία, πολιτεύματα τα οποία χαρακτηρίζει «ἄτοπα»[40]. Επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς με τον όρο *βουλή* δηλώνει το συμβούλιο των σημαντικότερων ευγενών της Θεσσαλίας, το οποίο αποφάσισε να έλθει σε συμφωνία με τους αρχηγούς των Καταλανών που επέδραμαν στην πεδιάδα κατά τα έτη 1309–1310, προκειμένου οι τελευταίοι να εγκαταλείψουν τα θεσσαλικά εδάφη[41]. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, η *βουλή* των αρχόντων της Ακαρνανίας

40. Actes du Prôtaton, αρ. 13 (1406) «ἐπεὶ γὰρ τῶν πόλεων ὅσαι καλῶς πράττουσι τῇ τῶν ἀρίστων βουλῇ διοικοῦνται, καὶ οὐ τῇ τῶν πολλῶν, οὐδὲ τῶν τυχόντων, οὐδ' αὖ τῇ τοῦ ἄρχοντος μόνου - τὸ μὲν γὰρ δημοκρατία, τὸ δὲ τυραννίς, ἀμφότερα δὲ ὁμοίως ἄτοπα».

41. Νικηφόρος Γρηγοράς τ. 1, 249–250 «καὶ μὲν δὴ τοῦ τε ἡγεμόνος τῆς χώρας ἐσχάτῃ νόσῳ πιεζομένου καὶ τῶν πολεμίων δίκην φλογὸς ἐπιόντων καὶ νεμομένων τὴν χώραν ἔδοξε τῇ τῶν προεχόντων ἐκεῖ κατὰ γένος βουλῇ...».

αποφάσισε να προχωρήσει σε συμμαχία με τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο στα 1336[42].

Όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, σε επιστολή του μητροπολίτη Κέρκυρας Γεωργίου Βαρδάνη προς τον οικουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β΄ αναφέρεται η ύπαρξη *συγκλητικού βουλευτηρίου* στην πόλη μετά τη στέψη του Θεοδώρου Δούκα (1215–1230) σε αυτοκράτορα το 1227. Η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε τότε σε *βασιλεύουσα* και το κράτος της Ηπείρου μετασχηματίστηκε σε αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης. Ο Θεόδωρος οργάνωσε την αυλή του σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα και απένειμε τον τίτλο του *δεσπότη* στους δύο αδελφούς του και άλλους τιμητικούς τίτλους σε ανώτερους αξιωματούχους[43].

Για τη Θεσσαλονίκη υπάρχουν και άλλες αναφορές. Ο Νικηφόρος Χούμνος στο *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικὸς περὶ δικαιοσύνης* κάνει λόγο για τη «σεμνὴν γερουσίαν» της πόλης[44]. Επίσης σε δικαστική απόφαση των *καθολικών κριτών* της Θεσσαλονίκης το 1375 παραβρέθηκαν «συγκλητικοί ἄρχοντες» και «ἄρχοντες τῆς πολιτείας»[45], ενώ στις αρχές του 15ου αιώνα ο αρχιεπίσκοπος της πόλης Συμεών κάλεσε σε έρανο τους «τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας»[46]. Στη *σύγκλητο* της πόλης αναφέρεται και ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο οποίος κατά πάσα πιθα-

42. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 501 «ἐπεὶ δὲ πλείους ἦσαν οἱ βουλόμενοι τὰ ἴσα, ἐπεψηφίζετο ἡ βουλὴ, καὶ πρεσβείαν ἀπελέξαντο ἑαυτῶν τοὺς μάλιστα συνετωτάτους, οἷς ἐπετέτραπτο πρὸς βασιλέα ἀπελθοῦσιν ἅττα ἂν μάλιστα συμφέρειν πᾶσι κοινῇ καὶ ᾗ δυνατὰ πράττειν». Για το ίδιο γεγονός βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 545.

43. Nicol, The Despotate of Epiros, 67· Σταυρίδου-Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος, 72–73.

44. J.-F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. 2, Χιλντεσχάιμ 1962, 146. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 153.

45. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375). Για *άρχοντες της πολιτείας* στη Θεσσαλονίκη βλ. και το πρόσταγμα του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, με το οποίο το 1317 ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, *μέγας χαρτουλάριος* Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κλήθηκε να εξετάσει μια υπόθεση μαζί με τους «ἐκκρίτους» της πόλης «τῶν τε δηλονοτι ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν τῆς πολιτείας», Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317).

46. Balfour, Politico-historical Works, 57.22 «ἐξ ὧν εἶχεν ἕκαστος τῶν τε τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας», 70.9–10 «τοῖς ἐνδοξοτάτοις συγκλητικοῖς, τοῖς τῆς πολιτείας καὶ παντὶ τῷ χριστωνύμῳ πληρώματι».

νότητα συνέγραψε τον λίβελλο εναντίον του διεφθαρμένου αξιωματούχου της Θεσσαλονίκης Καταβλαττά[47].

Η *σύγκλητος* στις Σέρρες εμφανίζεται σε έγγραφο του 1365, όταν δηλαδή η πόλη βρισκόταν υπό σερβική κυριαρχία και αποτελούσε την έδρα μιας μικρής ηγεμονίας[48]. Μετά τον θάνατο του Στεφάνου Δουσάν το κράτος του χωρίστηκε σε μικρές αυτόνομες ή ημι-αυτόνομες ηγεμονίες, μια εκ των οποίων είχε την έδρα της στις Σέρρες. Στην ηγεμονία αυτή διατηρήθηκαν οι βυζαντινοί θεσμοί τόσο στη διοίκηση όσο και στη δικαιοσύνη. Στα χρόνια αυτά φαίνεται ότι συγκροτήθηκε η *σύγκλητος* της πόλης, η οποία, κατά το πρότυπο της Κωνσταντινούπολης, αποτελούνταν από ανώτατους κρατικούς αξιωματούχους και πλαισίωσε ως συμβουλευτικό σώμα τη σερβική αρχή[49].

Σε δικαστική κρίση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου των Σερρών το 1360 αναφέρεται ότι συμμετείχαν σε αυτό εκκλησιαστικοί άρχοντες, όπως επίσης και «ἐπίσημοι ἄρχοντες τῆς βασιλείας» και «τῆς πολιτείας»[50]. Σύμφωνα με τον G. Ostrogorsky, ο όρος *βασιλεία* αναφέρεται στο βυζαντινό κράτος και ο όρος *πολιτεία* στη σερβική ηγεμονία των Σερρών. Κατά τον Ostrogorsky οι *άρχοντες της βασιλείας* προέρχονταν από τη Θεσσαλονίκη, κάτι που θεωρεί πιθανό, εφόσον σε μια άλλη δικαστική κρίση το 1369 το δικαστήριο του σέρβου ηγεμόνα Ιωάννη Uglješa συνεργάστηκε με τις αρχές της Θεσσαλονίκης προκειμένου να

47. Ιωάννης Αργυρόπουλος, 49–51 «Τί δαὶ καὶ τὸ παρὰ τῆς ἀστείας ἐκείνης καὶ γελωτοποιοῦ Σολομώνης γεγονὸς ἐπὶ καταγέλῳ σοι παρὰ τοῖς τῶν Θεσσαλῶν ἀρχεί- οις, παρόντος μὲν ἐκεῖσε καὶ τοῦ δεσπότου, παρούσης δὲ καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἁπάσης συγκλήτου», 61, 63.

48. Actes d'Esphigménou, αρ. 27 (1365) «Προκαθεζομένου τοῦ παναγιωτάτου δεσπότου ἡμῶν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Σερρῶν καὶ ὑπερτίμου, τῶν ὑπ' αὐτῷ τε ἐντιμοτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, τοῦ οἰκείου τε τῇ κραταιᾷ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνῃ καὶ γαμβροῦ ταύτης κεφαλῆς κῦρ τζελνίκου τοῦ Ῥαδο- σθλάβου, τοῦ οἰκείου καὶ ἐξαδέλφου ταύτης κῦρ Ἀλεξίου τοῦ Ἀσάν, τῶν εὐγενεστάτων καὶ καθολικῶν κριτῶν, τοῦ τε κῦρ Ὀρέστου τοῦ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ καὶ κῦρ Δημητρίου Κομνηνοῦ τοῦ Εὐδαιμονοϊωάννου, καὶ ἑτέρων τῶν τῆς συγκλήτου, τοῦ τε μεγάλου τζαουσίου κῦρ <?> τοῦ Καρδάμη, Παλαιολόγου τε τοῦ Μαυροδούκα, καὶ κῦρ Μιχαὴλ τοῦ Σχουλῆ καὶ ἑτέρων ἀρχόντων ...». Πρβλ. George Ostrogorsky, Problèmes, 5.

49. Ostrogorsky, Problèmes, 3–5· Λαΐου, Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες, 210.

50. Petit Chilandar, αρ. 146 (1360).

ληφθεί η σχετική απόφαση[51]. Ωστόσο, στη δικαστική κρίση του 1369 συμμετείχαν μεταξύ άλλων εκκλησιαστικών αρχόντων και «ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι τίμιοί τε μοναχοὶ καὶ ἄρχοντες τῆς βασιλείας» του Ιωάννη Uglješa[52]. Ο σέρβος δηλαδή ηγεμόνας χρησιμοποίησε τον όρο *βασιλεία* για να δηλώσει την ηγεμονία του και όχι εκείνη του Βυζαντίου. Επιπλέον η προσφυγή στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης το 1369 έγινε γιατί υπήρχαν στην περίπτωση αυτή μάρτυρες στην πόλη, οι οποίοι θα συνέδραμαν με τη μαρτυρία τους στην επίλυση της υπόθεσης, κάτι που δε συνέβαινε στη δικαστική κρίση του 1360.

Κατά τη γνώμη μας η *βασιλεία* στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν αναφέρεται στο βυζαντινό κράτος, αλλά στη σερβική ηγεμονία με έδρα τις Σέρρες και οι *άρχοντες της βασιλείας* πιθανόν να ταυτίζονται με τους άρχοντες της *συγκλήτου*, που απαντούν στο έγγραφο του 1365. Οι *άρχοντες της πολιτείας* που αναφέρονται στο έγγραφο του 1360 και οι *πολιτικοί άρχοντες*, απαντούν επίσης, όπως είδαμε παραπάνω, στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, όπου συνήθως διακρίνονται από τους *άρχοντες της συγκλήτου*[53]. Σε δικαστικές κρίσεις που έλαβαν χώρα στις Σέρρες και τη Ζίχνα τον 14ο αιώνα συμμετείχαν *άρχοντες της πολιτείας*, μέλη δηλαδή του τοπικού συμβουλίου. Για παράδειγμα, στο δικαστήριο που έκρινε το 1304 τη δια-

51. Solovjev-Mošin, Povelje, αρ. 36 (1369).

52. Solovjev-Mošin, Povelje, αρ. 36 (1369).

53. Για τους *άρχοντες της συγκλήτου* βλ. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 2, εκδ. H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane, (CFHB 19/2), Βιέννη 1995, αρ. 111 (1337–1338)· Actes d'Esphigménou, αρ. 27 (1365) «καὶ ἑτέρων τῶν τῆς συγκλήτου»· Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375). Για τους *άρχοντες της πολιτείας* βλ. Actes d'Esphigménou, αρ. 27 (1365), αρ. 30 (1393) «Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ταπεινότης ἡμῶν μετὰ τῆς ... συνόδου καὶ λοιπῶν τῆς πολιτείας ἀρχόντων περὶ τούτου συνδιασκεψαμένη ...»· Bénou, Le codex B, αρ. 23 (14ος αι.), αρ. 127 (14ος αι.)· MM, τ. 2, 472 (15ος αι.). Βλ. επίσης σε πατριαρχικά έγγραφα από την Κωνσταντινούπολη «πολιτικοὺς ἄρχοντες», MM, τ. 2, 493 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, κατὰ τὸ πνεῦμα υἱὸς τῆς ἡμῶν μετριότητος, κῦρ Θωμᾶς ὁ Καλλοκῦρις». Βλ. και MM, τ. 2, 495 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων, κῦρ Ἰωάννης ὁ Μελιδόνης»· Balfour, Politico-historical Works, 57 «ἐξ ὧν εἶχεν ἕκαστος τῶν τε τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας», 70 «τοῖς ἐνδοξοτάτοις συγκλητικοῖς, τοῖς τῆς πολιτείας καὶ παντὶ τῷ χριστωνύμῳ πληρώματι», 174 «τῶν διοικούντων τὰ τῆς πόλεως ἀρχόντων».

μάχη μεταξύ της Μονής Προδρόμου των Σερρών και της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους για την κατοχή και εκμετάλλευση ενός αγρού συμμετείχαν μεταξύ άλλων και *άρχοντες της πολιτείας*[54]. Εκτός από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες την απόφαση του δικαστηρίου υπέγραψαν οι «δοῦλοι τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως», Ιωάννης Άγγελος Καλοδιοίκητος, *σεβαστός* Μανουήλ Κουρτίκης και Γεώργιος Κουρτίκης[55], οι οποίοι ήταν πιθανόν οι *άρχοντες της πολιτείας* που αναφέρονται στην απόφαση. Επίσης το 1393 στο εκκλησιαστικό δικαστήριο των Σερρών, το οποίο αναγνώρισε στη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους την κατοχή του μισού χωριού Αχινού, συμπαρίστατο ο μητροπολίτης, η σύνοδος και *άρχοντες της πολιτείας*[56]. Στο verso του εγγράφου μετά τις υπογραφές των εκκλησιαστικών αξιωματούχων διακρίνονται τα ονόματα Γεώργιος Φιλανθρωπηνός, Καλοδιοίκητος, Αλέξιος Άγγελος, που πιθανόν ήταν οι *άρχοντες της πολιτείας* που αναφέρονται σε αυτό[57]. Επίσης στο εκκλησιαστικό δικαστήριο της Ζίχνας, το οποίο αναγνώρισε τα δικαιώματα της χήρας του Μαδαρίτη και των παιδιών του πάνω σε κάποιες γαίες, συμμετείχε ο *πανσέβαστος κριτής του θεοφρουρήτου φοσσάτου κυρ* Μιχαήλ Μαυροφόρος και άλλοι *άρχοντες της πολιτείας*[58]. Ο μόνος λαϊκός άρχοντας που φαίνεται να υπογράφει την απόφαση είναι, εκτός από τον Μιχαήλ Μαυροφόρο, η *κεφαλή* του κάστρου Ζιχνών Θεόδωρος Ντεκαλαβρίας[59].

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να υποστηρίξει ότι οι *συγκλητικοί* άρχοντες που απαντούν στις πόλεις αυτές αποτελούσαν μέλη της *συγκλήτου* της Κωνσταντινούπολης. Μια προσεκτικότερη όμως ανάγνωση των εγγράφων, στα οποία αναφέρονται οι άρχοντες της *συγκλήτου* ονομαστικά, δείχνει ότι δε φέρουν όλοι τους τίτλους και τα αξιώματα που

54. Bénou, Le codex B, αρ. 127 (1304) «ἵνα προσκαλεσάμενος ὁ εἰρημένος σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς τοπικοὺς ἄρχωντας τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπό τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερρῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας».

55. Bénou, Le codex B, αρ. 127 (1304).

56. Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393), στ. 36.

57. Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393), στ. 60–63.

58. Bénou, Le codex B, αρ. 23 (14ος αι.), στ. 45–46.

59. Bénou, Le codex B, αρ. 23 (14ος αι.), στ. 82.

συνόδευαν τους *συγκλητικούς* της Κωνσταντινούπολης[60]. Στη δικαστική απόφαση των *καθολικών κριτών* της Θεσσαλονίκης το 1421 κανένας από τους άρχοντες της *συγκλήτου* που έλαβαν μέρος στο δικαστικό σώμα δεν έφερε αυλικό τίτλο ή αξίωμα εκτός από την ιδιότητα –η οποία ωστόσο δεν συνεπαγόταν είσοδο στη *σύγκλητο*– του «οἰκείου» του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ και του γιου του *δεσπότη* Ανδρονίκου, διοικητή της Θεσσαλονίκης από το 1408 ως το 1423[61]. Επίσης, στη δικαστική απόφαση της μητρόπολης Σερρών το 1365, μεταξύ των αρχόντων της *συγκλήτου*, που αναφέρονται ονομαστικά, μόνο δύο φέρουν συγκλητικό αξίωμα, ο *επί του στρατού* Ορέστης και ο *μέγας τζαούσιος* Καρδάμης[62]. Η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε στα χρόνια των Παλαιολόγων τη σημαντικότερη επαρχιακή πόλη του βυζαντινού κράτους, τη διοίκηση της οποίας αναλάμβαναν συνήθως γόνοι της αυτοκρατορικής οικογένειας[63]. Παρόλο που οι πληροφορίες των πηγών δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, ο όρος *σύγκλητος* δεν πρέπει να είχε τεχνική σημασία τον 14ο και 15ο αιώνα και πιθανόν να αναφερόταν στους συμβούλους των αυτοκρατορικών διοικητών που έδρασαν εκεί. Για τις Σέρρες δεν υπάρχει άλλη αναφορά σε *σύγκλητο*, εκτός από τα χρόνια της σερβικής κυριαρχίας στην περιοχή, οπότε πιθανόν να επρόκειτο για ένα βραχύβιο θεσμό.

Η Άρτα και τα Ιωάννινα υπήρξαν τα σπουδαιότερα πολιτικά κέντρα του κράτους που εγκαθιδρύθηκε από τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα (1204–1215)

60. Σύμφωνα με την Χριστοφιλοπούλου (Η σύγκλητος, 37), η ιδιότητα του *συγκλητικού* προσδιδόταν στους κατόχους συγκεκριμένων αξιωμάτων.

61. Actes d'Iviron, τ. 4, αρ. 97 (1421) «συμπαρόντων ἡμῖν καὶ οὐκ ὀλίγων ἀρχόντων τῶν τῆς συγκλήτου τῶν οἰκείων τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ καὶ τῷ περιποθήτῳ υἱῷ αὐτοῦ τῷ πανευτυχεστάτῳ αὐθέντῃ ἡμῶν τῷ δεσπότῃ, τοῦ τε κυροῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ, τοῦ καὶ ἀνεψιοῦ τοῦ ἀοιδίμου καὶ μακαρίτου καίσαρος, τοῦ Χρυσολωρᾶ κυροῦ Θωμᾶ, τοῦ Παλαιολόγου κυροῦ Δημητρίου τοῦ Πρίγκιπος, τοῦ Παλαιολόγου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Κρυβιτζιώτου, τοῦ Μετοχίτου κυροῦ Ἀνδρονίκου, τοῦ Ἀγγέλου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Τρυπομμάτη καὶ τοῦ Διαγούπη κυροῦ Θεοδώρου καὶ ἑτέρων».

62. Actes d'Esphigménou, αρ. 27 (1365).

63. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387*, (Orientalia Christiana Analecta 159), Ρώμη 1960, 52–56. Βλ. και Barker, Late Byzantine Thessalonike, 21–24.

στη δυτική Ελλάδα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204[64]. Μολονότι οι πληροφορίες των πηγών δεν επιτρέπουν να αποδοθεί με ακρίβεια η διοικητική διάρθρωση των πόλεων του κράτους της Ηπείρου, υπάρχουν ενδείξεις ότι στην Άρτα υπήρχε ένα τοπικό συμβούλιο, στο οποίο πρέπει, εκτός από τους ντόπιους άρχοντες, να μετείχαν οι *συγκλητικοί* και αξιωματούχοι από την Κωνσταντινούπολη και από άλλες περιοχές του Βυζαντίου που είχαν καταφύγει στο κράτος της Ηπείρου μετά το 1204[65]. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, ο Μιχαήλ Β΄ Άγγελος (1230–1267 ή 1268) πήρε από κοινού με τους άρχοντές του την απόφαση να παντρέψει την κόρη του Άννα με τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο του Μοριά[66].

Στα χρόνια της σερβικής κυριαρχίας το κράτος της Ηπείρου διαιρέθηκε σε μικρότερες ηγεμονίες. Η Άρτα και η περιοχή της δόθηκαν σε έναν αλβανό ηγεμόνα, τον Πέτρο Losha, ενώ τα Ιωάννινα δόθηκαν στον σέρβο Θωμά Preljubović το 1367[67]. Το 1384 την ηγεμονία των Ιωαννίνων ανέλαβε ο φλωρεντινός Ιζαού Buondelmonti και μετά τον θάνατο του τελευταίου το 1411 ο *κόμης* της Κεφαλληνίας Κάρολος Τόκκο, ο οποίος, μετά την παράδοση της Άρτας το 1416, επανένωσε τις πόλεις της Ηπείρου υπό μία εξουσία[68]. Στα χρόνια αυτά στην Άρτα απαντούν οι *άρχοντες* και το *κοινόν της χώρας*, που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων[69]. Για παράδειγμα, στα 1416 οι άρχοντες της πόλης αποφάσισαν να την παραδώσουν στον Κάρολο Τόκκο. Παρουσιάστηκαν τότε σε αυτόν οι *άρχοντες* μαζί με το *κοινόν της χώρας* και ήρθαν σε συμφωνία μαζί του προκειμένου να ολοκληρωθεί η παράδοση. Σύμφωνα με το Χρονικό, ο Κάρολος παρέλαβε τα κλειδιά των πύργων, τη

64. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 184–187· Σταυρίδου-Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος, 61.

65. Δημήτριος Χωματιανός, αρ. 22, αρ. 114. Πρβλ. Nicol, Refugees, 11· Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου, 315–316.

66. Χρονικό του Μορέως, 208 «κι ἀφῶν ἐπῆρε τὴν βουλὴν μετὰ τοὺς ἄρχοντές του, μαντατοφόρους ἔστειλεν στὸν πρίγκιπα Γουλιάμον». Πρβλ. Nicol, The Despotate of Epiros, 173.

67. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 204–206.

68. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 225–228, 246, 263–264.

69. Χρονικό των Τόκκων, 374, 386. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 259, 263–264.

χώρα και το *κάστρο*[70]. Είναι πιθανό οι *άρχοντες* να ταυτίζονται με τους συμβούλους των ξένων ηγεμόνων, και το *κοινόν της χώρας* με το συμβούλιο της πόλης, το οποίο υπήρχε ήδη από τα χρόνια που η Άρτα ήταν βυζαντινή κτήση.

Επίσης στα Ιωάννινα, στα χρόνια των σέρβων και ιταλών ηγεμόνων, πρέπει να υπήρχε ένα σώμα αρχόντων που λειτουργούσε ως συμβουλευτικό όργανο του ηγεμόνα[71]. Σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, το 1367 στη *βουλή* του Θωμά Preljubović μετείχαν οι ανέντιμοι άνδρες Κουτζοθεόδωρος, Μανουήλ Τζίμπλος και Μιχαήλ Αψαράς[72]. Επίσης, «ἄνδρες συνετοὶ καὶ τῶν εὖ γεγονότων» μετείχαν στη *βουλή* του Ιζαού Buondelmonti[73]. Οι άρχοντες που συμμετείχαν στη *βουλή* των Ιωαννίνων επί Ευδοκίας, της χήρας του Ιζαού, αναφέρονται ως «ἔντιμοι τῆς συγκλήτου»[74]. Στα Ιωάννινα, ήδη από τα χρόνια της βυζαντινής διοίκησης, λειτουργούσε ένα συμβούλιο της πόλης, στο οποίο μετά το 1204 πρέπει να μετείχαν, εκτός από τους τοπικούς άρχοντες, και μέλη αριστοκρατικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης που προσέφυγαν εκεί[75]. Το συμβούλιο αυτό πρέπει να εξελίχθηκε στο *κοινόν της χώρας*, στα χρόνια της σερβικής και ιταλικής ηγεμονίας. Το *κοινόν της χώρας* διακρίνεται από τη *βουλή* ή πιο γενικά από τους *άρχοντες* που πλαισίωναν τον ηγεμόνα[76]. Με βάση τα παραπάνω οι *μεγάλοι άρχοντες*

70. Χρονικό των Τόκκων, 440–442. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 263–264· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 52· Συγκέλλου, Η κατάληψη της Άρτας, 197–212.

71. Osswald, Citizenship, 99–100.

72. Χρονικό των Ιωαννίνων, κεφ. 11.23–29 «ἔχειν ἄνδρας τῆς βουλῆς αὐτοῦ (ο Θωμάς Preljubović) καταλάλους, κοιλιοδούλους, ἐπιβούλους, καταδότας καὶ φάλτζους· τὸν ἔργοις ὀνομαζόμενον Κουτζοθεόδωρον καὶ Μανουὴλ τὸν Τζιμπλὸν· τὸν δὲ Μιχαὴλ τὸν Ἀψαρᾶν καὶ πρωτοβεστιάριον τετίμηκεν», κεφ. 21.33–34. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 207· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 190.

73. Χρονικό των Ιωαννίνων, κεφ. 35.30–33· Χρονικό των Τόκκων, 308, 310. Πρβλ. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 191.

74. Χρονικό των Τόκκων, 310. Πρβλ. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 191.

75. Βλ. κυρίως το χρυσόβουλο, με το οποίο το 1319 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ παραχώρησε προνόμια στους κατοίκους των Ιωαννίνων μετά την παράδοση της πόλης στο βυζαντινό κράτος (ΜΜ, τ. 5, 77–84). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Καστρηνοί, 20.

76. Χρονικό των Τόκκων, 450. Βλ. και Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 115.

των Ιωαννίνων, που αναφέρονται στο Χρονικό των Τόκκων, θα πρέπει να έπαιρναν μέρος στη *βουλή* και οι *μικροί άρχοντες* στο *κοινόν της χώρας*[77].

Στον Μυστρά, επίσης, γίνεται λόγος για τη *γερουσία*, η οποία σε επιστολή του Ισιδώρου Μονεμβασίας προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ τον 15ο αιώνα απαντά ως διακριτή συσσωμάτωση δίπλα στον *δεσπότη*, τους αρχιερείς και τον *δήμο*[78]. Η πόλη του Μυστρά αποτέλεσε το κέντρο της βυζαντινής διοίκησης της Πελοποννήσου κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας, όπου ο *δεσπότης* ασκούσε ανεξάρτητη εξουσία στο όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο όρος *γερουσία* δε φαίνεται να έχει τεχνική σημασία και είναι πιθανό να δήλωνε το συμβούλιο που είχε επικουρικό ρόλο στη διοίκηση δίπλα στον *δεσπότη*[79]. Η ύπαρξη ενός τέτοιου σώματος είναι δυνατό να εντοπιστεί και στο Χρονικό των Τόκκων, όπου αναφέρεται ότι οι «άρχοντες» του Μυστρά μαζί με τους «πολῖτες» επιθυμούσαν την κατάκτηση της Γλαρέντζας[80]. Είδαμε παραπάνω ότι στο Χρονικό των Τόκκων διακρίνονται στις περιπτώσεις της Άρτας και των Ιωαννίνων οι *άρχοντες* από το *κοινόν της χώρας*. Αν θεωρήσουμε ότι ανάλογη είναι η διάκριση που αφορά τον Μυστρά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και σ' αυτή την περίπτωση οι *άρχοντες* αναφέρονται στους συμβούλους του *δεσπότη* και οι «πολῖτες» στο συμβούλιο της πόλης (την *πολιτεία*).

2. Σύνθεση

Ποιοι όμως είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στο συμβούλιο της πόλης; Στις πηγές υπάρχουν ενδείξεις ότι δικαίωμα συμμετοχής στο συλλογικό όργανο είχαν οι αυτόχθονες ή μόνιμοι κάτοικοι των πόλεων που διέθεταν ακίνητη περιουσία στο αστικό κέντρο ή στην αγροτική

77. Χρονικό των Τόκκων, 312, 326.

78. Analecta Byzantino-Russica, 67 «... παρῆν μὲν ὁ πάντα ἄριστος καὶ λαμπρότατος δεσπότης, παρῆν δὲ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἡ γερουσία δὲ καὶ πᾶν ὅσον ἔκκριτόν τε καὶ καθαρὸν τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου. Καὶ τοῦ δήμου δὲ οὐδεὶς ἀπῆν».

79. Zakythinos, Despotat, 93.

80. Χρονικό των Τόκκων, 490 «Οἱ μυζηθριῶται οἱ ἄρχοντες ὁμοίως καὶ οἱ πολῖτες προφαντικὰ γυρεύουσιν νὰ ἐπάρουν τὴν Γλαρέντζα».

του περιφέρεια[81]. Σύμφωνα με διάταξη των Βασιλικών, η οποία απαντά επίσης στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου τον 14ο αιώνα, μόνιμοι κάτοικοι θεωρούνταν εκείνοι που είχαν συμπληρώσει τουλάχιστον δέκα χρόνια διαμονής σε μια πόλη[82]. Δεν γνωρίζουμε αν η διάταξη της Εξαβίβλου ίσχυε τον 14ο αιώνα, είναι ωστόσο πιθανό. Εκτός από τους μόνιμους κατοίκους των πόλεων φαίνεται ότι ήταν δυνατό να μετέχουν στο συλλογικό όργανο της πόλης και νέοι κάτοικοι που εγκαθίσταντο σε αυτές. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από το χρυσόβουλο του 1319 για τα Ιώαννινα και από ενδείξεις για άλλες πόλεις, όπως το Δυρράχιο και η Βέροια[83]. Επρόκειτο, δηλαδή, για περισσότερο ή λιγότερο διευρυμένα συμβούλια, ανάλογα με το μέγεθος της πόλης[84].

Τα μέλη του συμβουλίου αναφέρονται ως οι «τῶν κοινῶν φροντισταί»[85], «ἐπιμεληταὶ τῶν κοινῶν»[86], «ἄνθρωποι καλοί»[87]. Οι όροι που θεωρούμε ότι αποδίδουν στις πηγές τα επιφανέστερα μέλη του συμβουλίου είναι οι «τῶν κοινῶν προϊστάμενοι καὶ προύχοντες ἐν πολιτείᾳ»[88], «ἔκκριτοι τῆς πολιτείας»[89], «ἄριστοι», «προὔχοντες», «ἄρχοντες»[90]. Αναφέρουμε κάποια σχετικά παραδείγματα. Σύμφωνα με τον

81. Βλ. ενδεικτικά, Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73· ΜΜ, τ. 5, 77–84, 154–155· Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 88 (1344).

82. Βλ. εδώ σημείωση 9.

83. Βλ. στα σχετικά κεφάλαια.

84. Για την ύπαρξη διευρυμένων συμβουλίων σε πόλεις της Ιταλίας την ίδια περίοδο βλ. Collard κ.ά., Villes d'Italie, 196.

85. Ισιδώρου Ομιλίαι, αρ. 4, σ. 55.

86. I. Ševčenko, «Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation», *DOP*, 11 (1975) (= I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ. IV), 181–201.

87. ΜΜ, τ. 5, 81 (1319).

88. Ισιδώρου Ομιλίαι, αρ. 5, σ. 60.

89. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317) «μετακαλεσάμενος εἰς τὴν τοιαύτην ἐξέτασιν καὶ ὅσοι εἰσὶ τῶν ἐκκρίτων τῆς αὐτόθι θεοσώστου πόλεως, τῶν τε δηλονοτι ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν τῆς πολιτείας».

90. Γεώργιος Ακροπολίτης, 75–77· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 620 «τῶν τῆς Ὀρεστιάδος προὐχόντων»· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 180, 187 «τοῖς ἐν Ἀδριανουπόλει ἄρχουσι προσπέμπων κρύφα καὶ διαλεγόμενος, ἔπεισε τὴν πόλιν ἐγχειρίζειν», 351· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 και 49 (1317) (*άρχοντες της πολιτείας*).

Γεώργιο Ακροπολίτη, στις διαπραγματεύσεις για την παράδοση της Θεσσαλονίκης στον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη το 1246 συμμετείχαν οι άρχοντες της πόλης, μεταξύ των οποίων οι Σπαρτηνός, Καμπανός, Ιατρόπουλος, Κουτζουλάτος, Μιχαήλ Λάσκαρης και Τζυρίθων, οι οποίοι εξασφάλισαν προνόμια και φορολογικές ελαφρύνσεις για τους Θεσσαλονικείς[91]. Επίσης σε μια έγγραφη ομολογία από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους, η οποία χρονολογείται γύρω στο 1290, παρίστανται οι άρχοντες της Θεσσαλονίκης, ο *λογοθέτης των οικειακών κυρ* Δημήτριος Ιατρόπουλος, ο *πανσέβαστος σεβαστός* και *προκαθήμενος κυρ* Ιωάννης Σπαρτηνός, ο *δούκας κυρ* Μανουήλ Τρύξας, ο *κυρ* Καλός Φιλάρετος, ο *κυρ* Κωνσταντίνος Κεραμέας, ο *κυρ* Δημήτριος Γουλής, ο *κυρ* Πέτρος Κουτζουλάτος και άλλοι[92].

Από έγγραφα που σώζονται στο αρχείο της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους πληροφορούμαστε σχετικά με τα πρόσωπα που αποτελούσαν τους *έκκριτους* της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 14ου αιώνα. Το 1317 ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος με αυτοκρατορικό πρόσταγμα κάλεσε τον διοικητή της Θεσσαλονίκης, *μεγάλο χαρτουλάριο*, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο να εξετάσει την υπόθεση που αφορούσε έναν υδρόμυλο στην περιοχή του Γαλλικού ποταμού. Το πρόσταγμα όριζε να συνδράμουν στην εξέταση αυτή «καὶ ὅσοι εἰσὶ τῶν ἐκκρίτων τῆς αὐτόθι θεοσώστου πόλεως, τῶν τε δηλονοτι ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν τῆς πολιτείας»[93]. Ακολουθεί η σχετική απόφαση της εξέτασης, όπου αναφέρονται οι «ἀπὸ τῆς πολιτείας» άρχοντες που συμμετείχαν σε αυτή. Επρόκειτο για τους *πανσέβαστους σεβαστούς*, τον *προκαθήμενο κυρ* Δημήτριο Κυπριανό, τον *καστροφύλακα* Σγουρόπουλο, τον *κυρ* Μανουήλ Βουλωτή, τον *κυρ* Γρηγόριο Μοσχόπουλο, τον *μεγαλυπέροχο κυρ* Θεόδωρο Κεραμέα, τον *κυρ* Δημήτριο Κουρουλάκη, τον *κυρ* Κωνσταντίνο Τριακοντάφυλλο και άλλους[94].

Ορισμένες φορές εμφανίζονται μεταξύ των αρχόντων μέλη της ίδιας οικογένειας, γεγονός που αντανακλά την προσπάθεια να θέσουν υπό

91. Γεώργιος Ακροπολίτης, 79–80. Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 230, 242.
92. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 65 (περ. 1290).
93. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317).
94. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 49 (1317).

τον έλεγχό τους την τοπική κοινωνία. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι στην Έδεσσα της Μακεδονίας τρεις αδερφοί, οι ονομαζόμενοι «Άγγελοι Ραδίποροι», επηρέαζαν την κοινή γνώμη της πόλης[95]. Ο ίδιος ιστορικός αναφέρει τον διορισμό του Μανουήλ Ασάν ως διοικητή στη Βιζύη, όπου είχε συγγενείς που ασκούσαν επιρροή στην πόλη[96]. Επίσης, στη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες, τη Μονεμβασία απαντούν μέλη των ίδιων επιφανών οικογενειών μεταξύ των τοπικών αρχόντων[97].

Στο συμβούλιο της πόλης πρέπει να μετείχε ο *δήμος* των πόλεων. Η οργάνωση του *δήμου* στην Κωνσταντινούπολη σχετιζόταν με τη διοίκηση της πόλης. Σύμφωνα με το έγγραφο διορισμού του, ο *δήμαρχος* κάθε γειτονιάς ήταν υπεύθυνος για τη συντήρηση των τειχών και την τήρηση της τάξης στην περιοχή ευθύνης του[98]. Από την αλληλογραφία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου πληροφορούμαστε ότι στις αρχές του 14ου αιώνα είχαν επιλεγεί δύο από όλους τους *δημάρχους*, προφανώς λόγω της εντιμότητάς τους, για να βοηθήσουν στον έλεγχο του ανεφοδιασμού της πόλης σε σιτηρά[99]. Είναι πιθανό κάποιοι *άρχοντες της πολιτείας* να σχετίζονταν με την οργάνωση του *δήμου*. Στις επαρχιακές πόλεις είναι εμφανής η συμμετοχή του *δήμου* στη λήψη

95. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 274 «οἱ δ' ἐν Ἐδέσσῃ δυνατοὶ, οἵ τε Ἄγγελοι Ραδίποροι ἐπικεκλημένοι, τρεῖς ὄντες ἀδελφοὶ, καὶ ὁ Λάσκαρις, ἐπεὶ τὰ προστάγματα ἐδέξαντο βασιλέως, μηδεμίαν ποιησάμενοι ἀναβολὴν, ἐπεὶ καὶ ὁ δῆμος Ἐδεσσηνῶν τῆς αὐτῶν ἐξήρτητο γνώμης ...».

96. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 491 «πρωτοστράτωρ γὰρ ὁ τούτου πενθερὸς ἐκεῖ τὴν οἰκίαν ἔχων ἐξαρχῆς κτήσεις τε πλείστας καὶ μεγάλας εἶχεν ἐν αὐτῇ, καὶ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν οἰκείων ἐκεῖ πολλοὶ κατῴκουν, ὑφ' ὧν ἤγετο σχεδὸν ἡ πόλις».

97. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Necipoğlu, Aristocracy, 140–144, όπου απαντούν μέλη των ίδιων οικογενειών μεταξύ των αρχόντων από τις αρχές του 14ου ως τις αρχές του 15ου αιώνα. Για τις Σέρρες βλ. Bénou, Le codex B, αρ. 127 (1304), στ. 81–83· Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393), στ. 60–63. Για τη Μονεμβασία βλ. Χρονικό του Μορέως, 196. Πρβλ. Zakythinos, Histoire politique, 125–128· ο ίδιος, Despotat, 117.

98. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 643–4. Πρβλ. K.-P. Matschke, «Bemerkungen zu den Mikro- und Makrostrukturen der spätbyzantinischen Gesellschaft», *Acts of the XVIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Selected Papers, Main and Communications, Μόσχα 1991, τ. 1, History, εκδ. I. Ševčenko - G. Litavrin - W. Hanak, Shepherdstown 1996, 411 κ.ε.

99. A.-M. Maffry Talbot (εκδ.), *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Ουάσινγκτον 1975, αρ. 100. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 131.

αποφάσεων μέσω των τοπικών συμβουλίων, όπως για παράδειγμα στη Βέροια και τη Βιζύη[100].

Είναι επίσης πιθανό να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης μέλη των επαγγελματικών σωματείων. Σε πωλητήριο έγγραφο που προέρχεται από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους και χρονολογείται στο 1320 μεταξύ άλλων αρχόντων παρίσταται και ο «ἔξαρχος τῶν μυρεψῶν κῦρ Θεόδωρος Βραχνός»[101]. Επίσης μεταξύ των αρχόντων της πολιτείας αναφέρονται κάποιοι τραπεζίτες, όπως ο Ανδρέας Αργυρόπουλος στην Κωνσταντινούπολη και ο Σεβαστειανός στη Θεσσαλονίκη[102]. Σε έγγραφο της αρχιεπισκοπής Πατρών το 1436 αναφέρεται ότι ο βυζαντινός διοικητής της πόλης Ιωάννης Κανταkουζηνός προήδρευσε ενός δικαστηρίου στην Πάτρα, στο οποίο συμμετείχαν κάποιοι «εὐγενεῖς ἄνδρες». Αναφέρονται ονομαστικά οι *νοτάριοι* Νικόλαος Νεαπολίτης και Ανδρέας Αβούρης, ο *προνοιάριος* Ιωάννης Μαρτίνι, ο έμπορος Ανδρέας Σαβάλια και ο γιος ενός ιδιοκτήτη αμπελιών και σπιτιών Ιωάννης Σπανόπουλος[103]. Αναφέρουμε επίσης τον «ἰατρό Μιχαὴλ Γαβρᾶ», ο οποίος απαντά μεταξύ των «ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων» που υπέγραψαν ένα δωρητήριο έγγραφο της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους[104].

Τόσο ο *δήμος* των πόλεων όσο και τα επαγγελματικά σωματεία περιλάμβαναν μέλη του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, το οποίο διευρύνθηκε κατά την υπό μελέτη περίοδο κυρίως μέσα από την αύξηση των εμπορικών δραστηριοτήτων. Εκτός από τα λιμάνια του Βυζαντίου εμπορική κίνηση σημειώθηκε και σε πόλεις της ενδοχώρας, όπως η Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, η Άρτα και τα Ιωάννινα[105]. Το ανερχόμενο μεσαίο κοινωνικό στρώμα διεκδικούσε μέσα από τη συμμετοχή

100. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2., 352, 489. Βλ. και Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 118–120.

101. Actes d'Iviron III, αρ. 78 (1320).

102. Kugéas, Notizbuch, 148–150· MM, τ. 2, 472 (15ος αι.). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 18.

103. Gerland, Geschichte, 218–220. Πρβλ. Zakythinos, Despotat, 108, 127–128.

104. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 126 (1366). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 17–18.

105. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 762 (1332)· DVL, αρ. 88, σ. 181. Πρβλ. Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 160· Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 90.

του στα τοπικά συμβούλια μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας[106]. Η συμμετοχή μελών της μεσαίας κοινωνικής κατηγορίας στο συμβούλιο των πόλεων εντοπίζεται και αλλού. Για παράδειγμα ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι στο συμβούλιο που το 1246 αποφάσισε την προσχώρηση του Μελενίκου στον Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222–1254) συμμετείχαν άρχοντες και όσοι από τους κατοίκους βρίσκονταν σε καλύτερη θέση από τους άλλους, οι οποίοι θεωρούμε ότι ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα[107].

Είναι πιθανό από τα μέλη του συμβουλίου να επιλέγονταν οι άρχοντες που φρόντιζαν για τις λειτουργίες του. Ο Θωμάς Μάγιστρος στο έργο του «Περί Πολιτείας» προέτρεπε τους πολίτες «τοὺς σφῶν ἄρχοντας ἀριστίνδην πλουτίνδην αἱρεῖσθαι», κατά την έκφραση του Αριστοτέλη[108]. Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των προσώπων που συμμετείχαν στις συσκέψεις του συμβουλίου της πόλης, καθώς και η συχνότητα των συνεδριάσεων. Από αποφάσεις της βενετικής γερουσίας για τη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην πόλη (1423–1430) πληροφορούμαστε ότι πριν από το 1423 οι άρχοντες που φρόντιζαν για τις λειτουργίες του συμβουλίου ήταν δώδεκα. Το συμβούλιο έπαψε να λειτουργεί στα χρόνια της Βενετοκρατίας και οι Θεσσαλονικείς ζήτησαν από τη βενετική γερουσία να φροντίσει για την επανασύσταση του σώματος[109]. Η βενετική πολιτεία δεσμεύτηκε για την επαναλειτουργία του συμβουλίου της πόλης, το οποίο θα συνεδρίαζε τις ημέρες Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, κατά τη συνήθεια[110]. Δεν είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι σε όλες τις επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου λειτουργούσαν παρόμοια συμβούλια, ούτε ότι ο ίδιος αριθμός αρχόντων για τη λειτουργία

106. Kontogiannopoulou, The notion of ΔΗΜΟΣ, 105–111.

107. Γεώργιος Ακροπολίτης, 77–78.

108. PG, τ. 145, 524.

109. Α. Βακαλόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας (1423–1430)*, Ανάτυπο εκ του τόμου επί τη εξακοσιετηρίδι του Αρμενοπούλου εκδιδομένου υπό της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1950, 11–15· Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 234.

110. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 54· Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 234, 236.

των τοπικών συμβουλίων ίσχυε για όλες τις επαρχιακές πόλεις, ούτε ότι ήταν ίδια η συχνότητα των συνεδριάσεων των συμβουλίων αυτών.

Επίσης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον τόπο σύγκλησης του συμβουλίου στις επαρχιακές πόλεις. Οι συνελεύσεις του συμβουλίου λάμβαναν χώρα κατά κύριο λόγο σε ναούς ή σε κτήρια της διοίκησης[111].

3. Αρμοδιότητες

Με βάση το αποσπασματικό υλικό που διαθέτουμε, μεταξύ των αρμοδιοτήτων του συμβουλίου της πόλης ήταν η φροντίδα για τον επισιτισμό της, η διαχείριση των αστικών ακινήτων, η λήψη σημαντικών αποφάσεων. Επίσης μέλη του συμβουλίου συμμετείχαν σε δικαστικές κρίσεις και σε δικαιοπραξίες.

Σχετικά με τη μέριμνα για τον επισιτισμό των πόλεων ο Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της πόλης από τους Τούρκους το 1425 ή 1426 λιμός απείλησε τους κατοίκους λόγω της αδιαφορίας των αρχόντων και των μεταξύ τους προστριβών[112]. Οι άρχοντες, προφανώς υπεύθυνοι για τον εφοδιασμό της πόλης με τα χρειώδη, αμέλησαν να πράξουν το καθήκον τους, ώστε να αποφευχθεί ο λιμός. Επίσης από τον Συμεών Θεσσαλονίκης πληροφορούμαστε ότι οι άρχοντες της πόλης ήταν επιφορτισμένοι με την οργάνωση της φρουράς της[113].

Σε δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα αναφέρεται ότι οι «ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκοῦντες ἐντόπιοι» ανέλαβαν να πουλήσουν ένα εγκαταλειμμένο, όπως είχαν θεωρήσει, αμπέλι, προκειμένου να απαλλαγούν από τα φορολογικά του βάρη[114]. Οι ντό-

111. Για τη Θεσσαλονίκη πληροφορούμαστε ότι το συμβούλιο συνεδρίαζε στο *βουλευτήριον* της πόλης, βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 92. Πρβλ. Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 448. Στα Ιωάννινα οι άρχοντες συγκεντρώνονταν για να λάβουν αποφάσεις στον μητροπολιτικό ναό ή στο παλάτι του διοικητή, βλ. Χρονικό Τόκκων, 320, 336.

112. Balfour, Politico-historical Works, 174 «ὁ λιμὸς ἦν σφοδρῶς ἡμῖν ἐπικείμενος, καὶ μᾶλλον ὥρᾳ χειμῶνος, τῶν διοικούντων τὰ τῆς πόλεως ἀρχόντων ἠμεληκότων καὶ διαφερομένων ἀλλήλοις». Η Θεσσαλονίκη βρισκόταν τότε υπό βενετική κυριαρχία, ωστόσο το συμβούλιο της πόλης εξακολουθούσε να λειτουργεί σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, βλ. Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 233–237.

113. Balfour, Politico-historical Works, 174 «οἱ μὲν καθεστῶτες εἰς φυλακὴν παρὰ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως ἔφευγον εἰς ἀθέους».

114. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73.

πιοι κάτοικοι της Αχρίδας, οι οποίοι πιθανόν συμμετείχαν στο συμβούλιο της πόλης, ήταν υπεύθυνοι για τη διαχείριση των ακινήτων που είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία τους.

Το συμβούλιο της πόλης αποφάσιζε για σημαντικά ζητήματα. Όταν, για παράδειγμα, ο Ανδρόνικος Γ΄ κάλεσε τον διοικητή της Άρτας Βασιλίτζη προ των πυλών και ζήτησε την παράδοση της πόλης, συγκλήθηκε συμβούλιο, το οποίο αποφάσισε την παράδοση της Άρτας. Τότε ο Βασιλίτζης και οι άλλοι άρχοντες της πόλης πήγαν στον Ανδρόνικο και αφού έλαβαν διάφορες ευεργεσίες άνοιξαν τις πύλες και παρέδωσαν την Άρτα[115].

Όσον αφορά τη συμμετοχή αρχόντων σε δικαστικές κρίσεις, χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο χρυσόβουλο του 1319, με το οποίο ο Ανδρόνικος Β΄ παραχώρησε προνόμια στην πόλη των Ιωαννίνων, ότι «ἄνθρωποι καλοί», που εκλέγονταν από τους *εποίκους* της πόλης, αναλάμβαναν δικαστικές αρμοδιότητες μαζί με τον διοικητή της πόλης, εκτός από υποθέσεις που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας[116]. Επίσης σε πηγές του 14ου αιώνα γίνονται αναφορές σε δικαστικές κρίσεις, στις οποίες συμμετείχαν *άρχοντες της πολιτείας*[117].

115. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 518–525.

116. ΜΜ, τ. 5, 81 (1319) «ἔτι ἵνα διορίσηται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοὶ ὑπὸ τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καὶ ταχθῶσιν ὡς κριταὶ καὶ κρίνωσι καὶ ἐξισάζωσι τὰς παρεμπιπτούσας ἐν αὐτῇ ὑποθέσεις μετὰ τοῦ εὑρισκομένου εἰς κεφαλὴν αὐτῶν, πλὴν τῶν ὑποθέσεων μόνων, αἵτινες ἁρμόζουσι λαμβάνειν τὴν διευλύτωσιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ἐκεῖσε ἁγιωτάτης ἐκκλησίας». Πρβλ. Bratianu, Privilèges, 110· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 439· Δ. Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα / Κομοτηνή 1995, 11. Ο Kyrris, (Political Organization, 25–26) θεωρεί ότι οι *ἄνθρωποι καλοί* αποτελούσαν διαφορετική πολιτική οντότητα από την τοπική αριστοκρατία. Το πιο πιθανό ωστόσο είναι ότι αποτελούσαν και αυτοί μέρος της τοπικής αριστοκρατίας.

117. Bénou, Le codex B, αρ. 23 (14ος αι.) «Ὁ δὲ Μαδαρίτης ... ἐν τῶ καθ' ἡμᾶς δικαστηρίω κατέφυγεν, συμπαρόντος ἡμῖν καὶ τοῦ πανσεβάστου κριτοῦ τοῦ θεοφρουρήτου φοσσάτου κὺρ Μιχαὴλ τοῦ Μαυροφόρου μεθ' ἑτέρων τῶν ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων, καὶ τῶ Μαμηνῶ», αρ. 127 (14ος αι.) «ἵνα προσκαλεσάμενος ὁ εἰρημένος σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς τοπικοὺς ἄρχωντας τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπό τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερρῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας ... παρῆν καὶ ὁ Μάρουλος κὺρ Θεόδωρος καὶ σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς καὶ ὁ τὰ δίκαια διέπων τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερρῶν, κὺρ Μανουὴλ ὁ Κουβαρᾶς καὶ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὁ τιμιώτατος σακελλάριος, ὁ σκευοφύλαξ, ὁ πρωτέκδικος, ὁ ἱερομνήμων, ὁ λογοθέτης, ὁ ῥαιφερενδάριος Ἄγγελος ὁ Καλοδιοίκητος, σεβαστὸς ὁ

Τοπικοί άρχοντες καλούνταν να εξετάσουν διάφορα ζητήματα *και* να συμμετάσχουν σε διευθετήσεις ζητημάτων ιδιοκτησίας ακινήτων ως ευυπόληπτοι μάρτυρες. Σε σχετική διάταξη της Εξαβίβλου του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η οποία προέρχεται από τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, αναφέρεται ότι αξιόπιστοι μάρτυρες θεωρούνταν οι ευυπόληπτοι «διὰ τὴν ἀξίαν ἢ στρατείαν ἢ εὐπορίαν ἢ ἐπιτήδευσιν»[118]. Σε πωλητήριο έγγραφο του μοναχού Νικάνδρου Γουναρόπουλου το 1225 απαντούν ως μάρτυρες οι «πανσέβαστοι οἰκειότατοι τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ Σμυρναίοι ἄρχοντες», οι οποίοι αναφέρονται με τα ονόματά τους. Επρόκειτο για τον *κυρ* Κωνσταντίνο Φαγομόδη, τον *καστροφύλακα κυρ* Θεοφύλακτο Βραχιονίτη, τον *κυρ* Ισαάκιο Λεβούνη, τους *βασιλικούς βεστιαρίτες κυρ* Αλέξιο Καπνό, τον *κυρ* Νικήτα Καδιανό και τον αδελφό του *κυρ* Μιχαήλ[119].

Επίσης σε πωλητήριο έγγραφο του 1320 από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους αναφέρεται ότι η πώληση πραγματοποιήθηκε ενώπιον μαρτύρων που την υπέγραψαν και αρχόντων της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά. Επρόκειτο για τον *κυρ* Μανουήλ Καμπαναρόπουλο, τον *δεποτάτο* και *μυρεψό*, *κυρ* Θεόδωρο Χαλαζά, ο οποίος ήταν εκκλησιαστικός άρχοντας, και τον «ἔξαρχο τῶν μυρεψῶν» *κυρ* Θεόδωρο Βραχνό[120]. Γύρω στο 1320 με ορισμό του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ο πρώτος του Αγίου Όρους Ισαάκ κλήθηκε να διενεργήσει μια πράξη ανταλλαγής ακινήτων στη Θεσσαλονίκη μεταξύ μοναχών της Μονής Χορταΐτου και μοναχών της Μονής Ιβήρων. Ο *πρώτος* του Αγίου Όρους έφερε εις πέρας την αποστολή αυτή με τη

Κουρτίκης, ὁ Καμπανιστός καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι», αρ. 129 (14ος αι.)· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317), αρ. 49 (1317)· Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375), αρ. 146 (1375) «άρχοντας ειδήμονας»· Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 67 (1295)· Petit Chilandar, αρ. 146 (1360)· Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393). Πρβλ. Bratianu, Privilèges, 113.

118. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος, βιβλ. Α΄, 6, 1.

119. ΜΜ, τ. 4, 189–190 (1225).

120. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 78 (1320) «... ἅτινα καὶ ἐλάβομεν ἀπαραλείπτως καὶ χειροδότως τῶν ὑπογραφόντων μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσία τῶν ἐντιμοτάτων ἀρχόντων, τοῦ Καμπαναροπούλου κυροῦ Μανουήλ, τοῦ λειποτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Χαλαζᾶ τοῦ καὶ μυρεψοῦ καὶ τοῦ ἐξάρχου τῶν μυρεψῶν κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Βραχνοῦ».

συνδρομή του διοικητή της πόλης και *δομέστικου των κατά Δύσιν σχολών*, Λάσκαρη, του επισκόπου Κίτρους, του *χαρτοφύλακα* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, του *οικείου* του αυτοκράτορα *κυρού* Κωνσταντίνου Κωκαλά, ο οποίος ήταν οικονομικός υπάλληλος, του *οικείου* του αυτοκράτορα *κυρού* Μιχαήλ Σταυράκιου και άλλων *εκκρίτων* της πόλης[121]. Ο Κωνσταντίνος Κωκαλάς, ο Μιχαήλ Σταυράκιος και οι άλλοι *έκκριτοι* της Θεσσαλονίκης μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ των αρχόντων της πόλης, που μετείχαν στο συμβούλιό της[122].

Αναφέρουμε επίσης μια συνοδική απόφαση του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ το 1392, η οποία βασίστηκε σε τοπική έρευνα που κλήθηκαν να διεξάγουν ο αρχιεπίσκοπος Λήμνου, ο διοικητής (*κεφαλή*) και οι άρχοντες του νησιού[123]. Επιπλέον αξίζει να σημειώσουμε τη μεσολάβηση των αρχόντων της Θεσσαλονίκης, του Κυπριανού *κυρ* Γεωργίου, του Κολλουράκη *κυρ* Μανουήλ και του Χωνειάτου *κυρ* Συμεών, προκειμένου να επέλθει συμφωνία ανάμεσα στον Ιωάννη Καλοήθη και τη Μονή Δοχειαρίου για την κατοχή ενός αμπελιού. Την πράξη, με την οποία ο Καλοήθης επικύρωσε την κατοχή του αμπελιού από τη μονή, υπέγραψαν, εκτός από τον Κολλουράκη, και οι άρχοντες της πόλης *μέγας πριμμικήριος* Δημήτριος Φαχρασής, *μέγας δρουγγάριος της βίγλης* Δημήτριος Γλαβάς, Μανουήλ Ταρχανειώτης, Νικόλαος Πρεβεζιάνος και Πέτρος Πρεβεζιάνος[124]. Η παρουσία των αρχόντων στις παραπάνω διευθετήσεις, η οποία έδινε επιπλέον εγκυρότητα στις δικαιοπραξίες, δείχνει

---

121. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 76 (περίπου 1320) «καὶ ἔτι πολλοὺς ἐκκρίτους τῆς δηλωθείσης πόλεως». Βλ. επίσης Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 88 (1344), όπου εμφανίζονται ως μάρτυρες σε πώληση ακινήτων στην πόλη του Μελενίκου ο *προκαθήμενος* της πόλης Ιωάννης Περδίκης και δύο στρατιωτικοί άρχοντες, ο *κυρ* Ιωάννης Τετραγωνίτης και ο *κυρ* Ιωάννης Φιλάγριος. Ο *κυρ* Θεόδωρος Κάππατος, ο *κυρ* Βασίλειος Τζυκαλάς, ο *κυρ* Γεώργιος Πόντικας, ο *κυρ* Μανουήλ Μερκούριος, ο *κυρ* Ξένος Πόντικας, οι οποίοι εμφανίζονται επίσης ως μάρτυρες στην παραπάνω πώληση, πιθανόν να αποτελούσαν άρχοντες της πόλης. Για τον *προκαθήμενο* βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 151–152.

122. Οι Κωκαλάδες και οι Σταυράκιοι ήταν γνωστές οικογένειες της Θεσσαλονίκης που τοποθετούνται κοινωνικά στο κατώτερο στρώμα της αριστοκρατίας της πόλης, βλ. Necipoğlu, Aristocracy, 140.

123. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 152 (1392).

124. Actes de Docheiariou, αρ. 38 (1366).

την κοινωνική καταξίωση και το κύρος που αυτοί απολάμβαναν στις τοπικές κοινωνίες.

Επιπλέον τοπικοί άρχοντες εμφανίζονται ως μάρτυρες σε διάφορες άλλες δικαιοπραξίες. Η Μαρία Βουζηνή το 1291 άφησε με γράμμα, το οποίο συνέταξε «ἐνώπιον ἀξιοπίστων τοπικῶν ἀρχόντων», στον σύζυγό της Μιχαήλ Άγγελο Κουμπαριώτη ένα μέρος της προίκας της[125]. Επίσης σε γνωμοδοτήσεις του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού μεταξύ των μαρτύρων αναφέρονται οι άρχοντες της πόλης Λέων Αργυρός[126], Νικόλαος Τζαχηνός και Μανουήλ Κομητόπουλος[127].

125. ΜΜ, τ. 4, 140 (1291).

126. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 53 «οἱ τοῦ μέρους τῆς Καλῆς παρῆγον μάρτυρας εἰδότας, ὅπως γεγόνασι τὰ τῆς πράσεως, ἤγουν τὸν θεοσεβέστατον δευτερεύοντα καὶ ἐπὶ τῶν κατηχήσεων τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Νικηφόρον τὸν Γρίζην, τὸν εὐλαβέστατον χαρτουλάριον Μιχαὴλ τὸν Σβεριλβὸν καὶ τὸν ἄρχοντα Λέοντα τὸν Ἀργυρὸν καὶ ἑτέρους».

127. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 72. Σε άλλο έγγραφο (αρ. 19) ο Νικόλαος Τζαχηνός αναφέρεται ως «μεγαλεπιφανέστατος ἄρχων».

Γ. ΟΙ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙΣ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι συνελεύσεις συγκαλούνταν για ενημέρωση του λαού, όπως και για την επικύρωση αποφάσεων[1]. Στην υπό μελέτη εποχή υπάρχουν πληροφορίες για τη σύγκληση άτυπων συναθροίσεων του αστικού πληθυσμού, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα ή του πατριάρχη και στις οποίες συνήθως συμμετείχαν μέλη όλων των κοινωνικών ομάδων ή των συλλογικοτήτων της πόλης[2]. Ο όρος «ἐκκλησία» δηλώνει συνήθως τη σύγκληση τέτοιου είδους συγκεντρώσεων[3]. Οι μεγαλύτερες συναθροίσεις γίνονταν στον ιππόδρομο, ενώ οι πιο περιορισμένες στο παλάτι ή σε ναούς[4]. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συγκέντρωση του πληθυσμού της βυζαντινής πρωτεύουσας που πραγματοποιήθηκε το 1296 στον κλειστό ιππόδρομο, όπου ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος ανακοίνωσε την πρόθεσή του να προχωρήσει σε δικαστική μεταρρύθμιση, εξαιτίας της διαφθοράς που επικρατούσε στον χώρο της δικαιοσύνης[5]. Πιο γνωστή είναι η συνέλευση που συγκάλεσε το 1347 ο

1. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, 55–59· Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 24.

2. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 406 «τοὺς ἱεροὺς κρούσας κώδωνας ὁ πατριάρχης καὶ πλεῖστον ἀθροίσας ὄχλον ἀγοραῖον ἀφορισμὸν ἀπεφήνατο κατὰ παντὸς τοῦ βουληθησομένου σιωπῆσαι τὸ τοῦ νέου βασιλέως ὄνομα»· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 420 «πατριάρχης τε ἐκκλησίαν ἀπὸ πάντων Βυζαντίων ποιησάμενος»· Μανουήλ Χρυσολωράς, 62, όπου επαινείται ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, επειδή κοινοποιούσε τις αποφάσεις του στους υπηκόους του «Εἴτε γὰρ δι' ἡμᾶς ἐπράττετο, τὴν ἐκείνου γνώμην πρὸς τοὺς ὑπηκόους παριστᾷ, εἴτε καὶ οἰομένου ἡμᾶς αὐτῷ τι πρὸς τὴν τῶν κοινῶν ὠφέλειαν συμπράξειν, καὶ διὰ τούτου δείκνυται οἷος ἐκεῖνος περὶ τὰ κοινῇ συνοίσοντα, πάντοθεν τὴν αὐτῶν ὠφέλειαν θηρώμενος».

3. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846, 854· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34, 80.

4. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86· Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή οικονόμος, 168–169.

5. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, 261–263. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 82–83.

Ιωάννης Στ´ Καντακουζηνός (1347–1354) για να επικυρώσει την επιβολή έκτακτης εισφοράς. Σε αυτή συμμετείχαν εκπρόσωποι από όλα τα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης[6]. Αναφέρουμε επιπλέον μια μικρότερης κλίμακας συνέλευση, την οποία συγκάλεσε η αυτοκράτειρα Ειρήνη το 1348, για να απαντήσει κατάλληλα στην πρεσβεία των Γενουατών, οι οποίοι ζητούσαν τον αφοπλισμό του βυζαντινού στόλου. Σε αυτή συμμετείχαν μέλη της *συγκλήτου* και, όπως υποθέτουμε, μέλη του συμβουλίου της πόλης[7]. Αξίζει ακόμη να αναφέρουμε τη δημόσια συνάθροιση που συγκάλεσε ο Ιωάννης Στ´ Καντακουζηνός το 1349, για να ελεγχθούν οι πράξεις του Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη, στον οποίο ο αυτοκράτορας είχε αναθέσει τη συλλογή χρημάτων για την κατασκευή στόλου. Κάποιοι κατηγόρησαν τον Ταρχανειώτη ότι συγκέντρωσε πάρα πολλά χρήματα, και, για να λυθεί το ζήτημα, ο Ιωάννης Στ´ σε δημόσια συνάθροιση του ζήτησε να αναλάβει τις ευθύνες του. Βλέποντας ο αυτοκράτορας την ένδεια χρημάτων που επικρατούσε και την απροθυμία των πολιτών να συνεισφέρουν οικονομικά αποφάσισε να αυξήσει τη φορολογία[8]. Επίσης τον 15ο αιώνα ο Γεννάδιος Σχολάριος κάλεσε σε συνέλευση στο παλάτι για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών τις τρεις τάξεις των πολιτών, τη *σύγκλητο*, την εκκλησία και την *πολιτεία*[9].

Στις μικρές επαρχιακές πόλεις είναι πιθανό η συνέλευση να ταυτίζεται με το συμβούλιο της πόλης. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση του συμβουλίου στο Μελένικο το 1246, το οποίο αποφάσισε τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με τον Ιωάννη Γ´ σχετικά με την παράδοση

6. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34 «κοινὴν ἐκκλησίαν ἐκ πάσης ἰδέας βίου συναθροίσας ἐκ τῶν Βυζαντίου πολιτῶν· οὔτε γὰρ ἔμπορος ὑπελείπετο, οὔτε στρατιώτης, ἀλλὰ καὶ χειροτέχναι παρῆσαν, καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων οἱ ἐξηγούμενοι καὶ τῶν ἐκκλησιῶν οἱ προστάται».

7. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846 «ἐκκλησίαν συνέλεξεν ἐς τὴν ὑστεραίαν. Καὶ ἐπειδὴ παρῆσαν ἅπαντες, ὅσοι τε τῶν συγκλητικῶν καὶ ὅσοι τοῦ Βυζαντίων δήμου συνετώτεροι εἶναι ἐδόκουν».

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 80–81. Πρβλ. Nicol, Τελευταίοι αιώνες, 352, 356–357· A. Kontogiannopoulou, «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e–15e siècles). Les impôts directs et indirects», *REB* 67 (2009), 47.

9. Γεννάδιος Σχολάριος, 169.

της πόλης σε αυτόν. Μετά τις διαπραγματεύσεις ο αυτοκράτορας εξέδωσε χρυσόβουλο που ικανοποιούσε τα αιτήματα των κατοίκων του Μελενίκου. Τότε όλοι μαζί οι άρχοντες, όσοι ήταν στον στρατό και όσοι από τους κατοίκους ήταν σε καλύτερη κοινωνική θέση από τους άλλους, συνολικά γύρω στους πεντακόσιους, πήγαν να συναντήσουν τον αυτοκράτορα[10]. Ο αριθμός των προσώπων που φαίνεται ότι έλαβαν μέρος στις διαβουλεύσεις καθιστά πιθανή την ταύτιση του συμβουλίου με τη συνέλευση της πόλης. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε για τη Βιζύη, όπου αφού συγκλήθηκε «ἐκκλησία», η οποία αποφάσισε την προσχώρηση στον Καντακουζηνό, «ὁ δῆμος ἅπας μετὰ τῶν ἀρίστων ἐξῆλθεν ὑπαντήσων» τον βασιλέα[11].

Όσον αφορά τη σύνθεση της συνέλευσης είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τον Ιωάννη Καντακουζηνό που δείχνει τον πολυσυλλεκτικό της χαρακτήρα. Ο παραπάνω ιστορικός μας πληροφορεί ότι στη συνέλευση που συγκάλεσε το 1347 για να επικυρώσει την επιβολή έκτακτης εισφοράς έλαβαν μέρος εκπρόσωποι από όλα τα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης «καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι»[12]. Ωστόσο στις συνακόλουθες διαβουλεύσεις με τον αυτοκράτορα διακριτός ήταν ο ρόλος των αρχόντων[13]. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι μόνο οι εκπρόσωποι της ανώτερης τάξης είχαν το δικαίωμα να συνδιαλλαγούν με τον αυτοκράτορα.

Σχετικά με τον τόπο διεξαγωγής των συνελεύσεων δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Τα περισσότερα στοιχεία αφορούν τις συνελεύσεις που συγκαλούνταν στην Κωνσταντινούπολη και πραγματοποιούνταν συνήθως στον ιππόδρομο, όταν επρόκειτο για διευρυμένη συνέλευση, ή στο παλάτι, συνήθως όταν επρόκειτο για συνέλευση μικρότερου μεγέ-

10. Γεώργιος Ακροπολίτης, 77–78. Πρβλ. Kyrris, Political Organisation, 22· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 466.

11. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 487–491. Για διευρυμένα συμβούλια στις ιταλικές πόλεις την ίδια περίοδο βλ. Collard κ.ά., Villes d'Italie 196.

12. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34.

13. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 39 «τῶν πολιτῶν δὲ οἱ μάλιστα ἐν λόγῳ καὶ τῶν ἄλλων προὔχοντες τὴν μὲν κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τῶν ἰδιωτικῶν καὶ τῶν κοινῶν φθορὰν γεγενημένην ἔφασαν οὐκ ἀγνοεῖν καὶ τὴν νῦν κατέχουσαν ἐπίστασθαι τῶν χρημάτων ἀπορίαν».

θους[14]. Σε άλλες πόλεις του κράτους πιθανόν οι συνελεύσεις να πραγματοποιούνταν σε ναούς ή σε ανοικτό χώρο[15].

Οι συνελεύσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν χώρος ανακοίνωσης αποφάσεων. Ανάλογα με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα και την πολιτική συγκυρία, οι συλλογικές αυτές συσσωματώσεις μπορούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις να επικυρώσουν αποφάσεις, όπως η συνέλευση που συγκάλεσε στα 1347 ο Ιωάννης Καντακουζηνός[16], ή να έχουν συμβουλευτικό ρόλο, όπως η δημόσια συνάθροιση που συγκάλεσε η βασίλισσα Ειρήνη στα 1348[17]. Στις αστικές συναθροίσεις μπορούσε ακόμη να γίνει δημόσιος απολογισμός των πράξεων κρατικών αξιωματούχων, όπως στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη που αναφέρθηκε παραπάνω.

Η αποσπασματικότητα των πηγών δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί κάθε πότε συγκαλούνταν συνέλευση. Ο Δημήτριος Κυδώνης στον «Συμβουλευτικό περί Καλλιπόλεως» αναφέρει ότι κάθε χρόνο συγκαλούνταν συνέλευση για τη συζήτηση σημαντικών ζητημάτων[18]. Είναι ωστόσο πιθανό να συγκαλούνταν επίσης συνέλευση, όταν κάτι σημαντικό για την πόλη έπρεπε να αποφασιστεί ή να ανακοινωθεί[19]. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο έκφρασης της κοινής βούλησης στις συνελεύσεις. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, στην *εκκλησία*, η οποία συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη με πρωτοβουλία της αυτο-

14. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86. Πρβλ. Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή Οικονόμος, 168–169, όπου η συγγραφέας αναφέρει ότι οι συνελεύσεις κατά τον 15ο αιώνα πρέπει να γίνονταν στο παλάτι ή σε μεγάλους ναούς.

15. Kirsten, Die byzantinische Stadt, 46. Σε ανοικτό χώρο έξω από το φρούριο της Καλλίπολης μίλησε ο Ανδρόνικος Β΄ στους άρχοντες της περιοχής, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, 557.

16. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34–39.

17. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846. Επίσης ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός προσέφυγαν πολλές φορές στην τακτική της σύγκλησης συνελεύσεων, για να επιβάλουν την πολιτική τους. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 468–474.

18. Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός έτερος περί Καλλιπόλεως», PG, τ. 154, 1013 «ἴστε γὰρ ὡς ἔτους ἑκάστου περὶ τούτων ἐκκλησίαν ἀθροίζοντες». Πρβλ. Matschke - Tinnefeld, Die Gesellschaft, 81.

19. Kyrris, Political Organisation, 29· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 450.

κράτειρας Ειρήνης το 1348 για να δοθεί απάντηση σε πρεσβεία των Γενουατών, και στην οποία συμμετείχαν μέλη της *συγκλήτου* και εκπρόσωποι του δήμου της πρωτεύουσας, «ἐβόων ἅπαντες ἀπολεγόμενοι τὰς σπονδάς»[20]. Ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης σχετικά με την ίδια *εκκλησία* αναφέρει ότι επικράτησε «τῶν πλειόνων ἡ ψῆφος»[21]. Ίσχυε συνεπώς στις συνελεύσεις η αρχή της πλειονοψηφίας, η οποία πιθανότατα εκφραζόταν δια βοής. Οι άρχοντες των πόλεων συνήθως έλεγχαν την κοινή γνώμη, όπως στην Έδεσσα, τη Βέροια, τη Βιζύη[22], ενώ σε περιόδους πολιτικών αναταραχών ο αστικός πληθυσμός χειραγωγούμενος από δημαγωγούς και «στασιαστές» φαίνεται ότι επηρέαζε τη λήψη αποφάσεων[23] ή ότι λειτουργούσε ανεξάρτητα[24].

20. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846.

21. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. 1, Αγία Πετρούπολη 1897 - ανατ. Βρυξέλλες 1963, 149–150 «ἀλλὰ τοὺς ὑπὸ χεῖρα πάντας αὐτίκα ἐκκλησιάσασα ἐπυνθάνετο πολλάκις εἰ ὅπλα κατ' αὐτῶν ἄρασθαι βούλοιντο, καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς πάντες ἐβόουν στόματος "μηδ' ἄν ποτε πρὸς τούτους φιλίως διατεθήσεσθαι κἂν εἴ τι καὶ γένοιτο, κἂν πάντας ὑπὸ τῆς αὐτῶν τεθνάναι συμβαίη χειρός". Εἰ δὲ καὶ ἦσάν τινες τοῦτο ἀπαρεσκόμενοι, ὧν αὐτοὶ εἶχον ἀνὰ χεῖρας τὰ πράγματα, ἀλλὰ νικᾷ τῶν πλειόνων ἡ ψῆφος». Πρβλ. Nicol, Τελευταίοι αιώνες, 351.

22. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 273–274 «οἱ αὐτόθι δυνατώτατοι καὶ τοὺς ἄλλους ἄγοντες καὶ φέροντες οἷ ἂν βούλωνται ... ἐπεὶ καὶ ὁ δῆμος Ἐδεσσηνῶν τῆς αὐτῶν ἐξήρτητο γνώμης»· τ. 2, 351. Βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 620–621. Επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς (τ. 1, 174) αναφέρεται στη συνήθεια των υπηκόων να συντάσσονται με την επιθυμία των αρχόντων «ἐπεὶ καὶ τὰ πλεῖστα φιλεῖ τὸ ὑπήκοον πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων συνδιατίθεσθαι βούλησιν καὶ πρὸς ἐκείνην ὡς εἴς τινα σκοπὸν καθάπαξ ῥυθμίζειν καὶ διευθύνειν καὶ γνώμην καὶ γλῶτταν καὶ πᾶσαν χειρὸς πρακτικῆς κίνησιν».

23. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 104 «οἵ τ' ἐφεστηκότες ταῖς πόλεσιν ἡγεμόνες, ὑπό τε τῶν ἰδίων ἕκαστος πολιτῶν ἐκβιαζόμενος καὶ τὴν ἀδηλίαν δεδοικότες τῆς τύχης, οὐκ εἰδότες πρὸς ὁπότερον τῶν βασιλέων τὸ κράτος χωρήσει ...».

24. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 175–177, 180· τ. 3, 242, 255, 276 «Περγαμηνὸς ... γενόμενος ἐν τῇ Τενέδῳ, ἔπεισε καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας ἀποστῆναι τοῦ νέου βασιλέως. Καὶ τὸν ὑπ' ἐκείνου σφῶν ἐπιτεταγμένον ἄρχειν ἐξελάσαντες, ὥσπερ αὐτόνομοι ἐπολιτεύοντο», 304. Πρβλ. P. Charanis, «Internal Strife at Byzantium in the Fourteenth Century», *Byzantion* 15 (1940–1), 208–230 (=*Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, VI), 209–217.

αποφάσεων μέσω των τοπικών συμβουλίων, όπως για παράδειγμα στη Βέροια και τη Βιζύη[100].

Είναι επίσης πιθανό να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης μέλη των επαγγελματικών σωματείων. Σε πωλητήριο έγγραφο που προέρχεται από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους και χρονολογείται στο 1320 μεταξύ άλλων *αρχόντων* παρίσταται και ο «ἔξαρχος τῶν μυρεψῶν κῦρ Θεόδωρος Βραχνός»[101]. Επίσης μεταξύ των *αρχόντων της πολιτείας* αναφέρονται κάποιοι τραπεζίτες, όπως ο Ανδρέας Αργυρόπουλος στην Κωνσταντινούπολη και ο Σεβαστειανός στη Θεσσαλονίκη[102]. Σε έγγραφο της αρχιεπισκοπής Πατρών το 1436 αναφέρεται ότι ο βυζαντινός διοικητής της πόλης Ιωάννης Κανατακουζηνός προήδρευσε ενός δικαστηρίου στην Πάτρα, στο οποίο συμμετείχαν κάποιοι «εὐγενεῖς ἄνδρες». Αναφέρονται ονομαστικά οι *νοτάριοι* Νικόλαος Νεαπολίτης και Ανδρέας Αβούρης, ο *προνοιάριος* Ιωάννης Μαρτίνι, ο έμπορος Ανδρέας Σαβάλια και ο γιος ενός ιδιοκτήτη αμπελιών και σπιτιών Ιωάννης Σπανόπουλος[103]. Αναφέρουμε επίσης, τον «ἰατρό Μιχαὴλ Γαβρᾶ», ο οποίος απαντά μεταξύ των «ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων» που υπέγραψαν ένα δωρητήριο έγγραφο της Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους[104].

Τόσο ο *δήμος* των πόλεων όσο και τα επαγγελματικά σωματεία περιλάμβαναν μέλη του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, το οποίο διευρύνθηκε κατά την υπό μελέτη περίοδο κυρίως μέσα από την αύξηση των εμπορικών δραστηριοτήτων. Εκτός από τα λιμάνια του Βυζαντίου εμπορική κίνηση σημειώθηκε και σε πόλεις της ενδοχώρας, όπως η Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, η Άρτα και τα Ιωάννινα[105]. Το ανερχόμενο μεσαίο κοινωνικό στρώμα διεκδικούσε μέσα από τη συμμετοχή

100. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2., 352, 489. Βλ. και Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 118–120.

101. Actes d'Iviron III, αρ. 78 (1320).

102. Kugéas, Notizbuch, 148–150· ΜΜ, τ. 2, 472 (15ος αι.). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 18.

103. Gerland, Geschichte, 218–220. Πρβλ. Zakythinos, Despotat, 108, 127–128.

104. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 126 (1366). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 17–18.

105. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 762 (1332)· DVL, αρ. 88, σ. 181. Πρβλ. Matschke, Η οικονομία των πόλεων, 160· Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 90.

του στα τοπικά συμβούλια μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας[106]. Η συμμετοχή μελών της μεσαίας κοινωνικής κατηγορίας στο συμβούλιο των πόλεων εντοπίζεται και αλλού. Για παράδειγμα ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι στο συμβούλιο που το 1246 αποφάσισε την προσχώρηση του Μελενίκου στον Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222–1254) συμμετείχαν άρχοντες και όσοι από τους κατοίκους βρίσκονταν σε καλύτερη θέση από τους άλλους, οι οποίοι θεωρούμε ότι ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα[107].

Είναι πιθανό από τα μέλη του συμβουλίου να επιλέγονταν οι άρχοντες που φρόντιζαν για τις λειτουργίες του. Ο Θωμάς Μάγιστρος στο έργο του «Περί Πολιτείας» προέτρεπε τους πολίτες «τοὺς σφῶν ἄρχοντας ἀριστίνδην πλουτίνδην αἱρεῖσθαι», κατά την έκφραση του Αριστοτέλη[108]. Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των προσώπων που συμμετείχαν στις συσκέψεις του συμβουλίου της πόλης, καθώς και η συχνότητα των συνεδριάσεων. Από αποφάσεις της βενετικής γερουσίας για τη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην πόλη (1423–1430) πληροφορούμαστε ότι πριν από το 1423 οι άρχοντες που φρόντιζαν για τις λειτουργίες του συμβουλίου ήταν δώδεκα. Το συμβούλιο έπαψε να λειτουργεί στα χρόνια της Βενετοκρατίας και οι Θεσσαλονικείς ζήτησαν από τη βενετική γερουσία να φροντίσει για την επανασύσταση του σώματος[109]. Η βενετική πολιτεία δεσμεύτηκε για την επαναλειτουργία του συμβουλίου της πόλης, το οποίο θα συνεδρίαζε τις ημέρες Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, κατά τη συνήθεια[110]. Δεν είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι σε όλες τις επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου λειτουργούσαν παρόμοια συμβούλια, ούτε ότι ο ίδιος αριθμός αρχόντων για τη λειτουργία

106. Kontogiannopoulou, The notion of ΔΗΜΟΣ, 105–111.

107. Γεώργιος Ακροπολίτης, 77–78.

108. PG, τ. 145, 524.

109. Α. Βακαλόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας (1423–1430)*, Ανάτυπο εκ του τόμου επί τη εξακοσιετηρίδι του Αρμενοπούλου εκδιδομένου υπό της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1950, 11–15· Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 234.

110. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 54· Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 234, 236.

των τοπικών συμβουλίων ίσχυε για όλες τις επαρχιακές πόλεις, ούτε ότι ήταν ίδια η συχνότητα των συνεδριάσεων των συμβουλίων αυτών.

Επίσης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον τόπο σύγκλησης του συμβουλίου στις επαρχιακές πόλεις. Οι συνελεύσεις του συμβουλίου λάμβαναν χώρα κατά κύριο λόγο σε ναούς ή σε κτήρια της διοίκησης[111].

3. Αρμοδιότητες

Με βάση το αποσπασματικό υλικό που διαθέτουμε, μεταξύ των αρμοδιοτήτων του συμβουλίου της πόλης ήταν η φροντίδα για τον επισιτισμό της, η διαχείριση των αστικών ακινήτων, η λήψη σημαντικών αποφάσεων. Επίσης μέλη του συμβουλίου συμμετείχαν σε δικαστικές κρίσεις και σε δικαιοπραξίες.

Σχετικά με τη μέριμνα για τον επισιτισμό των πόλεων ο Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της πόλης από τους Τούρκους το 1425 ή 1426 λιμός απείλησε τους κατοίκους λόγω της αδιαφορίας των αρχόντων και των μεταξύ τους προστριβών[112]. Οι άρχοντες, προφανώς υπεύθυνοι για τον εφοδιασμό της πόλης με τα χρειώδη, αμέλησαν να πράξουν το καθήκον τους, ώστε να αποφευχθεί ο λιμός. Επίσης από τον Συμεών Θεσσαλονίκης πληροφορούμαστε ότι οι άρχοντες της πόλης ήταν επιφορτισμένοι με την οργάνωση της φρουράς της[113].

Σε δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα αναφέρεται ότι οι «ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκοῦντες ἐντόπιοι» ανέλαβαν να πουλήσουν ένα εγκαταλειμμένο, όπως είχαν θεωρήσει, αμπέλι, προκειμένου να απαλλαγούν από τα φορολογικά του βάρη[114]. Οι ντόπιοι κάτοικοι της Αχρίδας, οι οποίοι πιθανόν συμμετείχαν στο συμβούλιο της πόλης, ήταν υπεύθυνοι για τη διαχείριση των ακινήτων που είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία τους.

111. Για τη Θεσσαλονίκη πληροφορούμαστε ότι το συμβούλιο συνεδρίαζε στο *βουλευτήριον* της πόλης, βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 92. Πρβλ. Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 448. Στα Ιωάννινα οι άρχοντες συγκεντρώνονταν για να λάβουν αποφάσεις στον μητροπολιτικό ναό ή στο παλάτι του διοικητή, βλ. Χρονικό Τόκκων, 320, 336.

112. Balfour, Politico-historical Works, 174 «ὁ λιμὸς ἦν σφοδρῶς ἡμῖν ἐπικείμενος, καὶ μᾶλλον ὥρᾳ χειμῶνος, τῶν διοικούντων τὰ τῆς πόλεως ἀρχόντων ἠμεληκότων καὶ διαφερομένων ἀλλήλοις». Η Θεσσαλονίκη βρισκόταν τότε υπό βενετική κυριαρχία, ωστόσο το συμβούλιο της πόλης εξακολουθούσε να λειτουργεί σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, βλ. Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων, 233–237.

113. Balfour, Politico-historical Works, 174 «οἱ μὲν καθεστῶτες εἰς φυλακὴν παρὰ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως ἔφευγον εἰς ἀθέους».

114. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73.

Το συμβούλιο της πόλης αποφάσιζε για σημαντικά ζητήματα. Όταν, για παράδειγμα, ο Ανδρόνικος Γ' κάλεσε τον διοικητή της Άρτας Βασιλίτζη προ των πυλών και ζήτησε την παράδοση της πόλης, συγκλήθηκε συμβούλιο, το οποίο αποφάσισε την παράδοση της Άρτας. Τότε ο Βασιλίτζης και οι άλλοι άρχοντες της πόλης πήγαν στον Ανδρόνικο και αφού έλαβαν διάφορες ευεργεσίες άνοιξαν τις πύλες και παρέδωσαν την Άρτα[115].

Όσον αφορά τη συμμετοχή αρχόντων σε δικαστικές κρίσεις, χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο χρυσόβουλο του 1319, με το οποίο ο Ανδρόνικος Β' παραχώρησε προνόμια στην πόλη των Ιωαννίνων, ότι «άνθρωποι καλοί», που εκλέγονταν από τους *εποίκους* της πόλης, αναλάμβαναν δικαστικές αρμοδιότητες μαζί με τον διοικητή της πόλης, εκτός από υποθέσεις που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας[116]. Επίσης σε πηγές του 14ου αιώνα γίνονται αναφορές σε δικαστικές κρίσεις, στις οποίες συμμετείχαν *άρχοντες της πολιτείας*[117].

115. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 518–525.

116. ΜΜ, τ. 5, 81 (1319) «ἔτι ἵνα διορίσηται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοὶ ὑπὸ τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καὶ ταχθῶσιν ὡς κριταὶ καὶ κρίνωσι καὶ ἐξισάζωσι τὰς παρεμπιπτούσας ἐν αὐτῇ ὑποθέσεις μετὰ τοῦ εὑρισκομένου εἰς κεφαλὴν αὐτῶν, πλὴν τῶν ὑποθέσεων μόνων, αἵτινες ἁρμόζουσι λαμβάνειν τὴν διευλύτωσιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ἐκεῖσε ἁγιωτάτης ἐκκλησίας». Πρβλ. Bratianu, Privilèges, 110· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 439· Δ. Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα / Κομοτηνή 1995, 11. Ο Kyrris, (Political Organization, 25–26) θεωρεί ότι οι *άνθρωποι καλοί* αποτελούσαν διαφορετική πολιτική οντότητα από την τοπική αριστοκρατία. Το πιο πιθανό ωστόσο είναι ότι αποτελούσαν και αυτοί μέρος της τοπικής αριστοκρατίας.

117. Bénou, Le codex B, αρ. 23 (14ος αι.) «Ὁ δὲ Μαδαρίτης ... ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς δικαστηρίῳ κατέφυγεν, συμπαρόντος ἡμῖν καὶ τοῦ πανσεβάστου κριτοῦ τοῦ θεοφρουρήτου φοσσάτου κὺρ Μιχαὴλ τοῦ Μαυροφόρου μεθ' ἑτέρων τῶν ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων, καὶ τῷ Μαμηνῷ», αρ. 127 (14ος αι.) «ἵνα προσκαλεσάμενος ὁ εἰρημένος σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς τοπικοὺς ἄρχωντας τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπό τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερρῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας ... παρῆν καὶ ὁ Μάρουλος κὺρ Θεόδωρος καὶ σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς καὶ ὁ τὰ δίκαια διέπων τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερρῶν, κὺρ Μανουὴλ ὁ Κουβαρᾶς καὶ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὁ τιμιώτατος σακελλάριος, ὁ σκευοφύλαξ, ὁ πρωτέκδικος, ὁ ἱερομνήμων, ὁ λογοθέτης, ὁ ῥαιφερενδάριος Ἄγγελος ὁ Καλοδιοίκητος, σεβαστὸς ὁ

Τοπικοί άρχοντες καλούνταν να εξετάσουν διάφορα ζητήματα και να συμμετάσχουν σε διευθετήσεις ζητημάτων ιδιοκτησίας ακινήτων ως ευυπόληπτοι μάρτυρες. Σε σχετική διάταξη της Εξαβίβλου του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η οποία προέρχεται από τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, αναφέρεται ότι αξιόπιστοι μάρτυρες θεωρούνταν οι ευυπόληπτοι «διὰ τὴν ἀξίαν ἢ στρατείαν ἢ εὐπορίαν ἢ ἐπιτήδευσιν»[118]. Σε πωλητήριο έγγραφο του μοναχού Νικάνδρου Γουναρόπουλου το 1225 απαντούν ως μάρτυρες οι «πανσέβαστοι οἰκειότατοι τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ Σμυρναίοι ἄρχοντες», οι οποίοι αναφέρονται με τα ονόματά τους. Επρόκειτο για τον *κυρ* Κωνσταντίνο Φαγομόδη, τον *καστροφύλακα κυρ* Θεοφύλακτο Βραχιονίτη, τον *κυρ* Ισαάκιο Λεβούνη, τους *βασιλικούς βεστιαρίτες κυρ* Αλέξιο Καπνό, τον *κυρ* Νικήτα Καδιανό και τον αδελφό του *κυρ* Μιχαήλ[119].

Επίσης σε πωλητήριο έγγραφο του 1320 από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους αναφέρεται ότι η πώληση πραγματοποιήθηκε ενώπιον μαρτύρων που την υπέγραψαν και αρχόντων της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά. Επρόκειτο για τον *κυρ* Μανουήλ Καμπαναρόπουλο, τον *δεποτάτο* και *μυρεψό*, *κυρ* Θεόδωρο Χαλαζά, ο οποίος ήταν εκκλησιαστικός άρχοντας, και τον «ἔξαρχο τῶν μυρεψῶν» *κυρ* Θεόδωρο Βραχνό[120]. Γύρω στο 1320 με ορισμό του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ο πρώτος του Αγίου Όρους Ισαάκ κλήθηκε να διενεργήσει μια πράξη ανταλλαγής ακινήτων στη Θεσσαλονίκη μεταξύ μοναχών της Μονής Χορταΐτου και μοναχών της Μονής Ιβήρων. Ο *πρώτος* του Αγίου Όρους έφερε εις πέρας την αποστολή αυτή με τη

Κουρτίκης, ὁ Καμπανιστός καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι», αρ. 129 (14ος αι.)· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 48 (1317), αρ. 49 (1317)· Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375), αρ. 146 (1375) «ἄρχοντας είδήμονας»· Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 67 (1295)· Petit Chilandar, αρ. 146 (1360)· Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393). Πρβλ. Bratianu, Privilèges, 113.

118. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος, βιβλ. Α΄, 6, 1.

119. ΜΜ, τ. 4, 189–190 (1225).

120. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 78 (1320) «... ἅτινα καὶ ἐλάβομεν ἀπαραλείπτως καὶ χειροδότως τῶν ὑπογραφόντων μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσία τῶν ἐντιμοτάτων ἀρχόντων, τοῦ Καμπαναροπούλου κυροῦ Μανουήλ, τοῦ λειποτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Χαλαζᾶ τοῦ καὶ μυρεψοῦ καὶ τοῦ ἐξάρχου τῶν μυρεψῶν κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Βραχνοῦ».

συνδρομή του διοικητή της πόλης και *δομέστικου των κατά Δύσιν σχολών*, Λάσκαρη, του επισκόπου Κίτρους, του *χαρτοφύλακα* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, του *οικείου* του αυτοκράτορα *κυρού* Κωνσταντίνου Κωκαλά, ο οποίος ήταν οικονομικός υπάλληλος, του *οικείου* του αυτοκράτορα *κυρού* Μιχαήλ Σταυράκιου και άλλων *εκκρίτων* της πόλης[121]. Ο Κωνσταντίνος Κωκαλάς, ο Μιχαήλ Σταυράκιος και οι άλλοι *έκκριτοι* της Θεσσαλονίκης μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ των αρχόντων της πόλης, που μετείχαν στο συμβούλιό της[122].

Αναφέρουμε επίσης μια συνοδική απόφαση του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ το 1392, η οποία βασίστηκε σε τοπική έρευνα που κλήθηκαν να διεξάγουν ο αρχιεπίσκοπος Λήμνου, ο διοικητής (*κεφαλή*) και οι άρχοντες του νησιού[123]. Επιπλέον αξίζει να σημειώσουμε τη μεσολάβηση των αρχόντων της Θεσσαλονίκης, του Κυπριανού *κυρ* Γεωργίου, του Κολλουράκη *κυρ* Μανουήλ και του Χωνειάτου *κυρ* Συμεών, προκειμένου να επέλθει συμφωνία ανάμεσα στον Ιωάννη Καλοήθη και τη Μονή Δοχειαρίου για την κατοχή ενός αμπελιού. Την πράξη, με την οποία ο Καλοήθης επικύρωσε την κατοχή του αμπελιού από τη μονή, υπέγραψαν, εκτός από τον Κολλουράκη, και οι άρχοντες της πόλης *μέγας πριμμικήριος* Δημήτριος Φακρασής, *μέγας δρουγγάριος της βίγλης* Δημήτριος Γλαβάς, Μανουήλ Ταρχανειώτης, Νικόλαος Πρεβεζιάνος και Πέτρος Πρεβεζιάνος[124]. Η παρουσία των αρχόντων στις παραπάνω διευθετήσεις, η οποία έδινε επιπλέον εγκυρότητα στις δικαιοπραξίες, δείχνει

121. Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 76 (περίπου 1320) «καὶ ἔτι πολλοὺς ἐκκρίτους τῆς δηλωθείσης πόλεως». Βλ. επίσης Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 88 (1344), όπου εμφανίζονται ως μάρτυρες σε πώληση ακινήτων στην πόλη του Μελενίκου ο *προκαθήμενος* της πόλης Ιωάννης Περδίκης και δύο στρατιωτικοί άρχοντες, ο *κυρ* Ιωάννης Τετραγωνίτης και ο *κυρ* Ιωάννης Φιλάγριος. Ο *κυρ* Θεόδωρος Κάππατος, ο *κυρ* Βασίλειος Τζυκαλάς, ο *κυρ* Γεώργιος Πόντικας, ο *κυρ* Μανουήλ Μερκούριος, ο *κυρ* Ξένος Πόντικας, οι οποίοι εμφανίζονται επίσης ως μάρτυρες στην παραπάνω πώληση, πιθανόν να αποτελούσαν άρχοντες της πόλης. Για τον *προκαθήμενο* βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 151–152.

122. Οι Κωκαλάδες και οι Σταυράκιοι ήταν γνωστές οικογένειες της Θεσσαλονίκης που τοποθετούνται κοινωνικά στο κατώτερο στρώμα της αριστοκρατίας της πόλης, βλ. Necipoğlu, Aristocracy, 140.

123. Actes de Lavra, τ. 3, αρ. 152 (1392).

124. Actes de Docheiariou, αρ. 38 (1366).

την κοινωνική καταξίωση και το κύρος που αυτοί απολάμβαναν στις τοπικές κοινωνίες.

Επιπλέον τοπικοί άρχοντες εμφανίζονται ως μάρτυρες σε διάφορες άλλες δικαιοπραξίες. Η Μαρία Βουζηνή το 1291 άφησε με γράμμα, το οποίο συνέταξε «ἐνώπιον ἀξιοπίστων τοπικῶν ἀρχόντων», στον σύζυγό της Μιχαήλ Άγγελο Κουμπαριώτη ένα μέρος της προίκας της[125]. Επίσης σε γνωμοδοτήσεις του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού μεταξύ των μαρτύρων αναφέρονται οι άρχοντες της πόλης Λέων Αργυρός[126], Νικόλαος Τζαχηνός και Μανουήλ Κομητόπουλος[127].

125. ΜΜ, τ. 4, 140 (1291).

126. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 53 «οἱ τοῦ μέρους τῆς Καλῆς παρῆγον μάρτυρας εἰδότας, ὅπως γεγόνασι τὰ τῆς πράσεως, ἤγουν τὸν θεοσεβέστατον δευτερεύοντα καὶ ἐπὶ τῶν κατηχήσεων τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Νικηφόρον τὸν Γρίζην, τὸν εὐλαβέστατον χαρτουλάριον Μιχαὴλ τὸν Σβεριλβὸν καὶ τὸν ἄρχοντα Λέοντα τὸν Ἀργυρὸν καὶ ἑτέρους».

127. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 72. Σε άλλο έγγραφο (αρ. 19) ο Νικόλαος Τζαχηνός αναφέρεται ως «μεγαλεπιφανέστατος ἄρχων».

Γ. ΟΙ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙΣ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι συνελεύσεις συγκαλούνταν για ενημέρωση του λαού, όπως και για την επικύρωση αποφάσεων[1]. Στην υπό μελέτη εποχή υπάρχουν πληροφορίες για τη σύγκληση άτυπων συναθροίσεων του αστικού πληθυσμού, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα ή του πατριάρχη και στις οποίες συνήθως συμμετείχαν μέλη όλων των κοινωνικών ομάδων ή των συλλογικοτήτων της πόλης[2]. Ο όρος «ἐκκλησία» δηλώνει συνήθως τη σύγκληση τέτοιου είδους συγκεντρώσεων[3]. Οι μεγαλύτερες συναθροίσεις γίνονταν στον ιππόδρομο, ενώ οι πιο περιορισμένες στο παλάτι ή σε ναούς[4]. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συγκέντρωση του πληθυσμού της βυζαντινής πρωτεύουσας που πραγματοποιήθηκε το 1296 στον κλειστό ιππόδρομο, όπου ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος ανακοίνωσε την πρόθεσή του να προχωρήσει σε δικαστική μεταρρύθμιση, εξαιτίας της διαφθοράς που επικρατούσε στον χώρο της δικαιοσύνης[5]. Πιο γνωστή είναι η συνέλευση που συγκάλεσε το 1347 ο

1. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, 55–59· Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια, 24.

2. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 406 «τοὺς ἱεροὺς κρούσας κώδωνας ὁ πατριάρχης καὶ πλεῖστον ἀθροίσας ὄχλον ἀγοραῖον ἀφορισμὸν ἀπεφήνατο κατὰ παντὸς τοῦ βουληθησομένου σιωπῆσαι τὸ τοῦ νέου βασιλέως ὄνομα»· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 420 «πατριάρχης τε ἐκκλησίαν ἀπὸ πάντων Βυζαντίων ποιησάμενος»· Μανουήλ Χρυσολωράς, 62, όπου επαινείται ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, επειδή κοινοποιούσε τις αποφάσεις του στους υπηκόους του «Εἴτε γὰρ δι᾽ ἡμᾶς ἐπράττετο, τὴν ἐκείνου γνώμην πρὸς τοὺς ὑπηκόους παριστᾶ, εἴτε καὶ οἰομένου ἡμᾶς αὐτῷ τι πρὸς τὴν τῶν κοινῶν ὠφέλειαν συμπράξειν, καὶ διὰ τούτου δείκνυται οἷος ἐκεῖνος περὶ τὰ κοινῇ συνοίσοντα, πάντοθεν τὴν αὐτῶν ὠφέλειαν θηρώμενος».

3. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846, 854· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34, 80.

4. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86· Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή οικονόμος, 168–169.

5. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, 261–263. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 82–83.

Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός (1347–1354) για να επικυρώσει την επιβολή έκτακτης εισφοράς. Σε αυτή συμμετείχαν εκπρόσωποι από όλα τα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης[6]. Αναφέρουμε επιπλέον μια μικρότερης κλίμακας συνέλευση, την οποία συγκάλεσε η αυτοκράτειρα Ειρήνη το 1348, για να απαντήσει κατάλληλα στην πρεσβεία των Γενουατών, οι οποίοι ζητούσαν τον αφοπλισμό του βυζαντινού στόλου. Σε αυτή συμμετείχαν μέλη της *συγκλήτου* και, όπως υποθέτουμε, μέλη του συμβουλίου της πόλης[7]. Αξίζει ακόμη να αναφέρουμε τη δημόσια συνάθροιση που συγκάλεσε ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός το 1349, για να ελεγχθούν οι πράξεις του Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη, στον οποίο ο αυτοκράτορας είχε αναθέσει τη συλλογή χρημάτων για την κατασκευή στόλου. Κάποιοι κατηγόρησαν τον Ταρχανειώτη ότι συγκέντρωσε πάρα πολλά χρήματα, και, για να λυθεί το ζήτημα, ο Ιωάννης Στ΄ σε δημόσια συνάθροιση του ζήτησε να αναλάβει τις ευθύνες του. Βλέποντας ο αυτοκράτορας την ένδεια χρημάτων που επικρατούσε και την απροθυμία των πολιτών να συνεισφέρουν οικονομικά αποφάσισε να αυξήσει τη φορολογία[8]. Επίσης τον 15ο αιώνα ο Γεννάδιος Σχολάριος κάλεσε σε συνέλευση στο παλάτι για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών τις τρεις τάξεις των πολιτών, τη *σύγκλητο*, την εκκλησία και την *πολιτεία*[9].

Στις μικρές επαρχιακές πόλεις είναι πιθανό η συνέλευση να ταυτίζεται με το συμβούλιο της πόλης. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση του συμβουλίου στο Μελένικο το 1246, το οποίο αποφάσισε τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με τον Ιωάννη Γ΄ σχετικά με την παράδοση

6. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34 «κοινὴν ἐκκλησίαν ἐκ πάσης ἰδέας βίου συναθροίσας ἐκ τῶν Βυζαντίου πολιτῶν· οὔτε γὰρ ἔμπορος ὑπελείπετο, οὔτε στρατιώτης, ἀλλὰ καὶ χειροτέχναι παρῆσαν, καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων οἱ ἐξηγούμενοι καὶ τῶν ἐκκλησιῶν οἱ προστάται».

7. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846 «ἐκκλησίαν συνέλεξεν ἐς τὴν ὑστεραίαν. Καὶ ἐπειδὴ παρῆσαν ἅπαντες, ὅσοι τε τῶν συγκλητικῶν καὶ ὅσοι τοῦ Βυζαντίων δήμου συνετώτεροι εἶναι ἐδόκουν».

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 80–81. Πρβλ. Nicol, Τελευταίοι αιώνες, 352, 356–357· A. Kontogiannopoulou, «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e–15e siècles). Les impôts directs et indirects», *REB* 67 (2009), 47.

9. Γεννάδιος Σχολάριος, 169.

της πόλης σε αυτόν. Μετά τις διαπραγματεύσεις ο αυτοκράτορας εξέδωσε χρυσόβουλο που ικανοποιούσε τα αιτήματα των κατοίκων του Μελενίκου. Τότε όλοι μαζί οι άρχοντες, όσοι ήταν στον στρατό και όσοι από τους κατοίκους ήταν σε καλύτερη κοινωνική θέση από τους άλλους, συνολικά γύρω στους πεντακόσιους, πήγαν να συναντήσουν τον αυτοκράτορα[10]. Ο αριθμός των προσώπων που φαίνεται ότι έλαβαν μέρος στις διαβουλεύσεις καθιστά πιθανή την ταύτιση του συμβουλίου με τη συνέλευση της πόλης. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε για τη Βιζύη, όπου αφού συγκλήθηκε «ἐκκλησία», η οποία αποφάσισε την προσχώρηση στον Καντακουζηνό, «ὁ δῆμος ἅπας μετὰ τῶν ἀρίστων ἐξῆλθεν ὑπαντήσων» τον βασιλέα[11].

Όσον αφορά τη σύνθεση της συνέλευσης είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τον Ιωάννη Καντακουζηνό που δείχνει τον πολυσυλλεκτικό της χαρακτήρα. Ο παραπάνω ιστορικός μας πληροφορεί ότι στη συνέλευση που συγκάλεσε το 1347 για να επικυρώσει την επιβολή έκτακτης εισφοράς έλαβαν μέρος εκπρόσωποι από όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης «καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι»[12]. Ωστόσο στις συνακόλουθες διαβουλεύσεις με τον αυτοκράτορα διακριτός ήταν ο ρόλος των αρχόντων[13]. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι μόνο οι εκπρόσωποι της ανώτερης τάξης είχαν το δικαίωμα να συνδιαλλαγούν με τον αυτοκράτορα.

Σχετικά με τον τόπο διεξαγωγής των συνελεύσεων δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Τα περισσότερα στοιχεία αφορούν τις συνελεύσεις που συγκαλούνταν στην Κωνσταντινούπολη και πραγματοποιούνταν συνήθως στον ιππόδρομο, όταν επρόκειτο για διευρυμένη συνέλευση, ή στο παλάτι, συνήθως όταν επρόκειτο για συνέλευση μικρότερου μεγέ-

10. Γεώργιος Ακροπολίτης, 77–78. Πρβλ. Kyrris, Political Organisation, 22· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 466.

11. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 487–491. Για διευρυμένα συμβούλια στις ιταλικές πόλεις την ίδια περίοδο βλ. Collard κ.ά., Villes d'Italie 196.

12. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34.

13. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 39 «τῶν πολιτῶν δὲ οἱ μάλιστα ἐν λόγῳ καὶ τῶν ἄλλων προὔχοντες τὴν μὲν κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τῶν ἰδιωτικῶν καὶ τῶν κοινῶν φθορὰν γεγενημένην ἔφασαν οὐκ ἀγνοεῖν καὶ τὴν νῦν κατέχουσαν ἐπίστασθαι τῶν χρημάτων ἀπορίαν».

θους[14]. Σε άλλες πόλεις του κράτους πιθανόν οι συνελεύσεις να πραγματοποιούνταν σε ναούς ή σε ανοικτό χώρο[15].

Οι συνελεύσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν χώρος ανακοίνωσης αποφάσεων. Ανάλογα με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα και την πολιτική συγκυρία, οι συλλογικές αυτές συσσωματώσεις μπορούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις να επικυρώσουν αποφάσεις, όπως η συνέλευση που συγκάλεσε στα 1347 ο Ιωάννης Καντακουζηνός[16], ή να έχουν συμβουλευτικό ρόλο, όπως η δημόσια συνάθροιση που συγκάλεσε η βασίλισσα Ειρήνη στα 1348[17]. Στις αστικές συναθροίσεις μπορούσε ακόμη να γίνει δημόσιος απολογισμός των πράξεων κρατικών αξιωματούχων, όπως στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη που αναφέρθηκε παραπάνω.

Η αποσπασματικότητα των πηγών δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί κάθε πότε συγκαλούνταν συνέλευση. Ο Δημήτριος Κυδώνης στον «Συμβουλευτικό περί Καλλιπόλεως» αναφέρει ότι κάθε χρόνο συγκαλούνταν συνέλευση για τη συζήτηση σημαντικών ζητημάτων[18]. Είναι ωστόσο πιθανό να συγκαλούνταν επίσης συνέλευση, όταν κάτι σημαντικό για την πόλη έπρεπε να αποφασιστεί ή να ανακοινωθεί[19]. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο έκφρασης της κοινής βούλησης στις συνελεύσεις. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, στην *εκκλησία*, η οποία συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη με πρωτοβουλία της αυτο-

---

14. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86. Πρβλ. Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή Οικονόμος, 168–169, όπου η συγγραφέας αναφέρει ότι οι συνελεύσεις κατά τον 15ο αιώνα πρέπει να γίνονταν στο παλάτι ή σε μεγάλους ναούς.

15. Kirsten, Die byzantinische Stadt, 46. Σε ανοικτό χώρο έξω από το φρούριο της Καλλίπολης μίλησε ο Ανδρόνικος Β΄ στους άρχοντες της περιοχής, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, 557.

16. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 34–39.

17. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846. Επίσης ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός προσέφυγαν πολλές φορές στην τακτική της σύγκλησης συνελεύσεων, για να επιβάλουν την πολιτική τους. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 81–86· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 468–474.

18. Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός έτερος περί Καλλιπόλεως», PG, τ. 154, 1013 «ἴστε γὰρ ὡς ἔτους ἑκάστου περὶ τούτων ἐκκλησίαν ἀθροίζοντες». Πρβλ. Matschke - Tinnefeld, Die Gesellschaft, 81.

19. Kyrris, Political Organisation, 29· Tsirpanlis, Byzantine Parliaments, 450.

κράτειρας Ειρήνης το 1348 για να δοθεί απάντηση σε πρεσβεία των Γενουατών, και στην οποία συμμετείχαν μέλη της *συγκλήτου* και εκπρόσωποι του *δήμου* της πρωτεύουσας, «ἐβόων ἅπαντες ἀπολεγόμενοι τὰς σπονδάς»[20]. Ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης σχετικά με την ίδια *εκκλησία* αναφέρει ότι επικράτησε «τῶν πλειόνων ἡ ψῆφος»[21]. Ίσχυε συνεπώς στις συνελεύσεις η αρχή της πλειονοψηφίας, η οποία πιθανότατα εκφραζόταν δια βοής. Οι άρχοντες των πόλεων συνήθως έλεγχαν την κοινή γνώμη, όπως στην Έδεσσα, τη Βέροια, τη Βιζύη[22], ενώ σε περιόδους πολιτικών αναταραχών ο αστικός πληθυσμός χειραγωγούμενος από *δημαγωγούς* και «στασιαστές» φαίνεται ότι επηρέαζε τη λήψη αποφάσεων[23] ή ότι λειτουργούσε ανεξάρτητα[24].

---

20. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 846.

21. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. 1, Αγία Πετρούπολη 1897 - ανατ. Βρυξέλλες 1963, 149–150 «ἀλλὰ τοὺς ὑπὸ χεῖρα πάντας αὐτίκα ἐκκλησιάσασα ἐπυνθάνετο πολλάκις εἰ ὅπλα κατ' αὐτῶν ἄρασθαι βούλοιντο, καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς πάντες ἐβόουν στόματος "μηδ' ἄν ποτε πρὸς τούτους φιλίως διατεθήσεσθαι κἂν εἴ τι καὶ γένοιτο, κἂν πάντας ὑπὸ τῆς αὐτῶν τεθνάναι συμβαίη χειρός". Εἰ δὲ καὶ ἦσάν τινες τοῦτο ἀπαρεσκόμενοι, ὧν αὐτοὶ εἶχον ἀνὰ χεῖρας τὰ πράγματα, ἀλλὰ νικᾷ τῶν πλειόνων ἡ ψῆφος». Πρβλ. Nicol, Τελευταίοι αιώνες, 351.

22. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 273–274 «οἱ αὐτόθι δυνατώτατοι καὶ τοὺς ἄλλους ἄγοντες καὶ φέροντες οἷ ἂν βούλωνται ... ἐπεὶ καὶ ὁ δῆμος Ἐδεσσηνῶν τῆς αὐτῶν ἐξήρτητο γνώμης»· τ. 2, 351. Βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 620–621. Επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς (τ. 1, 174) αναφέρεται στη συνήθεια των υπηκόων να συντάσσονται με την επιθυμία των αρχόντων «ἐπεὶ καὶ τὰ πλεῖστα φιλεῖ τὸ ὑπήκοον πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων συνδιατίθεσθαι βούλησιν καὶ πρὸς ἐκείνην ὡς εἴς τινα σκοπὸν καθάπαξ ῥυθμίζειν καὶ διευθύνειν καὶ γνώμην καὶ γλῶτταν καὶ πᾶσαν χειρὸς πρακτικῆς κίνησιν».

23. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 104 «οἵ τ' ἐφεστηκότες ταῖς πόλεσιν ἡγεμόνες, ὑπό τε τῶν ἰδίων ἕκαστος πολιτῶν ἐκβιαζόμενος καὶ τὴν ἀδηλίαν δεδοικότες τῆς τύχης, οὐκ εἰδότες πρὸς ὁπότερον τῶν βασιλέων τὸ κράτος χωρήσει ...».

24. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 175–177, 180· τ. 3, 242, 255, 276 «Περγαμηνὸς ... γενόμενος ἐν τῇ Τενέδῳ, ἔπεισε καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας ἀποστῆναι τοῦ νέου βασιλέως. Καὶ τὸν ὑπ' ἐκείνου σφῶν ἐπιτεταγμένον ἄρχειν ἐξελάσαντες, ὥσπερ αὐτόνομοι ἐπολιτεύοντο», 304. Πρβλ. P. Charanis, «Internal Strife at Byzantium in the Fourteenth Century», *Byzantion* 15 (1940–1), 208–230 (=*Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, VI), 209–217.

Δ. ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ

Η συλλογική οργάνωση των αγροτικών κοινοτήτων εμφανίζει ομοιότητες με εκείνη των πόλεων. Το χωριό αποτελούσε ενιαία παραγωγική μονάδα, η οποία περιλάμβανε τόσο τις διάφορες αγροτικές εκτάσεις, που βρίσκονταν στην περιφέρειά του, όσο και τους κατοίκους και τα ζώα τους. Οι παραγωγικές αυτές μονάδες μπορούσαν να εκχωρηθούν από το κράτος σε γαιοκτήμονες είτε ολόκληρες είτε τμηματικά[1]. Το χωριό κατά την περίοδο αυτή διατήρησε κάποια χαρακτηριστικά της «κοινότητας χωρίου» του 10ου και 11ου αιώνα. Εξακολουθούσε να θεωρείται συλλογική ενότητα, καθώς εμφανίζεται να έχει συλλογικά δικαιώματα πάνω στη γη και να αποτελεί φορολογική μονάδα[2]. Επιπλέον παρόλο που οι πληροφορίες που διαθέτουμε αφορούν εξαρτημένα από γαιοκτήμονες χωριά φαίνεται ότι αυτά είχαν ως ένα βαθμό διατηρήσει τη νομική τους υπόσταση. Σε έγγραφα που αναφέρονται συνήθως σε διαμάχες μεταξύ γαιοκτημόνων ή μεταξύ χωριού και γαιοκτήμονα, το χωριό λειτουργούσε πολλές φορές ως συλλογική ενότητα και οι πλουσιότεροι και γεροντότεροι κάτοικοι εμφανίζονται ως αξιόπιστοι μάρτυρες[3].

Αξίζει να αναφερθούν ορισμένες περιπτώσεις συλλογικής δράσης των κατοίκων των χωριών στην υπό μελέτη περίοδο. Το 1293 οι κάτοικοι («ἔποικοι») του Νεοχωρίου στη Μικρά Ασία έδωσαν έγγραφη υπόσχεση ότι δε θα καταπατούσαν τις ιδιοκτησίες της Μονής της Λεμβιώτισσας που βρίσκονταν κοντά στο χωριό τους[4]. Στο έγγραφο δεν καταγράφονται τα ονόματα όλων των *εποίκων*, αλλά εκπροσώπων αυτών.

---

1. Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία, 69.

2. Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία, 71 κ.ε.

3. Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία, 89–91.

4. ΜΜ, τ. 4, 231–232 «Ἡμεῖς οἱ ἔποικοι τοῦ Νεοχωρίου, ὅ τε Θεόδωρος ὁ Πολίτης, Θεόδωρος ὁ Ζουλουχίνης, Νικήτας ὁ Λεμβάτης, Μιχαὴλ ὁ Μαυροπόδης, Ἰωάννης ὁ Βουλγησαῖος, Γεώργιος ὁ Βουλγησαῖος, Νικόλαος ὁ Ζουλουχίνης, Κωνσταντῖνος ὁ Ἀμπελᾶς, Μιχαὴλ ὁ Εὐμενὸς, Μανουὴλ ὁ Μαννὸς, Ἰωάννης ὁ Πολίτης, ὁ ἕτερος Πολίτης Νικόλαος, Ἰωάννης ὁ Συριγμὴς καὶ οἱ ἕτεροι». Πρβλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία, 89.

Σε έγγραφο από τη Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους παραδίδεται η έγγραφη μαρτυρία των κατοίκων του χωριού Κομίτισσα, το οποίο ανήκε στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους, σχετικά με τον προσδιορισμό των συνόρων μεταξύ των Μονών Χιλανδαρίου και Βατοπεδίου κοντά σε αυτό το χωριό. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι τη μαρτυρία δίνουν «ἅπαντες ἡ ἔποικη τῆς Κομιτίσης, ἱεροῖς, γέρωντες, οἰκοδεσπόται καὶ ὁ ληπὸς λαός», αναφέρονται τα ονόματα κάποιων από αυτούς, ενώ τη μαρτυρία υπογράφει μεταξύ άλλων ο Μιχαήλ «ἀναγνώστις καὶ πρωτογερος Κομιτισης»[5]. Σε άλλο έγγραφο από το αρχείο της ίδιας μονής οι *γέροντες* της Ιερισσού στη Χαλκιδική παρίστανται και συναινούν στην πώληση ενός χωραφιού[6]. Σε λίγο προγενέστερο έγγραφο από τη Μονή Ζωγράφου του Αγίου Όρους αναφέρεται ότι οι *κρείττονες* της Ιερισσού κλήθηκαν ως μάρτυρες σε μια κτηματική διαφορά ανάμεσα στις Μονές Λαύρας και Ζωγράφου του Αγίου Όρους[7].

Είναι πιθανό οι *γέροντες*, οι *κρείττονες*, οι *πρωτόγεροι*, που συχνά αναφέρονται στα χωριά, να αποτελούσαν εκπροσώπους των κατοίκων των χωριών[8].

---

5. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 26 (1297).

6. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 34 (1302). Αναφορές σε *γέροντες* βλ. επίσης στο ίδιο, αρ. 43 (1308) VI.38· Actes de Zographou, αρ. 41 (1358), αρ. 42 (1358).

7. Actes de Zographou, αρ.7 (1267) «οἱ ἀπὸ τῆς τοῦ Ἱερισσοῦ χώρας κρείττονες, ὅσοιπερ ἔτυχον δηλαδὴ σὺν ἡμῖν ἐν τοῖς χωραφίοις καταλαβεῖν».

8. Actes de Lavra, τ. 2, αρ. 91 (περ. 1300) 117, αρ. 108 (1321) 342· Actes d'Iviron, τ. 4, αρ. 86 (1341) στ. 47, στ. 317. Βλ. και A. Laiou, «The Byzantine Village (5th–14th Century)», *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe–XVe siècle)*, (επιμ.) J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini, (Réalités Byzantines 11), Παρίσι 2005, 47. Για το αξίωμα του *πρωτόγερου* κατά τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας βλ. Th. Ganchou, «Le prôtogéros de Constantinople Laskaris Kanabès (1454). À propos d'une institution ottomane méconnue», *REB* 71 (2013), 209–258.

Ε. ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΥΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ

1. Μακεδονία - Θράκη

Οι περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης είχαν μεγάλη στρατηγική και διοικητική σπουδαιότητα κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ιδιαίτερα η Θράκη μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους αποτέλεσε την καρδιά της αυτοκρατορίας. Η *διοίκηση* Μακεδονίας και η *διοίκηση* Θράκης μετατράπηκαν σε *θέμα* Μακεδονίας και *θέμα* Θράκης με την εισαγωγή του θεσμού των *θεμάτων*, ενώ σταδιακά σχηματίστηκαν και μικρότερα θέματα, όπως το *θέμα* Στρυμόνος και το *θέμα* Θεσσαλονίκης. Οι πολεμικές συρράξεις και οι εμφύλιες διαμάχες που συγκλόνισαν τις περιοχές αυτές κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου έφεραν τις πόλεις στα χέρια διαφόρων κυριάρχων, γεγονός που επηρέασε την εσωτερική τους εξέλιξη. Σημαντικότερες πόλεις υπήρξαν η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, η Αχρίδα, το Μελένικο, οι Σέρρες, η Χριστούπολη, η Ρεντίνα, τα Σέρβια, η Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, η Φιλιππούπολη, το Περιθεώριο[1].

Θεσσαλονίκη

Η πόλη που ιδρύθηκε από τον βασιλιά της Μακεδονίας Κάσσανδρο στα 316/315 π.Χ. αναδείχθηκε χάρη στην τοποθεσία της στο σταυροδρόμι χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων σε σημαντικό πολιτικό και οικο-

1. *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, γεν. επ. Μ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1982, 258–259, 318–320· Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος», στο *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29–31 Οκτωβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 307–319· Χ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000, 79–93, 155 κ.ε.· Asdracha, La région des Rhodopes, 98–104, 130–148, 154–162.

νομικό κέντρο[2]. Η Θεσσαλονίκη ήταν τειχισμένη από την αρχαιότητα και την οχύρωσή της ενίσχυσαν πολλοί βυζαντινοί αυτοκράτορες[3]. Στα ανατολικά του βόρειου τείχους της πόλης δέσποζε η ακρόπολη[4]. Η Θεσσαλονίκη, όπως και όλες οι πόλεις της Μακεδονίας, ήταν από το 167 π.Χ. αυτοδιοίκητη[5]. Το σύστημα διοίκησης της πόλης βασιζόταν σε δύο συλλογικά όργανα, τη *βουλή* και την *εκκλησία του δήμου*[6]. Από τον 4ο αιώνα και εξής οι αρμοδιότητες των οργάνων της πόλης υποχώρησαν υπέρ της αυτοκρατορικής εξουσίας[7].

Το γενικότερο φαινόμενο της κατάρρευσης των *βουλευτηρίων* τον 6ο και 7ο αιώνα φαίνεται ότι επηρέασε τη λειτουργία της *βουλής* της πόλης. Στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου είναι εμφανές ότι λειτουργούσε στην πόλη ένα συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν *οι της πόλεως* ή *οι πολίτες*, ενώ διακρίνονταν σε αυτό κάποια εξέχοντα μέλη, τα οποία αναφέρονται ως *οι άρχοντες της πόλεως*, *οι τα πρώτα φέροντες*, *οι έξοχοι των πρώτων*[8].

Η αναζωογόνηση των αστικών κέντρων από τον 9ο αιώνα και εξής επηρέασε την εσωτερική ζωή της πόλης. Ο Ιωάννης Καμενιάτης κάνει λόγο για άνθιση του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη λίγο πριν από την άλωσή της από τους Άραβες το 904[9]. Επίσης ο ανώνυμος συγγραφέας

2. Ch. vom Brocke, *Thessaloniki-Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Τύμπιγκεν 2001, 12–13· Λαΐου, Θεσσαλονίκη, 183–194· Barker, Late Byzantine Thessalonike, 6· A. Tourta, «Thessalonike», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 75.

3. Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, 11–15· Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998.

4. Γ. Γούναρης, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, 30.

5. F. Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 7.1, επιμ. H. Temporini, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1971, 354· Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 36–37.

6. Jones, Later Roman Empire, 722.

7. Ι. Κανατσούλης, «Η μακεδονική πόλις από της εμφανίσεώς της μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου», (μέρος Α΄) *Μακεδονικά* 4 (1956–1960), 303· Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις, 37–38.

8. Lemerle, Miracles, 148, 154–156, 179, 209, 214.

9. *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*, εκδ. G. Böhlig, (CFHB 4), Βερολίνο 1973, 11.

του Τιμαρίωνα τον 12ο αιώνα αναφέρει ότι στην πανήγυρη του Αγίου Δημητρίου τον Οκτώβριο μήνα κατέφθαναν εμπορεύματα από τη Βοιωτία και την Πελοπόννησο, από την Ιταλία, τη Φοινίκη, την Αίγυπτο, την Ισπανία και τον Εύξεινο Πόντο[10]. Η άνοδος μιας μεσαίας κοινωνικής κατηγορίας είναι εμφανής σε αρχειακές πηγές του 11ου αιώνα, όπου απαντούν εκπρόσωποι των επαγγελματικών σωματείων και των γειτονιών της πόλης, οι οποίοι πιθανόν να λάμβαναν μέρος στα κοινά[11]. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα που μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης. Σε μια δικαστική κρίση του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα αναφέρεται ο *άρχοντας* της Θεσσαλονίκης *κυρ* Θεόδωρος Χαμαιδράκων[12], ο οποίος πιθανόν να ήταν μέλος του συμβουλίου της πόλης.

Οι πολιτικές εξελίξεις του 13ου αιώνα έφεραν τη Θεσσαλονίκη στα χέρια διαφόρων κυριάρχων, όπως των φράγκων κατακτητών της Δ' Σταυροφορίας, του κράτους της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[13]. Πιθανόν στα χρόνια αυτά να ενισχύθηκε η τοπική αυτοδιοίκηση της πόλης, καθώς οι κάτοικοί της έρχονταν σε διαπραγματεύσεις με τους επίδοξους κυριάρχους, από τους οποίους ζητούσαν και λάμβαναν προνόμια. Τέτοιου είδους προνόμια φαίνεται ότι παραχωρήθηκαν στους Θεσσαλονικείς κατά την παράδοση της πόλης στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνο το 1204, όπως και κατά την κατάκτησή της από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη το 1246, τα οποία ανανεώθηκαν από μεταγενέστερους βυζαντινούς αυτοκράτορες[14]. Συγκεκριμένα ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι όταν ο Βαλδουίνος έφτασε έξω από τη Θεσσαλονίκη και ζήτησε την παράδοση της πόλης, οι κάτοικοί της συμφώνησαν να παραδοθούν υπό τον όρο να μην εισέλθει ο στρατός στην πόλη και να αναγνωρισθούν τα προνόμιά της, τα οποία ίσχυαν από παλιά[15]. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι λίγο πριν από την κατάκτηση της πόλης από τα στρατεύματα του Ιωάννη Γ' Βατάτζη το 1246 κάποιοι επιφανείς Θεσσαλονικείς, οι οποίοι είχαν συνωμοτήσει εναντίον του *δεσπότη* Δημητρίου, ζήτησαν από τον αυτοκράτορα την έκδοση «κοινοῦ χρυσοβούλλου τῶν ἀνέκαθεν προσαρμοσάντων Θεσσαλονίκῃ ἐθίμων τε καὶ δικαίων περιεκτικοῦ καὶ τῆς σφῶν ἐλευθερίας παρεκτικοῦ». Ο Ιωάννης δέχτηκε τα αιτήματα και υποσχέθηκε δωρεές σε όσους θα βοηθούσαν στην πραγματοποίηση του σχεδίου αυτού[16].

Στα έγγραφα που αναφέρονται στα χρυσόβουλλα που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, γίνεται λόγος για παραχωρήσεις άλλοτε προς τους *εποίκους* της πόλης και άλλοτε προς τους Θεσσαλονικείς γενικά. Έχει πρόσφατα υποστηριχθεί ότι οι *έποικοι* αναφέρονται στους νέους κατοίκους μιας πόλης[17]. Η ερμηνεία αυτή είναι δυνατό να γίνει δεκτή στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, όπου γνωρίζουμε ότι ζούσαν πολλοί ξένοι. Ο Νικηφόρος Χούμνος αναφέρει την παρουσία ξένων στη Θεσσαλονίκη και επισημαίνει το ευνοϊκό θεσμικό πλαίσιο που επέτρεπε την ένταξή τους στην πόλη και τη συμμετοχή τους με ίσους όρους στα κοινά[18]. Επίσης ο Μάξιμος Πλανούδης σε επι-

10. *Pseudo-Luciano, Timarione*, εκδ. R. Romano, (Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana 2), Νάπολη 1974, 53–55. Πρβλ. Laiou, Thessaloniki, 7–8· Barker, Late Byzantine Thessalonike, 7.

11. Actes de Lavra, αρ. 53 (1097).

12. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 38.

13. Laiou, Thessaloniki, 8.

14. Villehardouin, τ. 2, 280· Petit Chilandar, αρ. 62 (1321). 51–52 «ἀπὸ τῶν κοινῶς προσόντων τοῖς ἐποίκοις τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης χρυσοβούλλων», αρ. 63 (1321)· *Actes de Xénophon*, εκδ. D. Papachryssanthou, Παρίσι 1986, αρ. 17 (1322) «ἐλεύθερον ὂν καὶ αὐτὸ διὰ τοῦ κοινῇ προσόντος χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς Θεσσαλονικεῦσι»· P. Lemerle, «Un praktikon inédit des archives de Karakala», *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. Α', Αθήνα 1965, 285. Πρβλ. Tivčev, Sur les cités byzantines, 179· Kyritses, Common Chrysobulls, 229–231.

15. Νικήτας Χωνιάτης, 599 «Τοῦ δέ γε Βαλδουίνου τῇ Θεσσαλονίκῃ ἐγγίσαντος, ἅπας ἐξερρύησαν ὁ λεὼς καὶ μετ' εὐσήμων βοῶν σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τὴν πόλιν περιχαρῶς ἐνδιδόασιν ... τοῖς Θεσσαλονικεῦσι προσέσχε καὶ γράμμα σφίσιν ἐρυθρόγραφον ἐνεχείρισε, πᾶσι τοῖς ἐθίμοις τῇ πόλει τὸ ἔμπεδον χαριζόμενον».

16. Γεώργιος Ακροπολίτης, 79–80. Πρβλ. Barker, Late Byzantine Thessalonike, 15.

17. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 94.

18. Νικηφόρος Χούμνος, Θεσσαλονικεύσι συμβουλευτικός περί δικαιοσύνης, εκδ. J.-F. Boissonade, *Anecdota graeca*, τ. 2, Παρίσι 1830, 147–148 «Ἀμέλει τοι καὶ νόμος αὐτοὺς ὑποδέχεται τῶν καθ' ὑμᾶς ἄριστος, ἀνεὶς αὐτοῖς ὡς πατρίδα τὴν πόλιν· μετὰ γὰρ βραχὺν τὸν νενομισμένον χρόνον, καὶ τοῦτο δὲ πάντως δι' εὐταξίαν, ξενίαν αὐτῶν οὐδεὶς καταψηφίζεται, τῶν δ' ἐκ τῆς πόλεως ἀγαθῶν κατ' ἴσον συμμετέχειν καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἔξεστι, καὶ συμμετέχουσι, μηδὲν ἀποφερόμενοι τῶν αὐτοχθόνων ἔλαττον ... Οὐ γὰρ ὥσπερ ἐν τοῖς ἄλλοις ἡ διαφορὰ, οὕτω δὴ καὶ ἐν ὑμῖν αὐτοῖς, ὁ μὲν πολίτης, ὁ δὲ ξένος ...», 152. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 174–175.

στολή του αναφέρει ότι η Θεσσαλονίκη είχε τη φήμη μιας πόλης, όπου οι ξένοι ήταν πιο ευπρόσδεκτοι από οπουδήποτε αλλού στην αυτοκρατορία[19]. Η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου κάνει μια καταγραφή των ξένων που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη κατά την υπό μελέτη περίοδο. Μεταξύ τους υπήρχαν Εβραίοι, Αρμένιοι, Σλάβοι και βασμούλοι, Βενετοί, Γενουάτες, Σέρβοι, Ραγουζαίοι, μισθοφόροι στρατιώτες κ.ά.[20]. Είναι πιθανόν οι έποικοι, όπως και οι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, να μετείχαν στο τοπικό συμβούλιο και στα κοινά. Σε πηγές του 14ου αιώνα, ιδιαίτερα μετά την εξέγερση των Ζηλωτών, οι ξένοι συχνά αντιμετωπίζονται αρνητικά. Ο Φιλόθεος Κόκκινος αποδίδει στους πρόσφυγες που είχαν συγκεντρωθεί στη Θεσσαλονίκη στη δεκαετία 1340–1350 τη στάση των Ζηλωτών[21].

Το συμβούλιο της πόλης απαντά σε πηγές του 14ου και 15ου αιώνα ως *πολιτεία*. Οι *άρχοντες της πολιτείας*, οι οποίοι προέρχονταν από τους πιο ισχυρούς οικονομικά και τους πιο επιφανείς κοινωνικά του μεσαίου κοινωνικού στρώματος της πόλης, συμμετείχαν σε δικαστικές κρίσεις, σε δικαιοπραξίες ως αξιόπιστοι μάρτυρες και σε άλλες δράσεις κοινού ενδιαφέροντος[22]. Οι «ἄρχοντες τῆς πολιτείας» διακρίνονται από

19. *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, εκδ. M. Treu, Άμστερνταμ 1960, 110. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 175.

20. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 177–181.

21. Φιλόθεος Κόκκινος, 164. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 176· Μουστάκας, Μεθοδολογικά ζητήματα, 232.

22. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375)· Balfour, Politico-historical Works, 57. Σε έγγραφο που επικυρώνει τη δωρεά ενός κτήματος στη Μονή Βατοπεδίου μεταξύ των «ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων» της Θεσσαλονίκης, των «ὑπογεγραφότων ὀνομαστὶ τῶν διαλαμβανομένων ἐνταῦθα» υπογράφει και «ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αυθέντου καὶ βασιλέως παρὼν καὶ ακούσας ἐκ στόματος αὐτοῦ ὑπέγραφα. Μιχαὴλ Γαβρᾶς ὁ ἰατρὸς», η επαγγελματική ιδιότητα του οποίου παραπέμπει στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα. Βλ. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 126 (1366). Βλ. επίσης Actes d'Iviron, τ. 3, αρ. 78 (1320), όπου η πώληση σπιτιών στη Θεσσαλονίκη γίνεται παρουσία αρχόντων της πόλης, μεταξύ των οποίων του «ἐξάρχου τῶν μυρεψῶν χυροῦ» Θεοδώρου Βραχνού. Αναφέρουμε επίσης τους τραπεζίτες *άρχοντες* της Θεσσαλονίκης, τον *σεβαστό* Μυρεψό και τον Σεβαστειανό, τον *άρχοντα* Γαλλιώτο, τον γραμματικό, τον *άρχοντα* Κουνούπη, φορολογικό υπάλληλο, και άλλους, οι οποίοι εντάσσονται επίσης στον μεσαίο κοινωνικό χώρο (αρχές 15ου αι.), βλ. Kugéas, Notizbuch, 148–150.

τους «ἄρχοντες τῆς συγκλήτου»[23]. Σε δικαστική κρίση των καθολικών κριτών το 1375 συμμετείχαν άρχοντες της *συγκλήτου* και της *πολιτείας*[24]. Επίσης κατά την πολιορκία της πόλης από τον Μουράτ Β΄ στα 1422–1423, ο στρατιωτικός διοικητής της κάλεσε «ἕκαστον τῶν τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας» να συνεισφέρει οικονομικά για την αντιμετώπιση του κινδύνου[25].

Η *σύγκλητος* της πόλης, η οποία φαίνεται ότι συγκροτήθηκε μετά την εκεί μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους της Ηπείρου από τον Θεόδωρο Δούκα, πιθανόν να αποτελούσε το συμβούλιο που πλαισίωνε τον ηγεμόνα, το οποίο λειτουργούσε παράλληλα με το συμβούλιο της πόλης. Δεν είναι βέβαιο ότι η λειτουργία του συμβουλίου αυτού συνεχίστηκε και μετά τη διάλυση της ηγεμονίας. Ο όρος *σύγκλητος* πιθανόν δεν έχει τεχνική σημασία και δηλώνει τους συμβούλους των διοικητών της πόλης, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Τα προνομιακό καθεστώς αυτοδιοίκησης της πόλης φαίνεται ότι διατηρήθηκε μέχρι τον 15ο αιώνα. Στην επιστολή που έστειλε ο *δεσπότης* Ανδρόνικος Παλαιολόγος το 1423 προς τον βενετό διοικητή της Εύβοιας, με την οποία πρότεινε την παράδοση της πόλης εξ ονόματός του και εξ ονόματος του λαού, ζητούσε μεταξύ άλλων να είναι σεβαστοί οι κοινοτικοί θεσμοί και «αἱ συνήθειαι» των κατοίκων[26].

Βέροια

Η Βέροια υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της Μακεδονίας, η οποία διέθετε πλούτο λόγω της εύφορης πεδιάδας που εκτείνεται

23. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375): (πράξη των «καθολικῶν κριτῶν» Θεσσαλονίκης) «συνελθόντων ἡμῶν ἐν τῇ ἁγιωτάτη μητροπόλει Θεσσαλονίκης, τῆς τε εἰρημένης ἀρχοντίσης ἅμα τῶ ῥηθέντι ταύτης γαμβρῶ τῶ Γαβρᾶ παραβαλούσης, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν εἰρημένων μοναχῶν, παρόντων καὶ πολλῶν συγκλητικῶν ἀρχόντων, οὐκ ὀλίγων δὲ καὶ τῶν ἐκ τῆς πολιτείας»· Balfour, Politico-historical Works, 57.

24. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 144 (1375).

25. Balfour, Politico-historical Works, 57. Πρβλ. N. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Κέμπριτζ 2009, 47.

26. J. Melville-Jones, *Venice and Thessalonica 1423–1430: The Venetian Documents*, Πάδοβα 2002, 27–40.

γύρω της. Από τις αρχές του 4ου αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη επισκόπου στην πόλη, η οποία εκτός από διοικητικό και στρατιωτικό έγινε και εκκλησιαστικό κέντρο. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο η πόλη επλήγη από καταστροφικούς σεισμούς και επιδρομές και φαίνεται ότι μειώθηκε σε έκταση. Η Βέροια άρχισε να αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα προς το τέλος της περιόδου αυτής με την προαγωγή της σε έδρα του *θέματος* Βέροιας τον 11ο αιώνα[27]. Το 1204 η Βέροια ενσωματώθηκε στην ηγεμονία του Βονιφάτιου Μομφερατικού και λίγο αργότερα καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους[28]. Γύρω στα 1220 η πόλη πέρασε στα χέρια του ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρου Δούκα, ενώ το 1246 αποτέλεσε τμήμα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[29]. Η πόλη ήταν οχυρωμένη από την αρχαιότητα και κατά τους βυζαντινούς χρόνους τα τείχη της πολλές φορές ενισχύθηκαν, λόγω των συνεχών εχθρικών επιδρομών[30].

Κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες η πόλη πρέπει να βρισκόταν σε ακμή. Σε έγγραφα της εποχής αυτής η Βέροια χαρακτηρίζεται ως *θεόσωστος πόλις*[31], ο Ιωάννης Καντακουζηνός την αναφέρει ως *πολυάνθρωπη πόλη*[32], ενώ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος σε ένα έργο του χαρακτηρίζει τη Βέροια «κατὰ φύσιν καὶ θέσιν καὶ ἄλλοις πολλοῖς προτερήμασιν εὖ ἔχουσα»[33]. Στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του Ανδρονίκου (Γ΄) η Βέροια ανήκε στους υποστηρικτές του πρώτου και παραδόθηκε στον Ανδρόνικο Γ΄ μαζί με άλλες πόλεις της δυτικής Μακεδονίας το 1328[34]. Ο Ανδρόνικος Β΄ είχε καλές σχέσεις με τοπικούς άρχοντες, όπως τον Θεόδωρο Σαραντηνό, τον οποίο είχε προσκαλέσει για ένα διάστημα

27. Petkos, Berroia, 104.
28. Νικήτας Χωνιάτης, 620.81–83. Πρβλ. D. Nicol, Refugees, 14–15.
29. D. Nicol, Refugees, 16–17.
30. Χιονίδης, Βέροια, 139–150· Petkos, Berroia, 104–105.
31. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 10· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 62 (1324).
32. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 351.
33. Φιλόθεος Κόκκινος, 83.
34. Ιωάννης Καντακουζηνός , τ. 1, 273–275. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 160.

στα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης[35]. Ο ίδιος αυτοκράτορας φρόντισε να προαχθεί η επισκοπή Βεροίας σε μητρόπολη[36].

Για τη διοίκηση της Βέροιας κατά την υπό μελέτη περίοδο υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πόλη αποτέλεσε διοικητικό κέντρο μιας μικρής περιφέρειας με διοικητή *κεφαλή*[37]. Επίσης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη συλλογική οργάνωση των κατοίκων, φαίνεται ωστόσο ότι υπήρχε στη Βέροια συμβούλιο της πόλης, το οποίο συμμετείχε στη λήψη αποφάσεων. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, όταν ο ίδιος εισέβαλε το 1343 από κοινού με τον σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν στα εδάφη της Μακεδονίας, ζήτησαν με γράμματα από τους Βεροιείς να τους παραδώσουν την πόλη. Ο Άρμπενος, που ανέλαβε να κάνει τη μεσολάβηση, έδωσε τα γράμματα του Δουσάν να αναγνωσθούν στην «ἐκκλησία» της πόλης και εκείνα του Καντακουζηνού σε τοπικούς άρχοντες[38]. Η «ἐκκλησία», η οποία πιθανόν να ταυτίζεται με το συμβούλιο της πόλης, αποφάσισε να παραδοθεί η Βέροια στον Καντακουζηνό και στάλθηκε για τον λόγο αυτό πρεσβεία, στην οποία συμμετείχε εκ μέρους των αρχόντων ο Αστραπήρης, εκ μέρους του *δήμου* ο Αλληλούϊας και εκ μέρους του κλήρου ο Σύρος[39]. Επίσης συλλογική δράση των κατοίκων της πόλης εντοπίζεται σε έγγραφα του 13ου αιώνα, από τα οποία πληροφορούμαστε ότι οι κάτοικοι της Βέροιας πέτυχαν κατά την κατάκτησή της από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη το 1246 ή 1247 την έκδοση

35. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 64 (1325) «ὥστε καὶ τοῖς βασιλίοις παραβαλόντος ἐμοῦ κἀκεῖσε διάγοντος». Πρβλ. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.)*, Αθήνα 1994, 214· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 160.
36. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.30. Πρβλ. Χιονίδης, Βέροια, 39· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 160.
37. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 62 (1324). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 159.
38. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 351–352 «Ἄρμπενος δὲ εἰς Βέῤῥοιαν ἐλθὼν, τά τε Κράλη γράμματα παρείχετο ἀναγινώσκεσθαι ἐπ' ἐκκλησίας καὶ τὰ βασιλέως τοῖς ἐπιτηδείοις κρύφα διεδίδου».
39. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 352–353. Για τα γεγονότα αυτά βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 654–655. Πρβλ. Χιονίδης, Βέροια, 40–41, 90–91.

«κοινώς προσόντων χρυσοβούλλων», τα οποία παραχωρούσαν *ελευθερία* στα περιουσιακά στοιχεία τους[40].

Σε πηγές του 13ου αιώνα αναφέρονται κάποιοι άρχοντες της Βέροιας, όπως ο *πανσέβαστος σεβαστός κυρ* Γεώργιος Πεδιαδίτης και οι *μεγαλοδοξότατοι άρχοντες κυρ* Ιωάννης Πλυτός, *κυρ* Ανδρόνικος Σκουταριώτης, *κυρ* Βασίλειος Ευριπιώτης[41] και Γεώργιος Πακουριανός[42]. Μεταξύ των αρχόντων της πόλης πρέπει να τοποθετηθεί και ο *κυρ* Γεώργιος Ευριπιώτης, αδελφός του Βασιλείου, ο οποίος, όπως φαίνεται από τη διαθήκη του, ήταν μεγαλογαιοκτήμονας της περιοχής[43]. Ο Ιωάννης Πλυτός αναφέρεται σε άλλο έγγραφο του Δημητρίου Χωματηνού ως *πανσέβαστος σεβαστός, μεσάζων* του ηγεμόνα της Ηπείρου και πρέπει να χρημάτισε *δούξ* Βεροίας[44]. Ο Γεώργιος Πακουριανός συγκαταλεγόταν μεταξύ των ευκατάστατων κατοίκων της πόλης, καθώς προίκισε την κόρη του με σπίτια και ένα ναό[45]. Είναι πιθανό οι άρχοντες αυτοί να μετείχαν στο τοπικό συμβούλιο.

Αχρίδα

Η Αχρίδα υπήρξε σημαντικό διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο του βυζαντινού κράτους. Πρωτεύουσα του Ιλλυρικού από τον 6ο αιώνα, μετά την κατάκτησή της από τους Βουλγάρους τον 9ο αιώνα έγινε πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους και η εκκλησιαστική της έδρα ανυψώθηκε σε Πατριαρχείο. Μετά την επανάκτησή της από το Βυζάντιο στις αρχές του 11ου αιώνα η εκκλησιαστική έδρα της Αχρίδας υποβιβάστηκε σε αρχιεπισκοπή, διατηρώντας ωστόσο κάποια αυτονομία σε σχέση με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Τον 13ο και 14ο αιώνα η πόλη πέρασε κατά διαστήματα στον έλεγχο του κράτους της Ηπείρου, του βουλγαρικού κράτους, του κράτους της Νικαίας και της σερβικής ηγεμονίας μέχρι την τελική πτώση της στους Οθωμανούς Τούρκους το 1394[46].

Παρόλο που οι πληροφορίες των πηγών είναι πενιχρές σχετικά με τη συλλογική οργάνωση των κατοίκων, πρέπει να λειτουργούσε στην πόλη συμβούλιο, το οποίο συμμετείχε στη διοίκηση. Σε δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα είναι εμφανές ότι η πόλη, προφανώς μέσω του συμβουλίου της, ήταν συλλογικά υπεύθυνη για τα εγκαταλειμμένα ακίνητα, όπως για το αμπέλι που αναφέρεται στη σχετική απόφαση. Οι ντόπιοι κάτοικοι του κάστρου, οι λεγόμενοι *καστρηνοί*, οι οποίοι διενήργησαν την πώληση του αμπελιού, προκειμένου να απαλλαγούν από τις φορολογικές του εισφορές, ήταν πιθανόν μέλη του τοπικού συμβουλίου[47].

Σε άλλα έγγραφα του 13ου αιώνα αναφέρονται κάποιοι άρχοντες της Αχρίδας, όπως ο *κυρ* Νικόλαος Τζαχήνος, ο Μανουήλ Κομητόπουλος[48], ο Λέων Αργυρός[49], ο *μεγαλεπιφανέστατος κυρ* Κωνσταντίνος Λαμπέτης[50], ο *μεγαλοδοξότατος κυρ* Ιωάννης Πέρδης[51] και ο *μεγαλοδοξότατος κυρ* Δημήτριος Βουσιώτης[52]. Είναι πιθανό οι άρχοντες αυτοί να συμμετείχαν στο συμβούλιο της πόλης.

40. Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 62 (1324) «ἵνα δὲ κατέχῃ καὶ ἅπερ προσέθετο καὶ προσεκύρωσεν αὐτῷ κτήματα ἀπὸ γονικότητος καὶ προικὸς αὐτοῦ, κατεχόμενα παρ' αὐτοῦ τὲ καὶ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ τοῦ Σουλτάνου ἐκείνου ἐπὶ χρόνοις ἤδη ὀγδοήκοντα, ἐλεύθερα ταῦτα εὑρισκόμενα διὰ τῶν κοινῶς προσόντων χρυσοβούλλων τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Βερροίας, εἴτε ὑδρομύλωνες εἰσὶ ταῦτα, εἴτε γῆ εἴτε ἄλλό τι, ἀλλὰ δὴ καὶ ὅσα μέλλει προσθεῖναι ἐν αὐτῷ ἀπὸ ἐξωνήσεως, ἐλεύθερα καὶ ταῦτα εὑρισκόμενα κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἀπὸ τῶν εἰρημένων χρυσοβούλλων». Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 229, 231, 235–236.

41. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 25.

42. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 48.

43. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 25.

44. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 29 «Πανσέβαστε σεβαστέ, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὸν ἡμῖν τέκνον, κῦρ Ἰωάννη Πλυτέ, ὁ τὴν ἐπιτροπὴν τῶν τοῦ κοινοῦ πραγμάτων κεχειρισμένος φύλαξ ἐστί .... ὁ Θεὸς διὰ τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ τὴν ἐπιτροπὴν τῶν κατὰ Βέρροιαν πραγμάτων σὲ περιέζωσεν», αρ. 45, αρ. 105.

45. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 48.

46. Α. Παπαγεωργίου, *Το Χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας. Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια. Τα πρόσωπα και ο χώρος*, Αθήνα 2012, 244–247.

47. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73. Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Καστρηνοί, 15–16.

48. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 19, αρ. 72.

49. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 53. Ο ίδιος σε άλλο έγγραφο αναφέρεται ως *κνέτζης*, (αρ. 40).

50. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 38.

51. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 43.

52. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 43.

Ρεντίνα

Το κάστρο της Ρεντίνας χτισμένο σε στρατηγικό σημείο στην είσοδο των λεγόμενων στενών της Ρεντίνας έλεγχε την κίνηση στην Εγνατία οδό μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης. Επρόκειτο για μικρό οχυρωμένο οικισμό που από τις αρχές του 10ου αιώνα έγινε έδρα επισκοπής[53], ενώ γνώρισε σημαντική ανάπτυξη κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, όταν χτίστηκαν και επισκευάστηκαν οι οχυρώσεις του. Στον οικισμό αυτό, ο οποίος φαίνεται ότι αναβαθμίστηκε στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων[54], φαίνεται ότι λειτουργούσε ένα τοπικό συμβούλιο. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από έγγραφα της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, όπου αναφέρεται ότι οι *έποικοι* του κάστρου ζήτησαν από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ το 1328 να αναγνωριστεί το καθεστώς *ελευθερίας* σε μια γη δύο χιλιάδων μοδίων, η οποία τους είχε δοθεί με αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα και προστάγματα[55]. Οι *έποικοι*, κατά πάσα πιθανότητα νέοι κάτοικοι της πόλης[56], διαπραγματεύτηκαν με την ανώτατη εξουσία ζητήματα που τους αφορούσαν και πιθανότατα μετείχαν στο τοπικό συμβούλιο.

Μελένικο

Το Μελένικο βρίσκεται σε ένα φαράγγι κοντά στο μέσο ρου του Στρυμόνα γύρω στα 70 χιλιόμετρα βορείως των Σερρών[57]. Οι απαρχές του κάστρου ανάγονται στα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, ο οποίος το 688 εγκατέστησε εκεί το σλαβικό φύλο των Σμολεάνων. Σταδιακά αναπτύχθηκε ο οικισμός γύρω από το κάστρο (*εμπόριο*), ο οποίος εποικίστηκε πολλές φορές στα χρόνια που ακολούθησαν[58]. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης τον 11ο αιώνα αναφέρει το Μελένικο ως «λίαν ὀχυρώτατον

53. Μουτσόπουλος, Ρεντίνα ΙΙ, 47.
54. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 95.
55. Actes d'Esphigménou, αρ. 17 (1328), αρ. 18 (1330). Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 229, 232, 238–239· Μουτσόπουλος, Ρεντίνα ΙΙ, 49.
56. Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις, 94–95.
57. Ιωάννης Σκυλίτζης, 351. Πρβλ. Νικολούδης, Το βυζαντινό Μελένικο, 107. Για το Μελένικο βλ. και I. Dujčev, «Melnik au Moyen Âge», *Byzantion* 38 (1968), 28–41· Th. Vlachos, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 112), Θεσσαλονίκη 1969.
58. Για τη διάκριση ανάμεσα σε κάστρο και *εμπόριο* βλ. επίσης Actes de Vatopédi,

φρούριον». Ιδιαίτερη ακμή πρέπει να γνώρισε η πόλη στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου. Η επισκοπή Μελενίκου προήχθη στους επισκοπικούς καταλόγους στην 56η θέση από τον Ανδρόνικο Β΄. Στα χρόνια αυτά ανοικοδομήθηκαν ναοί της πόλης, ενώ σε έγγραφο της εποχής το Μελένικο χαρακτηρίζεται ως *θεόσωστο κάστρο*[59].

Ο Γεώργιος Ακροπολίτης μας δίνει κάποιες πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία τοπικού συμβουλίου στο Μελένικο. Σύμφωνα με αυτόν, το 1246, μετά την παράδοση των Σερρών στον Ιωάννη Γ΄, ένας από τους πιο επιφανείς κατοίκους του Μελενίκου, που ονομαζόταν Νικόλαος Μαγκλαβίτης έπεισε τους συμπολίτες του να προσχωρήσουν στον αυτοκράτορα. Έστειλαν τότε πρέσβεις στον Ιωάννη Γ΄, οι οποίοι ήλθαν σε συμφωνία μαζί του και ο αυτοκράτορας, αφού συνέταξε ένα χρυσόβουλλο στο οποίο περιλαμβάνονταν όλα τα αιτήματα των κατοίκων, το παρέδωσε στους πρέσβεις και τους διέταξε να το μεταφέρουν στους *οικήτορες* της πόλης. Λίγο αργότερα οι άρχοντες, οι στρατιωτικοί και όσοι ήταν σε καλύτερη θέση από τους άλλους, γύρω στα πεντακόσια άτομα, συνάντησαν τον αυτοκράτορα για να του παραδώσουν την πόλη[60].

Σε πωλητήριο έγγραφο του 1344 γίνεται επίσης αναφορά στα προνόμια που ένας βυζαντινός αυτοκράτορας, το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται, παραχώρησε στους κατοίκους του Μελενίκου. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ενώ σε όλες τις άλλες πόλεις του Βυζαντίου απαγορευόταν η πώληση ιδιοκτησιών που προέρχονταν από το κράτος, στο Μελένικο με βασιλικό ορισμό επιτρεπόταν, και οι ντόπιοι κάτοικοι πραγματοποιούσαν τέτοιου είδους αγοραπωλησίες ιδιαίτερα στρατιωτικών ιδιοκτησιών[61]. Το πωλητήριο προέρχεται από την εποχή που η πόλη βρισκόταν υπό σερβική κυριαρχία. Ο Στέφανος Δουσάν είναι ωστόσο γνωστό ότι διοίκησε τις κατακτημένες πόλεις σύμφωνα με τις

τ. 1, αρ. 20.2 (τέλος 13ου - αρχές 14ου αι.), αρ. 60.2,5 (1323). Πρβλ. Νικολούδης, Το βυζαντινό Μελένικο, 108–109· M. Popović, «Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik», *JÖB* 58 (2008), 108–112.
59. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.56, αρ. 18.56· Actes de Vatopédi, τ. 1, αρ. 33.2 (1301, 1316, 1346 ή 1361). Πρβλ. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 162 § 603.
60. Γεώργιος Ακροπολίτης, 75–77. Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 230.
61. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 88 (1344).

βυζαντινές συνήθειες[62]. Είναι συνεπώς πιθανόν οι μάρτυρες του πωλητηρίου Θεόδωρος Κάππατος, Βασίλειος Τζυκαλάς, Γεώργιος Πόντικας, Μανουήλ Μερκούριος, Ξένος Πόντικας και Μιχαήλ Χολεβιάρης να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης.

Σέρρες

Χτισμένη σε κομβικό σημείο που έλεγχε την περιοχή του Νέστου και του Στρυμόνα και συγκοινωνούσε με τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη μέσω της Εγνατίας οδού η πόλη των Σερρών αποτέλεσε σημαντική επαρχιακή πόλη του Βυζαντίου. Ιδιαίτερα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, που η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο των διαμαχών ξένων διεκδικητών και εμφυλίων συρράξεων, οι Σέρρες απέκτησαν μεγαλύτερη πολιτική βαρύτητα[63].

Η πόλη των Σερρών διέθετε εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο και ακρόπολη[64]. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι η οχύρωση της πόλης κατεδαφίστηκε από τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Ιωάννη (1197–1207) το 1205[65]. Οι Σέρρες οχυρώθηκαν εκ νέου από τον Βονιφάτιο το 1206[66]. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη, στα 1245 μόνο η ακρόπολη έφερε ισχυρή οχύρωση[67]. Η πόλη, ωστόσο, αναφέρεται ως καλά οχυρωμένη από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, στα χρόνια της εμφύλιας διαμάχης των δύο Ανδρονίκων[68].

Στις Σέρρες, λόγω της εύφορης γης της περιοχής και της εγγύτητας με τη βυζαντινή πρωτεύουσα, διέθεταν ακίνητη περιουσία μέλη αριστοκρατικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Θεόδωρος Μετο-

---

62. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 747.
63. Λαΐου, Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες, 203.
64. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, 175–176. Βλ. και Bénou, Le codex B, αρ. 76 (14ος αι.), στ. 7, όπου γίνεται αναφορά στο «κάτω κάστρο» της πόλης.
65. Νικήτας Χωνιάτης, 619. Πρβλ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, 186.
66. Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μτφρ. Κ. Αντύπα, Αθήνα 1985, 175–176, παρ. 392–394.
67. Γεώργιος Ακροπολίτης, 74. Πρβλ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, 187.
68. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 262. Πρβλ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, 187.

χίτης, ο Νικηφόρος Χούμνος και ο Ιωάννης Καντακουζηνός[69]. Επίσης μέλη μεγάλων οικογενειών του Βυζαντίου διορίζονταν ως διοικητές των Σερρών και της γύρω περιοχής[70], όπου φαίνεται ότι ασκούσαν μια ανεξάρτητη πολιτική, καθώς μπορούσαν να αλλάζουν στρατόπεδο κατά τη διάρκεια των εμφυλίων διαμαχών του 14ου αιώνα[71].

Στις πηγές υπάρχουν πληροφορίες που μαρτυρούν τη λειτουργία συμβουλίου στην πόλη των Σερρών. Για παράδειγμα ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος αναφέρει ότι οι κάτοικοι των Σερρών, προφανώς μέλη του τοπικού συμβουλίου, δήλωσαν πίστη στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνο το 1204[72]. Από το σχετικά πλούσιο αρχειακό υλικό της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και μονών του Αγίου Όρους αντλούμε πληροφορίες για τη λειτουργία του τοπικού συμβουλίου. Εκεί, όπως στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, απαντούν *άρχοντες της πολιτείας*[73], οι οποίοι αποτελούσαν διακεκριμένα μέλη του τοπικού συμβουλίου. Στα σχετικά έγγραφα διασώζονται τα ονόματα κάποιων από τους *άρχοντες της πολιτείας*, όπως του Ιωάννη Αγγέλου Καλοδιοίκητου, του Μανουήλ Κουρτίκη, του Γεωργίου Κουρτίκη, του Γεωργίου Φιλανθρωπηνού, του Αλεξίου Αγγέλου και άλλων.

Εκτός από το τοπικό συμβούλιο εμφανίζεται στις Σέρρες στα χρόνια της σερβικής κυριαρχίας στην περιοχή, όταν η πόλη αποτελούσε την έδρα μιας μικρής ηγεμονίας, ένα σώμα αρχόντων, το οποίο πλαισίωνε τον ηγεμόνα ως συμβουλευτικό όργανο και αναφέρεται ως *σύγκλητος*[74]. Επρόκειτο μάλλον για ένα βραχύβιο θεσμό, εφόσον οι αναφορές στη *σύγκλητο* των Σερρών προέρχονται μόνο από αυτή τη χρονική περίοδο.

---

69. Λαΐου, Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες, 204–207.
70. Νεράντζη-Βαρμάζη, Διοικητές των Σερρών, 229–237.
71. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 623. Πρβλ. Νεράντζη-Βαρμάζη, Διοικητές των Σερρών, 236–237.
72. Villehardouin, τ. 2, 280 «Et d'enqui chevaucha a la Serre, qui ere une citez forz et riche; et vint a son commandement et a sa volenté, et li firent fealté».
73. Bénou, Le codex B, αρ. 127 (1304)· Actes d'Esphigménou, αρ. 30 (1393).
74. Actes d'Esphigménou, αρ. 27 (1365). Πρβλ. G. Soulis, «Notes on the History of the City of Serres under Serbs (1345–1371)», *Αφιέρωμα στη μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αθήνα 1960, 373–379 (ανατ. Γ. Σούλης, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980).

Χριστούπολη

Η Χριστούπολη ήταν μια καλά οχυρωμένη πόλη στα όρια μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης απέκτησε μεγάλη σπουδαιότητα κατά τους ταραγμένους υστεροβυζαντινούς αιώνες. Η επισκοπή της προάχθηκε σε αρχιεπισκοπή, ενώ η πόλη αποτέλεσε το μήλο της έριδος μεταξύ των αντίπαλων παρατάξεων κατά τις εμφύλιες διαμάχες του 14ου αιώνα[75]. Συλλογική δράση των κατοίκων της Χριστούπολης αναφέρει ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος. Σύμφωνα με αυτόν, η πόλη παραδόθηκε στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνο το 1204 και οι κάτοικοί της δήλωσαν την πίστη τους σε αυτόν[76].

Περιθεώριον

Το κάστρο του Περιθεωρίου, στην άκρη της λίμνης του Πόρου στη Ροδόπη, χτίστηκε στην τοποθεσία όπου βρισκόταν η Αναστασιούπολη[77]. Στις αρχές του 13ου αιώνα το κάστρο καταστράφηκε από τον βούλγαρο ηγεμόνα Ιωάννη[78]. Το κάστρο άρχισε να αποκτά σπουδαιότητα στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, όταν η εκκλησιαστική του έδρα προβιβάστηκε σε μητρόπολη[79]. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, με πρωτοβουλία του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου ανοικοδομήθηκε και οχυρώθηκε γύρω στο 1341[80].

Η οχύρωση της πόλης, η οποία αποτελούνταν από μια σειρά αμυντικού τείχους, ήταν πολύ ισχυρή, γεγονός που την κατέστησε απόρθητη

75. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.48· P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945, 192–197, 262–263· F. Papazoglu, «Eion - Amphipolis - Chrysopolis», *ZRVI* 2 (1953), 7–24· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 165.

76. Villehardouin, τ. 2, 280 «L'empereres Baudoins ... vint a un chastel qui ot a nom Cristople, qui ere uns des plus forz del munde; et li fu renduz, et li firent fealté cil de la ville».

77. Σ. Κυριακίδης, *Θρακικά ταξίδια. Μπουρού-Καλέ - Αναστασιούπολις - Περιθεώριον*, (Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1931), ανάτυπο Αθήνα 1930, 13· Asdracha, La région des Rhodopes, 98–99.

78. Γεώργιος Ακροπολίτης, 23. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 100.

79. Darrouzès, Notitiae, αρ. 17.131. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 100.

80. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 542. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 100.

κατά την πολιορκία της από τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό το 1342–1343[81]. Το Περιθεώριο ήταν μια σημαντική πόλη τον 14ο αιώνα, γνωρίζουμε ωστόσο ελάχιστα για την εσωτερική της οργάνωση. Συγκεκριμένα από τον Ιωάννη Καντακουζηνό πληροφορούμαστε ότι κατά την πολιορκία της πόλης από τον ίδιο, έφθασε σε αυτόν πρεσβεία, η οποία αποτελούνταν από εκπροσώπους του *δήμου*, των *δυνατών* και του κλήρου του Περιθεωρίου, με σκοπό τη διαπραγμάτευση της συμφωνίας για την παράδοσή της[82]. Πιθανόν η αποστολή πρεσβείας προς τον Καντακουζηνό να αποφασίστηκε στο συμβούλιο της πόλης.

Μετά τη μάχη του Έβρου το 1371 οι Οθωμανοί Τούρκοι κυριάρχησαν στη θρακική ενδοχώρα και ο μητροπολίτης του Περιθεωρίου Δωρόθεος συνεργάστηκε μαζί τους. Ο πατριάρχης με επιστολή ζήτησε από τους κατοίκους της πόλης να μην αναγνωρίσουν τον μητροπολίτη τους, ο οποίος αφορίστηκε το 1383 από την πατριαρχική σύνοδο[83]. Οι κάτοικοι του Περιθεωρίου, προφανώς μέσω του συμβουλίου τους, αποτέλεσαν την αναγνωρισμένη από τις κεντρικές αρχές εξουσία στα χρόνια αυτά που η κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης προς τις υποτελείς στον σουλτάνο πόλεις είχε εξασθενίσει[84].

Φιλιππούπολη

Η Φιλιππούπολη ήταν χτισμένη στις όχθες του ποταμού Έβρου πάνω σε τρεις λόφους, από όπου δέσποζε στη γύρω περιοχή[85]. Η εκκλησιαστική της έδρα ανυψώθηκε σε μητρόπολη ήδη από την ίδρυση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, θέση την οποία διατήρησε μέχρι την κατάκτησή της από τους Τούρκους[86]. Η πόλη χαρακτηρίζεται στις πηγές ως *μεγαλόπολις*[87], *θαυμαστή*[88], *θαυμασία και μεγάλη*[89] και καλά

81. Asdracha, La région des Rhodopes, 101.

82. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 214. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 102.

83. ΜΜ, τ. 2, 37–39. Πρβλ. Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες, 349.

84. Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες, 349.

85. Asdracha, La région des Rhodopes, 154.

86. Asdracha, La région des Rhodopes, 155–156.

87. Άννα Κομνηνή, 455. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 157.

88. Γεώργιος Ακροπολίτης, 23.

89. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 406.

οχυρωμένη[90]. Η Φιλιππούπολη, καθώς βρισκόταν στην παραμεθόριο της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα σύνορα με το βουλγαρικό κράτος, υπήρξε το μήλο της έριδας ανάμεσα στα δύο κράτη. Τον 13ο και 14ο αιώνα η πόλη πέρασε στα χέρια των Βουλγάρων, των Λατίνων και των Βυζαντινών μέχρι την πτώση της στους Οθωμανούς Τούρκους το 1364[91].

Σε πηγές του 13ου αιώνα υπάρχουν πληροφορίες για συλλογική δράση του αστικού πληθυσμού της Φιλιππούπολης. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος αναφέρει ότι όταν ο βούλγαρος ηγεμόνας Ιωάννης πολιόρκησε την πόλη, οι κάτοικοί της του την παρέδωσαν με αντάλλαγμα υποσχέσεις προστασίας. Ο Ιωάννης ωστόσο δεν τήρησε τις υποσχέσεις του. Σκότωσε τον μητροπολίτη και κάποιους άρχοντες της πόλης, αιχμαλώτισε τους υπολοίπους και γκρέμισε τους πύργους και τα τείχη[92]. Ο Νικήτας Χωνιάτης για το ίδιο γεγονός αναφέρει ότι ο Ιωάννης, θυμωμένος επειδή οι κάτοικοι της Φιλιππούπολης αντί γι' αυτόν διάλεξαν για αρχηγό τους τον Αλέξιο Ασπιέτη, σκότωσε πολλούς από αυτούς, όπως και τον ίδιο τον Αλέξιο[93].

Αδριανούπολη

Η Αδριανούπολη ή Ορεστιάδα των βυζαντινών πηγών βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από την Κωνσταντινούπολη και ήταν μια από τις πιο μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, η οποία διέθετε έδρα μητροπολίτη και ένα βασιλικό παλάτι[94]. Σε αντίθεση με άλλες πόλεις, όπως

90. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. 2, αρ. 176, σ. 39. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 158–159.

91. Asdracha, La région des Rhodopes, 158–160.

92. Villehardouin, τ. 2, 401 «N'i sist mie longuement quant cil de la ville se rendirent à lui, et il les asseüra».

93. Νικήτας Χωνιάτης, 627 «βαρυμηνιῶν τοῖς οἰκήτορσιν ὡς μηδ' ὅλως αὐτῷ ὑποκύπτουσιν μηδ' ὡς βασιλεῖ προσέχουσιν, ἀλλ' ὡς αἱμάτων ἄνδρα ἐκτρεπομένοις, καὶ τότε δὲ πρὸς πλείονα θυμὸν ἐκκαυθεὶς ὑπὸ βαρβάρου φρονήματος οἷς τὸν Ἀσπιέτην Ἀλέξιον εἰσῳκίσαντο, κἀκείνῳ μὲν ὡς ἀρχηγῷ ὑπέκειντο σφῶν, αὐτὸν δ' ἐπιόντα μεθ' ὅπλων πολλαχῇ ἀπεκρούσαντο».

94. Η μητρόπολη της Αδριανούπολης προάχθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ από την μ΄ στην ιβ΄ θέση. Βλ. Darrouzès, Notitiae, αρ.17.12. Για την ύπαρξη παλατίου, το οποίο αποτελούσε τόπο διαμονής μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, 278, 546. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 137–138· Κυριαζόπουλος, Αδριανούπολη, 119–120.

για παράδειγμα το Διδυμότειχο και το Μελένικο, που αποτελούνταν από μια οχυρωμένη ακρόπολη πάνω σε λόφο, στους πρόποδες του οποίου βρισκόταν η μη οχυρωμένη κάτω πόλη, η Αδριανούπολη, όπως η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα, διέθετε δύο σειρές οχύρωσης. Η μια προστάτευε την ακρόπολη, όπου βρισκόταν η φρουρά και οι αρχές της πόλης, και η δεύτερη προστάτευε την κάτω πόλη από εχθρικές επιδρομές[95]. Η υποδιαίρεση ωστόσο της πόλης σε τειχισμένα μέρη δεν πρέπει να αντιστοιχούσε σε κοινωνική διαίρεση, καθώς αρχοντικά σπίτια βρίσκονταν στην κάτω πόλη, γεγονός που κατέστησε εύκολη την καταστροφή τους από τον εξεγερμένο λαό το 1341[96].

Η Αδριανούπολη διέθετε συμβούλιο, στο οποίο κυρίαρχος ήταν ο ρόλος των αρχόντων της πόλης. Στις πηγές υπάρχουν αρκετές αναφορές στους άρχοντες, οι οποίοι επηρέαζαν τις πολιτικές εξελίξεις. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει ότι γύρω στο 1001 οι άρχοντες της Αδριανούπολης Βατάτζης και Βασίλειος Γλαβάς από φόβο μήπως κατηγορηθούν για φιλική στάση απέναντι στον βούλγαρο ηγεμόνα μεταφέρθηκαν σε άλλη περιοχή, ο μεν Βατάτζης μαζί με όλη του την οικογένεια, ο δε Βασίλειος Γλαβάς μόνος[97]. Οι άρχοντες αυτοί αναφέρονται ως «ἰλλούστριοι καὶ στρατηγικαῖς ἀρχαῖς διαπρέψαντες». Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρει ότι κατά την αποστασία του παππού του το 1077 ο αδελφός του τελευταίου, Ιωάννης, ο οποίος βρισκόταν στην Αδριανούπολη, πήρε με το μέρος του τους «προὔχοντας πάντας τῆς πόλεως» συμπεριλαμβανομένου και του *κατεπάνω* της πόλης Κατακαλών Ταρχανειώτη που αρχικά είχε αρνηθεί να συνταχθεί μαζί του[98]. Ο Κατακαλών Ταρχανειώτης και οι άρχοντες της πόλης αναφέρονται και σε ένα άλλο περιστατικό που αφηγείται η Άννα Κομνηνή. Σύμφωνα με την ιστορικό, το 1095, όταν ο Αλέξιος Α΄ πληροφορήθηκε ότι οι Κουμάνοι κατευθύνονταν προς την Αδριανούπολη, κάλεσε σε συμβούλιο όλους τους επιφανείς κατοίκους της πόλης, από τους οποίους πιο διακεκριμένοι ήταν ο

95. Asdracha, La région des Rhodopes, 141–142.

96. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 176. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 142.

97. Ιωάννης Σκυλίτζης, 343. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Β΄, 453.

98. Νικηφόρος Βρυέννιος, 223–225· *Michaelis Attaliotae Historia*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1853, 242.

Κατακαλών Ταρχανειώτης[99] και ο Νικηφόρος, ο γιος του Βρυέννιου. Ο αυτοκράτορας τους κατέστησε υπεύθυνους για τη φύλαξη της πόλης και τους υποσχέθηκε «ευεργεσίας», αν τηρούσαν τις διαταγές του[100]. Στη συνέχεια της εξιστόρησής της η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι, επειδή οι Κουμάνοι επέμεναν στην πολιορκία της Αδριανούπολης, ο Αλέξιος πήγε εκεί από την Αγχίαλο, όπου βρισκόταν, και κάλεσε σε συμβούλιο τους ανώτερους στρατιωτικούς και τους προύχοντες του λαού για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον κίνδυνο[101].

Σε άλλες πηγές είναι εμφανής η συλλογική δράση των κατοίκων της Αδριανούπολης. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος στο Χρονικό του αναφέρει ότι το 1204 οι κάτοικοι της Αδριανούπολης δέχτηκαν τον Βαλδουίνο ως αυτοκράτορα. Επίσης του ζήτησαν να αφήσει φρουρά στην πόλη, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τυχόν επιδρομές των Βουλγάρων[102]. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης από την άλλη αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Αδριανούπολης δεν ήθελαν να παραδώσουν την πόλη στον Βαλδουίνο και για τον λόγο αυτό ζήτησαν τη βοήθεια του βασιλιά των Βουλγάρων Ιωάννη[103]. Το 1206 ο Ιωάννης στράφηκε κατά της Αδριανούπολης. Απεσταλμένοι των Αδριανουπολιτών πήγαν τότε στον τοποτηρητή του θρόνου στην Κωνσταντινούπολη Ερρίκο και ζήτησαν τη βοήθειά του[104]. Στη συνέχεια συνάφθηκε συμφωνία, το «Pactum Adrianopolitanum», ανάμεσα στη Βενετία και σε εκπροσώπους των κατοίκων της Αδριανούπολης, με την οποία η πόλη πέρασε υπό την προστασία των Λατίνων και διοικητής της ορίστηκε ο Θεόδωρος Βρανάς. Το κείμενο της συνθήκης υπέγραψε, εκτός από τον Θεόδωρο Βρανά, ο απεσταλμένος των Αδριανουπολιτών Μιχαήλ Κοστομίρης[105]. Επίσης ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι το 1225 οι κάτοικοι της Αδριανούπολης έστειλαν πρεσβεία στον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη ζητώντας να απελευθερώσει την πόλη από τους Λατίνους. Οι ίδιοι βέβαια λίγο αργότερα αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη στον Θεόδωρο Κομνηνό, ο οποίος είχε καταλάβει διάφορες πόλεις της περιοχής και είχε ανακηρυχθεί *βασιλεύς*[106].

99. Για τον Κατακαλών Ταρχανειώτη βλ. I. Leontiades, *Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 27), Θεσσαλονίκη 1998, αρ. 7.

100. Άννα Κομνηνή, 287.

101. Άννα Κομνηνή, 290 «μεταπεμψάμενος οὖν τοὺς ἐκκρίτους τῶν ἡγεμόνων καὶ προέχοντας τοῦ λαοῦ ἐβουλεύετο τί ἂν ποιήσειεν».

102. Villehardouin, τ. 2, 273 «Et li Gré d'Adrenople li requistrent cum a seignor qu'il lor laissast la ville garnie por Johannis le roi de Blaquie et de Bougrie, qui guerre lor faisoit sovent». Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 214.

103. Γεώργιος Ακροπολίτης, 21 «οἱ τῆς Ἀδριανοῦ οἰκήτορες ἀποστέλλουσι πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Ἰωάννην, ἵνα συναίρηται τούτοις καὶ τοῦ ἐπηρτημένου κινδύνου ῥύσηται».

104. Villehardouin, τ. 2, 427–432. Πρβλ. Κυριαζόπουλος, Αδριανούπολη, 136.

Κατά τη δεύτερη εμφύλια διαμάχη του 14ου αιώνα έντονη ήταν η συμμετοχή του *δήμου* της Αδριανούπολης στις πολιτικές εξελίξεις, ο οποίος, σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, έπαιρνε το μέρος του ενός ή του άλλου αντιπάλου[107]. Το 1341 ο Ιωάννης Καντακουζηνός έστειλε γράμματα στην Αδριανούπολη, όπως και σε άλλες πόλεις, ζητώντας την προσχώρησή της σε αυτόν. Οι άρχοντες της πόλης δέχτηκαν με προθυμία τα γράμματα και πρόσταξαν να διαβαστούν στην *εκκλησία*. Ο *δήμος*, ωστόσο, δε συμφώνησε και ξεσηκώθηκε εναντίον των *δυνατών*. Ως υποκινητές της εξέγερσης αναφέρονται ο Βράνος, ο Μουγδούφης και ο Φραγγόπουλος[108]. Λίγο παρακάτω ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι ο *δήμος* της Αδριανούπολης έστειλε πρεσβεία προς τον βασιλιά των Βουλγάρων ζητώντας βοήθεια[109]. Τελικά οι άρχοντες της πόλης πείστηκαν να την παραδώσουν στον Καντακουζηνό[110]. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει σχετικά ότι πολλοί άρχοντες της Αδριανούπολης συμφώνησαν να ανοίξουν τις πύλες της πόλης στον Ιωάννη Καντακουζηνό, πριν το ανακαλύψουν οι «τυραννήσαντες δημόται». Έστειλαν για τον λόγο αυτό γράμματα στον Καντακουζηνό, ο οποίος έσπευ-

105. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. 2, 18–19 «totus populus Adrianopolitanus». Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 215.

106. Γεώργιος Ακροπολίτης, 38 «οἱ γὰρ τῆς Ἀδριανουπόλεως οἰκήτορες πρεσβείαν πρὸς τὸν βασιλέα ἐστείλαντο», 40 «(ο Θεόδωρος Κομνηνός) ἀπατηλοῖς δὲ λόγοις τοὺς οἰκήτορας ὑπελθών, ὡς πλουτίσειε τούτους ἄκρως καὶ τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ὑπερυψώσειε, πείθει τὸ μὲν τοῦ βασιλέως ἐξαγαγεῖν στράτευμα ἔξω, αὐτὸν δὲ εἰσαγαγεῖν». Πρβλ. Κυριαζόπουλος, Αδριανούπολη, 137.

107. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 243.

108. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 175–176.

109. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 179.

110. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 187 «ὅμως τοῦ χειμῶνος τοῖς ἐν Ἀδριανουπόλει ἄρχουσι προσπέμπων κρύφα καὶ διαλεγόμενος, ἔπεισε τὴν πόλιν ἐγχειρίζειν».

σε να στείλει στρατό[111]. Σε άλλο σημείο της ιστορίας του ο Γρηγοράς αναφέρει ότι οι *οικήτορες* της Αδριανούπολης καταδίωξαν τον γιό του Ιωάννη Καντακουζηνού, Ματθαίο, ο οποίος κλείστηκε στην ακρόπολη. Ο Ιωάννης κατέφθασε και εισέβαλε στην πόλη, όπου για εκφοβισμό έκαψε κάποια σπίτια, αφήνοντας άφωνους τους κατοίκους, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Γρηγορά, δεν ήξεραν από πού δέχονταν επίθεση[112].

Η Αδριανούπολη, μια από τις σπουδαιότερες πόλεις του Βυζαντίου, διέθετε τοπικό συμβούλιο, στο οποίο μετείχαν οι ντόπιοι κάτοικοι και σημαντικό ρόλο έπαιζαν σ' αυτό οι άρχοντες της πόλης[113]. Σε περιόδους αναταραχών, όπως ήταν η δεύτερη εμφύλια διαμάχη του 14ου αιώνα, ο *δήμος* της πόλης φαίνεται ότι συμμετείχε ενεργά στις εξελίξεις.

Διδυμότειχο

Το Διδυμότειχο εμφανίζεται στις πηγές τον 10ο αιώνα, όταν αναφέρεται ως επισκοπή που υπαγόταν στη μητρόπολη Τραϊανούπολης[114]. Η πόλη θεωρείται ότι διαδέχτηκε τη ρωμαϊκή Πλωτινούπολη, η οποία λόγω των συνεχών επιδρομών από τον βορρά κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο άρχισε σταδιακά να παρακμάζει και να εγκαταλείπεται και ο πληθυσμός της μετακινήθηκε για λόγους ασφαλείας στον κοντινό λόφο[115]. Η πόλη, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, καθώς αποτελούσε ισχυρό προπύργιο της αυτοκρατορίας κοντά στην πρωτεύουσα, αλλά και κέντρο εμπορικό και πολιτιστικό, απέκτησε μεγάλη σπουδαιότητα. Τον 12ο αιώνα η επισκοπή της προάχθηκε σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, ενώ αργότερα στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' (1282–1328) έγινε μητρόπολη[116].

Τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος–15ος αι.) το Διδυμότειχο πέρασε στα χέρια διαφόρων κατακτητών, των φράγκων σταυροφόρων μετά το 1204, των Βουλγάρων, του κράτους της Ηπείρου, της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Στα χρόνια των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων η πόλη αποτέλεσε σημαντικό διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο. Κατά τις εμφύλιες διαμάχες του 14ου αιώνα, το Διδυμότειχο αποτέλεσε την έδρα του Ανδρονίκου Γ' και του Ιωάννη Καντακουζηνού[117]. Η πόλη κατακτήθηκε το 1361 από τους Οθωμανούς Τούρκους και αποτέλεσε κέντρο των επιχειρήσεών τους στο ευρωπαϊκό έδαφος μέχρι το 1367, όταν ο σουλτάνος μετέφερε την αυλή του στην Αδριανούπολη[118].

Η πόλη αποτελούνταν από το οχυρωμένο κάστρο, όπου βρισκόταν η έδρα της διοίκησης και την «έξω συνοικία», η οποία βρισκόταν έξω από τα τείχη, όπου κατοικούσε το μεγαλύτερο μέρος του αστικού πληθυσμού[119].

Σχετικά με την εσωτερική οργάνωση της πόλης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Οι *δυνατοί* της πόλης πρέπει να μετείχαν στο τοπικό συμβούλιο, καθώς εναντίον τους κινήθηκε ο *δήμος* κατά τη δεύτερη εμφύλια διαμάχη του 14ου αιώνα, προκειμένου να αναλάβει τα ηνία της πόλης[120]. Ως άρχοντες του Διδυμοτείχου αναφέρονται στις αρχές του 1352 ο *πρωτοστράτωρ* Κωνσταντίνος Ταρχανειώτης[121] και ο *μέγας παπίας* Αρσένιος Τζαμπλάκων[122]. Ο Ταρχανειώτης το 1348 είχε αναλάβει τη συγκέντρωση χρημάτων για την κατασκευή στόλου και κατά τον πόλεμο μεταξύ της Βενετίας και της Γένουας το 1351–1352 είχε χρημα-

111. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, 620–622 «κρύφα γε μὴν συχνοὶ τῶν τῆς Ὀρεστιάδος προὐχόντων, ἑταιρείαν πεποιηκότες, συνέθεντο περιελθόντι Καντακουζηνῷ τὰς πύλας ἀνοῖξαι, πρὶν αἰσθέσθαι τοὺς τυραννήσαντας δημότας, καὶ γράμματα ἔπεμψαν ἤδη καλοῦντες αὐτὸν, τὴν ταχίστην ἐλθόντα λαβεῖν ἀπονητὶ τὴν πόλιν».

112. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 3, 178 «οἱ ταύτης οἰκήτορες ἐκπολεμωθέντες κατὰ Ματθαίου περιεκάθηντό τε καταδιώξαντες ἐς ἀκρόπολιν καὶ ἐπολιόρκουν ... τὴν βαρβαρικὴν ἐκείνην εἰσενεγκὼν δύναμιν, καὶ ἅμα τῶν οἰκιῶν ἐνίας ἐμπρήσας καὶ ἐκφοβήσας, ῥᾷστα χειροῦται τὴν πόλιν, καταπλαγέντων παραχρῆμα τῶν πολιτῶν, καὶ μήθ' ὁπόσοι μήθ' ὁπόθεν ἀκριβῶς προσβάλλουσιν οἱ πολέμιοι ξυνιέναι δυναμένων ...».

113. Asdracha, La région des Rhodopes, 216.

114. Darrouzès, Notitiae, αρ. 7.596.

115. Asdracha, La région des Rhodopes, 130–131· Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο, 35.

116. Darrouzès, Notitiae, αρ. 12.143 και αρ. 15.122 αντίστοιχα. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 131, 133· Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο, 37.

117. Asdracha, La région des Rhodopes, 134, 136–137· Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο, 37–38· Nicol, Τελευταίοι αιώνες, 303.

118. Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο, 39.

119. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 195, 302. Πρβλ. Asdracha, La région des Rhodopes, 134· Α. Μπρίκας - Κ. Τσουρής, «Η οχύρωση του Διδυμοτείχου», *Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, 7–9 Μαΐου 1999)*, Αθήνα 1999, 83.

120. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, 287–288.

121. PLP 27494.

122. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 237. Για τον Αρσένιο Τζαμπλάκων PLP 27752.

τίσει αρχηγός του βυζαντινού στόλου[123]. Η αναφορά του ως άρχοντα στο Διδυμότειχο δε σημαίνει ότι ήταν διοικητής της πόλης, εφόσον αναφέρεται με το ίδιο αξίωμα και ο Αρσένιος Τζαμπλάκων. Επρόκειτο για ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους, οι οποίοι συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης[124]. Στην προκειμένη περίπτωση οι δύο άρχοντες, όταν πληροφορήθηκαν ότι ο Ιωάννης Παλαιολόγος θα περνούσε από το Διδυμότειχο, θεώρησαν χρήσιμο να ζητήσουν την άδεια του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ προκειμένου να του επιτρέψουν την είσοδο. Ο αυτοκράτορας τους διέταξε να επιτρέψουν την είσοδο στον Ιωάννη όχι μόνο στο Διδυμότειχο, αλλά και σε όλες τις άλλες πόλεις.

2. Ήπειρος – Αιτωλοακαρνανία

Κατά τον 4ο αιώνα η Ήπειρος ήταν οργανωμένη σε δύο επαρχίες, την Παλαιά Ήπειρο (Epirus Vetus) με έδρα τη Νικόπολη και τη Νέα (Epirus Nova) με έδρα το Δυρράχιο. Με τη δημιουργία των *θεμάτων*, ιδρύθηκαν στην περιοχή τα *θέματα* Δυρραχίου, Δαλματίας και Νικοπόλεως[125]. Στο χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ για την πόλη της Βενετίας το 1198 αναφέρονται τα *θέματα* Δυρραχίου, Ιεριχούς-Κανίνων, Νικοπόλεως, Ιωαννίνων, Δρυϊνουπόλεως, Δεαβόλεως, Κολωνείας, ενώ παρόμοια εικόνα εμφανίζει η διοικητική διαίρεση της περιοχής και στην Partitio Romaniae το 1204[126]. Τον 13ο, 14ο και 15ο αι. η περιοχή της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας αποτέλεσε μέρος του ανεξάρτητου

123. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, 80, 196, 199, 221, 233.

124. Ο Αρσένιος Τζαμπλάκων είχε στην κατοχή του μεγάλες εκτάσεις γης και κατοικία στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τη Χρυσούπολη και στην περιοχή των Σερρών. Το 1355 έγινε μοναχός στη Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους. Βλ. Actes de Vatopédi, τ. 2, αρ. 97 (1348), αρ. 105 (1355), αρ. 107 (1356), αρ. 108 (1356), αρ. 139 (1373), αρ. 149 (1376), αρ. 150 (1376). Πρβλ. PLP 27752.

125. Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 12–14· Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 47–59.

126. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. 1, 258–259· A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), 219–220. Πρβλ. Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 150· Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 58–59· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 177–178.

κράτους που ίδρυσε στην περιοχή ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας (1205–1215) μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους δυτικούς σταυροφόρους το 1204, ενώ στη συνέχεια τα εδάφη αυτά διεκδίκησαν οι Βυζαντινοί, οι Ανδεγαυοί, οι Βενετοί, οι Αλβανοί, οι Σέρβοι, οι Φράγκοι μέχρι την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς Τούρκους[127].

Οι σημαντικότερες πόλεις της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας με βάση τη γεωγραφική, στρατηγική και διοικητική τους σπουδαιότητα ήταν η Άρτα, τα Ιωάννινα, το Βεράτιο, τα Κάνινα, η Δεάβολη. Εξίσου σημαντικές παραθαλάσσιες πόλεις ήταν ο Αυλώνας, το Δυρράχιο, το Βουθρωτό, η Κέρκυρα, η Ναύπακτος[128].

Άρτα

Η βυζαντινή πόλη της Άρτας ήταν κτισμένη στη θέση της αρχαίας Αμβρακίας. Κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους η πόλη ανήκε διοικητικά στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου με πρωτεύουσα τη Νικόπολη. Κατά τον 9ο αιώνα η έδρα του *θέματος* Νικοπόλεως μεταφέρθηκε στη Ναύπακτο. Φαίνεται ότι κατά την περίοδο αυτή, κατά την οποία εγκαταλήφθηκαν πολλά αστικά κέντρα της αρχαιότητας, αναπτύχθηκαν μικροί, οχυρωμένοι οικισμοί, μεταξύ των οποίων και η Άρτα, που εξελίχθηκαν αργότερα σε μεγάλες πόλεις. Η Άρτα απαντά στις πηγές με την ονομασία αυτή για πρώτη φορά τον 11ο αιώνα[129]. Τον 12ο αιώνα η Άρτα απαντά ως *επίσκεψις* του *θέματος* Νικοπόλεως, ενώ επίσης η πόλη ήταν έδρα επισκοπής[130].

127. Για τη διοίκηση της περιοχής στα χρόνια του Μιχαήλ Α΄ και Θεοδώρου Α΄ βλ. κυρίως G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentral verwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 73–111· ο ίδιος, Studien, 34–112. Για την ιστορία της περιοχής βλ. κυρίως D. Nicol, The Despotate of Epiros· D. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου· Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 59–77.

128. Καραπιδάκης, Οι πόλεις των αρχόντων, 218.

129. *De rebus gestis Rogeri Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius auctore Gaufredo Malaterra*, εκδ. E. Pontieri, (Rerum Italicarum Scriptores 5,1), τ. 3, Μπολόνια 1928, 39. Πρβλ. Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 113· Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, 11–12.

130. *Nicetae Choniatae ex libro XXIV Thesauri Orthodoxae fidei*, PG, τ. 140, 180. Πρβλ. Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 113· Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, 12.

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, η Άρτα έγινε πρωτεύουσα του κράτους της Ηπείρου, που ίδρυσε ο Μιχαήλ Α΄ Άγγελος Κομνηνός Δούκας, εξάδελφος του αυτοκράτορα Ισαακίου Α΄ Αγγέλου. Στα χρόνια αυτά η Άρτα γνώρισε μεγάλη ακμή, στην πόλη κτίστηκαν και ανακαινίστηκαν αρκετά μνημεία και οχυρώθηκε με μια ισχυρή ακρόπολη, το σημερινό κάστρο. Τον 14ο και 15ο αιώνα το κράτος της Ηπείρου διοίκησαν οι Βυζαντινοί, οι Σέρβοι, οι Αλβανοί και η οικογένεια των Τόκκων της Κεφαλληνίας. Οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη το 1449[131]. Σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων της Κεφαλληνίας, τον 15ο αιώνα η πόλη διακρινόταν στο κάστρο και το *μπόριο* ή *εμπόριο*. Το κάστρο ήταν η έδρα των ηγεμόνων και σε αυτό κατέφευγαν οι κάτοικοι μόνο σε περίπτωση ανάγκης λόγω της περιορισμένης του έκτασης. Το *εμπόριο*, όπου βρισκόταν το εμπορικό κέντρο της πόλης, πρέπει να ήταν χωρισμένο σε γειτονιές, με κέντρο έναν ναό σε καθεμιά από αυτές και περιβαλόταν από το αρχαίο τείχος της πόλης[132].

Παρά τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε η Άρτα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, δε διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για την εσωτερική οργάνωση της πόλης. Στα χρόνια που η Άρτα υπήρξε πρωτεύουσα του κράτους της Ηπείρου φαίνεται ότι λειτούργησε γύρω από τον ηγεμόνα ένα τοπικό συμβούλιο. Σε αυτό πρέπει να είχαν δικαίωμα συμμετοχής, εκτός από τους ντόπιους άρχοντες, οι *συγκλητικοί* και αξιωματούχοι από την Κωνσταντινούπολη και από άλλες περιοχές του βυζαντινού κράτους που είχαν καταφύγει στο κράτος της Ηπείρου μετά το 1204[133]. Στο Χρονικό του Μορέως αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ Β΄ Άγγελος (1230–1267 ή 1268) πήρε από κοινού με τους άρχοντές του την απόφαση να παντρέψει την κόρη του Άννα με τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο του Μοριά[134]. Ο Ιωάννης Απόκαυκος αναφέρει τα ονόματα

131. Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia, 113–114· Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, 12–15· Nicol, The Despotate of Epiros, 1· Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία, 378.

132. Χρονικό των Τόκκων, 408. Πρβλ. Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, 18–19· Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία, 378.

133. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 22, αρ. 114. Πρβλ. Nicol, Refugees, 11· Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου, 315–316.

134. Χρονικό του Μορέως, 208 «κι ἀφῶν ἐπῆρε τὴν βουλὴν μετὰ τοὺς ἄρχοντές του, μαντατοφόρους ἔστειλεν στὸν πρίγκιπα Γουλιάμον». Πρβλ. Nicol, The Despotate of Epiros, 173.

των «μεγαλοδοξοτάτων ἀρχόντων Ἀρτηνῶν» *κυρίου* Κωνσταντίνου Μαρκόπουλου, *κυρίου* Ιωάννη Πασχάλη και *κυρίου* Νικηφόρου Γοστιλόπουλου, τους οποίους απείλησε με αφορισμό, αν έρχονταν σε επαφή με τον επίσκοπο Άρτης, επειδή ο τελευταίος αφαίρεσε τα «κληρικάτα» και την περιουσία δύο αδελφών διακόνων, μόνο και μόνο επειδή αυτοί είχαν επισκεφτεί τον Απόκαυκο, όταν κοιτόταν άρρωστος στη Μονή της Περιβλέπτου στην Άρτα. Επιπλέον τους κατέστησε υπεύθυνους να μεταφέρουν την απόφασή του και στους άλλους συνάρχοντές τους, καθώς ο ίδιος θεώρησε επαχθές να γράψει σε όλους για την υπόθεση αυτή[135].

Οι άρχοντες της Άρτας διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις στα χρόνια που ακολούθησαν. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της πόλης από τον Ανδρόνικο Γ΄ το 1340 διεξάχθηκαν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον διοικητή της πόλης Βασιλίτζη και τον ίδιο τον Καντακουζηνό, ο οποίος ήταν τότε *μέγας δομέστικος*. Συγκλήθηκε τότε «ἐκκλησία» στην Άρτα, στην οποία αποφασίστηκε η παράδοση της πόλης στον αυτοκράτορα. Η παράδοση πραγματοποιήθηκε από τον διοικητή και τους άρχοντες της πόλης, αφού έλαβαν «εὐεργεσίες» εκ μέρους του αυτοκράτορα[136].

Σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων, στα χρόνια της κυριαρχίας αλβανών ηγεμόνων στην πόλη, εκτός από τους άρχοντες, σημαντικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων έπαιζε το *κοινόν της χώρας*[137]. Οι άρχοντες πρέπει στην περίπτωση αυτή να αποτελούσαν συμβούλους των αλβανών ηγεμόνων και το *κοινόν της χώρας* το συμβούλιο της πόλης. Στο Χρονικό των Τόκκων αναφέρεται ότι το 1416 οι άρχοντες και το *κοινόν της χώρας* ήρθαν σε συμφωνία με τον Κάρολο Τόκκο προκειμένου να

135. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Απόκαυκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντίς* 1 (1909–1910), 8–30, αρ. 6 «καὶ γράφω ὑμῖν μετὰ ἀφορισμοῦ μήτε συνέρχεσθαι τῷ ἐπισκόπῳ, μήτε συνεκκλησιάζεσθαι τούτῳ, μήτε συνομιλεῖν αὐτῷ. Ταῦτα δὲ παραγγείλατε ὡς ἀπὸ ἐμοῦ στόματος καὶ τοῖς ἑτέροις συνάρχουσιν ὑμῶν· φορτικὸν γὰρ ἡγησάμην πρὸς τὸ πλῆθος ἅπαν γράφειν τὰ περὶ τούτου». Πρβλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου, 318, 329.

136. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, 518–525. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 167–169.

137. Χρονικό των Τόκκων, 374, 386, 388, 440. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 259, 263–264.

του παραδώσουν την πόλη. Ο Κάρολος παρέλαβε τότε τα κλειδιά των πύργων, τη *χώρα* και το *κάστρο*[138].

Ιωάννινα

Η χρονολογία ίδρυσης της πόλης παραμένει άγνωστη, ενώ η πρώτη βέβαιη μνεία της επισκοπής Ιωαννίνων προέρχεται από τον 10ο αιώνα[139]. Στο τέλος του 11ου αιώνα τα Ιωάννινα καταλήφθηκαν από τους Νορμανδούς, οι οποίοι οχύρωσαν καλά την πόλη[140]. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και την ίδρυση ανεξάρτητου κράτους στην Ήπειρο από τον Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό-Δούκα τα Ιωάννινα υπάχθηκαν σε αυτό και αποτέλεσαν το δεύτερο σημαντικό διοικητικό κέντρο της Ηπείρου μετά την πρωτεύουσα Άρτα[141]. Το 1318 μετά τη δολοφονία του *δεσπότη* Θωμά από τον ανεψιό του Νικόλαο Ορσίνι, *κόμη* της Κεφαληνίας, οι κάτοικοι των Ιωαννίνων αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την εξουσία του Ορσίνι και το κάστρο παραδόθηκε στον διοικητή των δυτικών βυζαντινών κτήσεων Συργιάννη Παλαιολόγο. Σε αντάλλαγμα για την παράδοση της πόλης η επισκοπή Ιωαννίνων προάχθηκε σε μητρόπολη και αποδόθηκαν σε αυτή και στους κατοίκους της πόλης προνομιακά χρυσόβουλα το 1319 και το 1320 από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο[142]. Μετά από ένα σύντομο διάστημα διοίκησης της πόλης από τον Ιωάννη Ορσίνι, ο οποίος, όπως φαίνεται, το 1330 ανανέωσε και αύξησε τα προνόμια που ο Ανδρόνικος Β΄ είχε παραχωρήσει στους κατοίκους των Ιωαννίνων, η πόλη πέρασε ξανά στον άμεσο βυζαντινό έλεγχο το 1338[143].

Στη συνέχεια η πόλη πέρασε στον έλεγχο των Σέρβων και έγινε έδρα του Θωμά Preljubović (1367–1384)[144]. Το 1384 την ηγεμονία των Ιωαννίνων ανέλαβε ο φλωρεντινός Ιζαού Buondelmonti και μετά τον θάνατο του τελευταίου το 1411 ο *κόμης* της Κεφαλληνίας Κάρολος Τόκκο, ο οποίος, μετά την παράδοση της Άρτας το 1416, επανένωσε τις πόλεις της Ηπείρου υπό μία εξουσία[145]. Το 1430, μετά τον θάνατο του Καρόλου Τόκκο, η πόλη παραδόθηκε στους Οθωμανούς Τούρκους[146].

Οι άρχοντες της πόλης υπήρξαν καθοριστικός παράγοντας στην παράδοσή της στον βυζαντινό αυτοκράτορα ή σε ξένους ηγεμόνες, οι οποίοι έπαιρναν τον τίτλο του *δεσπότη* και διοικούσαν την περιοχή[147]. Είναι γνωστό ότι μετά το 1204 προσέφυγαν στα Ιωάννινα πολλές αρχοντικές οικογένειες της Κωνσταντινούπολης, στις οποίες παραχωρήθηκαν γαίες και προνόμια. Το γεγονός αυτό δημιούργησε στους ντόπιους κατοίκους ένα κλίμα δυσπιστίας προς τους νεοαφιχθέντες[148]. Στο Χρονικό των Ιωαννίνων αναφέρονται τα ονόματα μερικών αρχόντων της πόλης, όπως του *πρωτασηκρήτη* Μανουήλ Φιλανθρωπηνού[149], του Κωνσταντίνου Βατάτζη[150], του *καβαλλαρίου* Μυρσιωάννη Αμιραλή[151] και

138. Χρονικό των Τόκκων, 440–442 «Καὶ ἐξέβηκαν οἱ ἄρχοντες καὶ τὸ κοινὸν τῆς χώρας, κατάστασες ἐγύρεψαν ἵνα τὸν προσκυνήσουν. Ταὐτὸν ἐσυμβιβάσθηκαν - ἤθελαν οὐκ ἤθελαν - τὴν Ἄρτα νὰ τοῦ δώσουσιν, νὰ γένουν ἐδικοί του, νὰ ἔχῃ δὲ ἐλευθεριὰν ἡ μάννα τοῦ Γιαγούπη, ὁμοίως καὶ ἡ γυναῖκα του, Μουρίκη Μπούα ἡ θυγατέρα. Καὶ ἀπαυτοῦ ἐχώρισαν ἄρχοντες τοῦ δεσπότου· τὸ φλάμουρον ἀνήβασαν εἰς τὸν γουλᾶν ἀπάνω. Τοὺς πύργους ἐπαράλαβαν, ἠπῆραν τὰ κλειδία. Καὶ ἀπὸ τότε ἀνέβηκεν καὶ ἀτός του ὁ δεσπότης· ἠπῆρεν ἐπαράλαβεν τὴν χώραν καὶ τὸ κάστρο». Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 263–264· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 52· Συγκέλλου, Η κατάληψη της Άρτας, 197–212.

139. Λ. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1968, 10–11· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 39· Μ. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα ως το 1204: εμφάνιση στις πηγές και πρώτη περίοδος ανάπτυξης της πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005), 259–275.

140. Άννα Κομνηνή, 149. Πρβλ. Κ. Τσουρής, «Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 146–148.

141. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 40–41.

142. JGR, τ. 1, 541–542. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 119–126· Oikonomidès, Villes 'séparées', 170· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 43· Kyritses, Common Chrysobulls, 231–232.

143. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 130–156· Oikonomidès, Villes 'séparées', 170· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 44–45.

144. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 204–206.

145. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 225–228, 246, 263–264.

146. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 279–298· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 52–53.

147. Χρονικό των Ιωαννίνων, 94· Χρονικό των Τόκκων, 326–328. Πρβλ. Oikonomidès, Villes 'séparées', 171–172· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 54.

148. Nicol, The Despotate of Epiros, 42.

149. Χρονικό των Ιωαννίνων, 90. Βλ. και PLP 29770.

150. Χρονικό των Ιωαννίνων, 81–82. Βλ. και PLP 2521.

151. Χρονικό των Ιωαννίνων, 81–82. Βλ. και PLP 19884.

του Ηλία Κλαυσή, ο οποίος σύμφωνα με τη δημώδη επιτομή του Χρονικού ήταν φύλακας της αγοράς[152]. Οι νεοαφιχθέντες και οι ντόπιοι άρχοντες πρέπει να συγκροτούσαν το συμβούλιο της πόλης. Στο χρυσόβουλο του 1319, με το οποίο ο Ανδρόνικος Β΄ παραχώρησε προνόμια στους κατοίκους των Ιωαννίνων, είναι εμφανής η διάκριση των *εποίκων*, των νέων δηλαδή κατοίκων από τους *καστρηνούς*, τους ντόπιους κατοίκους[153]. Από το χρυσόβουλο επίσης φαίνεται ότι οι *έποικοι* και οι *καστρηνοί* είχαν κάποιες αρμοδιότητες, οι πρώτοι την επιλογή δικαστών και οι δεύτεροι την υποχρέωση της *αποβίγλισης* του κάστρου, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης μέσω του συμβουλίου της.

Στα χρόνια των σέρβων και των ιταλών ηγεμόνων, πρέπει να υπήρχε στα Ιωάννινα, εκτός από το συμβούλιο της πόλης, το οποίο απαντά στις πηγές ως το *κοινόν της χώρας*, ένα σώμα αρχόντων που πλαισίωνε τον ηγεμόνα ως συμβουλευτικό όργανο[154]. Σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, ο Θωμάς Preljubović το 1367 πήρε στη *βουλή* του άνδρες ανέντιμους, τον Κουτζοθεόδωρο, τον Μανουήλ Τζίμπλο και τον Μιχαήλ Αψαρά, γόνο μιας γνωστής οικογένειας της Ηπείρου, τον οποίο τίμησε με τον τίτλο του *πρωτοβεστιαρίου*[155]. Επίσης, ο Ιζαού Buondelmonti είχε στη *βουλή* του «ἄνδρας συνετοὺς καὶ τῶν εὖ γεγονότων», μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν ο Στρατηγόπουλος και ο φλωρεντινός άρχοντας Ματθαίος Λιμπάρδης[156], ενώ οι άρχοντες που μετείχαν στη *βουλή* των Ιωαννίνων επί Ευδοκίας, της χήρας του Ιζαού, αναφέρονται ως «ἔντιμοι τῆς συγκλήτου»[157]. Το *κοινόν της χώρας* διακρίνεται από τη *βουλή* ή πιο γενικά από τους άρχοντες που πλαισίωναν τον ηγεμόνα[158].

152. Χρονικό των Ιωαννίνων, 81–82. Για τον Ηλία Κλαυσή βλ. PLP 11776.
153. MM, τ. 5, 79–85. Για τους *καστρηνούς* βλ. Κοντογιαννοπούλου, Καστρηνοί, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.
154. Osswald, Citizenship, 99–100.
155. Χρονικό των Ιωαννίνων, 82. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 207· Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 190.
156. Χρονικό των Ιωαννίνων, 98· Χρονικό των Τόκκων, 308, 310. Πρβλ. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 191.
157. Χρονικό των Τόκκων, 310. Πρβλ. Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα, 191.
158. Χρονικό των Τόκκων, 450.

Στο Χρονικό των Τόκκων αναφέρονται οι «μεγάλοι ἄρχοντες» και οι «μικροὶ ἄρχοντες» των Ιωαννίνων[159]. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι «μεγάλοι ἄρχοντες» θα πρέπει να έπαιρναν μέρος στη *βουλή* και οι «μικροί» στο *κοινόν της χώρας*.

Στα Ιωάννινα μαρτυρείται η σύγκληση ευρύτερης συνάθροισης, στην οποία μετείχαν όλοι οι άρχοντες ή όλοι οι κάτοικοι της πόλης. Στο Χρονικό των Τόκκων αναφέρεται η κοινή απόφαση που πήραν το 1411 οι «μικροί τε καὶ μεγάλοι» άρχοντες των Ιωαννίνων να εκδιώξουν την Ευδοκία, χήρα του Ιζαού από την πόλη[160]. Στο ίδιο Χρονικό αναφέρεται η σύναξη των μικρών και μεγάλων αρχόντων της πόλης προκειμένου να συντάξουν επιστολή προς τον Κάρολο Τόκκο[161]. Επίσης στο Χρονικό των Ιωαννίνων αναφέρεται ότι μετά τη δολοφονία του Θωμά Preljubović το 1384 συναθροίστηκαν όλοι οι «Ἰωαννῖται» στη μητρόπολη, όπου και αποφασίστηκε να αναλάβει την εξουσία ο αδελφός της βασίλισσας, Ιωάσαφ[162].

Δυρράχιο

Το λιμάνι του Δυρραχίου, η αρχαία Επίδαμνος, ήταν ένα από τα βασικά περάσματα που οδηγούσαν από τις ιταλικές ακτές σε εκείνες του Ιλλυρικού. Τον 4ο αιώνα η πόλη έγινε πρωτεύουσα της επαρχίας Νέας Ηπείρου και τα τείχη της ενισχύθηκαν. Η πόλη κατακτήθηκε το 1082 από τους Νορμανδούς, αλλά οι Βυζαντινοί την ανακατέλαβαν το 1107. Το Δυρράχιο παρέμεινε στα χέρια των Βυζαντινών μέχρι το 1185, όταν κατακτήθηκε εκ νέου από τους Νορμανδούς. Κατά τον 13ο αι. το Δυρράχιο πέρασε στα χέρια της Βενετίας, της ηγεμονίας της Ηπείρου, ενώ την πόλη κατέκτησε για σύντομο διάστημα και ο βασιλιάς της Σικελίας Μανφρέδος (1258–1266). Μετά τη μάχη της Πελαγονίας το 1259 και μέχρι το 1271 το Δυρράχιο βρισκόταν στα χέρια των Βυζαντινών[163]. Το 1272 το Δυρράχιο πέρασε στον έλεγχο του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού[164].

159. Χρονικό των Τόκκων, 312, 326.
160. Χρονικό των Τόκκων, 314.
161. Χρονικό των Τόκκων, 326.
162. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 94. Πρβλ. Osswald, Citizenship, 100.
163. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική κυριαρχία, 63–64.
164. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδευγαυική κυριαρχία, 64.

Το 1296 ο σέρβος βασιλιάς Μιλούτιν (1282–1321) κατέλαβε την πόλη, η οποία έκτοτε δεν ξαναπέρασε σε βυζαντινό έλεγχο. Τον 14ο και 15ο αιώνα το Δυρράχιο διεκδίκησαν οι Φράγκοι, οι Σέρβοι, οι Βενετοί, ενώ η πόλη κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1501[165].

Για την εσωτερική οργάνωση του Δυρραχίου δε διαθέτουμε πολλές πληροφορίες. Τον 10ο αιώνα αναφέρεται ο βουλγαρικής καταγωγής *πρωτεύων της πόλης* Ιωάννης Χρυσήλιος[166], η θέση του οποίου στη διοίκησή της δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί λόγω της έλλειψης άλλων δεδομένων στις πηγές. Σε πηγές του 11ου αιώνα εντοπίζεται συλλογική δράση των κατοίκων της πόλης. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, κατά την πολιορκία της πόλης από τους Νορμανδούς το 1082, οι κάτοικοι του Δυρραχίου, η πλειονότητα των οποίων ήταν *έποικοι* από το Αμάλφι και τη Βενετία, αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη[167]. Επίσης ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός απευθύνθηκε με επιστολές στους κατοίκους της πόλης, σύμφωνα πάντα με την Άννα Κομνηνή, ιδιαίτερα στους *εποίκους* από ιταλικές πόλεις, οι οποίοι αποφάσισαν να παραδώσουν το Δυρράχιο στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου «πάσης ἐλευθερίας ἐξ αὐτοῦ παραπολαύσαντες»[168]. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος και ο βυζαντινός αυτοκράτορας προφανώς απευθύνθηκαν σε επιφανείς πολίτες που μετείχαν στη λήψη αποφάσεων μέσω του συμβουλίου της πόλης. Αυτό προκύπτει και από την περιγραφή της υποτιθέμενης αποστασίας του *δούκα* του Δυρραχίου Ιωάννη από την Άννα Κομνηνή. Σύμφωνα με αυτή, ο αυτοκράτορας έστειλε δύο επιστολές, την πρώτη προς τον ίδιο τον *δούκα* και τη δεύτερη προς τους «λογάδας τῶν ἐποίκων Δυρραχίου»[169]. Ο Α. Ducellier ερμηνεύοντας αυτό το απόσπασμα θεώρησε ότι δεν επρόκειτο για δημοτικούς άρχοντες, αλλά γενικά για σημαντικούς και διακεκριμένους

165. Ducellier, La façade maritime, 470–484, 490–502.

166. Ducellier, La façade maritime, 65, 106.

167. Άννα Κομνηνή, 141. Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 105.

168. Άννα Κομνηνή, 180–181 «ἐκεῖνοι δὲ προσελθόντες παραδιδόασι τὸ κάστρον τῷ βασιλεῖ, πάσης ἐλευθερίας ἐξ αὐτοῦ παραπολαύσαντες». Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 105.

169. Άννα Κομνηνή, 253. Για την αποστασία του *δούκα* του Δυρραχίου Ιωάννη βλ. και P. Frankopan, «The Imperial Governors of Dyrrakhion in the Reign of Alexios I Komnenos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 26 (2002), 92–96.

πολίτες[170]. Είναι ωστόσο προφανές ότι επρόκειτο για τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι συμμετείχαν στη λήψη αποφάσεων πιθανόν μέσω του τοπικού συμβουλίου. Συλλογική δράση των κατοίκων του Δυρραχίου εντοπίζεται και αλλού. Σύμφωνα με τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, όταν την άνοιξη του 1203 ο στόλος των σταυροφόρων μαζί με τον γιο του Ισαακίου Β΄, Αλέξιο πέρασε από το Δυρράχιο, οι κάτοικοι της πόλης αναγνώρισαν τον Αλέξιο ως βασιλέα τους[171].

Ο ρυθμιστικός ρόλος της ανώτερης τάξης του Δυρραχίου στην τύχη της πόλης φαίνεται επίσης από την περιγραφή του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης για την πτώση της στους Νορμανδούς της Σικελίας το 1185. Ο Ευστάθιος προσπαθώντας να εξηγήσει την εύκολη πτώση της πόλης στα χέρια του Γουλιέλμου Β΄ (1171–1189) θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο έπαιξε η αποδυνάμωση της ανώτερης τάξης από τον άπληστο διοικητή του Δυρραχίου Ρωμανό[172]. Τον επόμενο αιώνα ο χρονογράφος Daniele Barbaro αναφέρει ότι, όταν η Βενετία επιχείρησε να καταλάβει το Δυρράχιο το 1205, οι κάτοικοι της πόλης εξεγέρθηκαν τόσο εναντίον του Βαλδουίνου όσο και του Θεόδωρου Λάσκαρη με υποκίνηση κάποιων ισχυρών πολιτών. Καθώς όμως οι Δυρραχίτες δεν ήταν προετοιμασμένοι να αμυνθούν, αναγκάστηκαν να παραδοθούν[173].

Σε έγγραφα του 12ου και 13ου αιώνα αναφέρονται άρχοντες του Δυρραχίου. Σε μια πατριαρχική πράξη του 12ου αιώνα απαντά ο άρχοντας του Δυρραχίου *πριμικήριος* Βάρδας Μακρόμματος[174]. Επίσης σε γνωμοδότηση του Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα αναφέρεται ο «ἐν τῇ περικλύτῳ πόλει τοῦ Δυρραχίου οἰκῶν μεγαλεπιφανέστατος ἄρχων κῦρ

170. Ducellier, La façade maritime, 107.

171. Villehardouin, τ. 1, 112 «Enqui rendirent cil de la ville la ville a lor seignor, quant il le virent, mult volentiers et li firent fealté».

172. S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, (Testi e Monumenti 5), Παλέρμο 1961, 64 «... τοὺς ἐν τῷ Δυρραχίῳ ἀνθοῦντας ἐμάρανε πλούτου ἔρωτι, ὁποῖος ἐκεῖνος πλουτῶν ἄντικρυς τὰ τοιαῦτα μὴ κορεννύμενος. Κἀντεῦθεν ἡ πόλις κακυνθεῖσα καὶ μὴ πάνυ γενναίως ἀντισχοῦσα ἑάλω ...». Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 69.

173. Daniele Barbaro, *Historia veneta raccolta et descritta dal nob. ho. s. Zuanne Bon l'anno MDCXX*, Cod. Marc. Ital., classe VII, 126 = 7442, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, fol. 138. Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 69–70.

174. Ράλλη, Ποτλή, Σύνταγμα, 103–104. Πρβλ. Ahrweiler, Byzance et la mer, 55.

Ἀλέξιος ὁ Ὕπατος»[175]. Οι τοπικοί αυτοί άρχοντες είναι πιθανό να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης.

Από το αρχείο της ανδεγαυικής γραμματείας πληροφορούμαστε ότι οι κάτοικοι του Δυρραχίου, όπως και άλλων πόλεων του Βυζαντίου, υπήρξαν αποδέκτες προνομιακών εγγράφων από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Ένας εξ αυτών πρέπει να ήταν ο Αλέξιος Α΄, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παραχώρησε *ελευθερία* στους κατοίκους του Δυρραχίου. Από το ίδιο αρχείο πληροφορούμαστε ότι ο Κάρολος Α΄ (1266–1285) επικύρωσε όλα τα προνόμια που οι Δυρραχίτες είχαν αποκτήσει στα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας[176]. Σε προνομιακό έγγραφο του *δούκα* της Βενετίας το 1210 προς την πόλη του Δυρραχίου γίνεται λόγος για κοινότητα (*comunitas*) των κατοίκων της πόλης[177]. Επίσης στον όρκο πίστης του αρχιεπισκόπου Δυρραχίου Μανφρέδου προς τον *δόγη* της Βενετίας το 1210 αναφέρεται ότι μια από τις υποχρεώσεις του αρχιερέα ήταν να διατηρήσει υπό την εξουσία της Βενετίας την «comunitas hominum civitatis Durachii»[178]. Πιθανόν να επρόκειτο για το συμβούλιο της πόλης, το οποίο αποδίδεται με όρους γνωστούς στη βενετική καγκελαρία[179].

Αυλώνας

Η πόλη του Αυλώνα υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια του βυζαντινού κράτους στην Αδριατική. Ο Αυλώνας έπαιξε κεντρικό ρόλο στις διαμάχες του Βυζαντίου με το νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας

175. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 46. Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 201.

176. Βλ. σχετικά R. Filangieri, *I registri della Cancelleria Angioina*, τ. 1–31, Νάπολη 1950–1980, τ. 8, σ. 174. Πρβλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική κυριαρχία, 122–123.

177. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. 2, αρ. 225 (1210) «quod comunitas hominum civitatis Durachii et ipsa civitas cum omnibus suis pertinentiis debeat stare ad fidelitatem vestram et successorum vestrorum et Venecie». Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 148.

178. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 141, σ. 44 «se fidelem fore duci Venetiarum operamque daturum, ut communitas hominum civitatis Durachii et ipsa civitas cum omnibus suis pertinentiis debeat stare ad fidelitatem Venecie». Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 105.

179. Βλ. και Ducellier, La façade maritime, 125, 131, 151.

κατά τον 11ο και 12ο αιώνα[180]. Το 1205 η πόλη αποτέλεσε μέρος του βενετικού δουκάτου του Δυρραχίου[181]. Το 1213 ο Μιχαήλ Α΄ Άγγελος Κομνηνός Δούκας της Ηπείρου κατέκτησε τα εδάφη από το Δυρράχιο ως τη Ναύπακτο[182]. Το 1274 ο Αυλώνας πέρασε στον έλεγχο του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού[183]. Από το 1290 περίπου μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν πέρασε στα χέρια των Σέρβων, ο Αυλώνας βρισκόταν υπό την κυριαρχία του Βυζαντίου[184]. Στην πόλη έδρευε αυτοκρατορικός διοικητής. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο Παλαιολόγο (1319–1320), ο οποίος ήταν γιός του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄[185]. Εκτός από τα πρόσωπα που στέλνονταν από την πρωτεύουσα, εμφανίζονται ως επικεφαλής της διοίκησης της πόλης και τοπικοί άρχοντες, όπως ο Γεώργιος Γκαντζάς το 1313[186] και ο Νικόλαος Γκαντζάς γύρω στα 1325[187]. Στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα μαρτυρείται στις πηγές η ύπαρξη συμβουλίου της πόλης, το οποίο απαντά σε έγγραφα από το αρχείο της Ραγούζας ως *comune* Avallone[188]. Η Ραγούζα το 1325 έστειλε πρεσβεία προς τον διοικητή και την *comune* του Αυλώνα[189]. Τον επόμενο χρόνο ο Βασίλειος Σινόφος, έμπορος από τον Αυλώνα δεσμεύτηκε ότι δε θα προκαλούσε καμιά ζημιά στους αδερφούς Προβατά,

180. Ducellier, La façade maritime, 37–39.

181. Ducellier, La façade maritime, 129.

182. Nicol, The Despotate of Epiros, 38–42· Ducellier, La façade maritime, 151.

183. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική κυριαρχία, 64.

184. Ducellier, La façade maritime, 325–326, 357–359.

185. DVL, αρ. 77, σ. 149–150 «Ea propter scribemus et mandabimus hec nostro filio Imperij nostri felicissimo dispoto domino Constantino Paleologo, habenti potestatem generalem a nobis in locis illis»· *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, εκδ. J. Valentini, μέρος πρώτο, τόμος πρώτος, Πάνορμος 1967, αρ. 49 (1320). Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 110, 129· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 181· PLP 21499.

186. DVL, αρ. 76, σ. 135 «quorum lignorum erat capud Georgius Ganza, qui facit se nominari protentinus Avalone»· Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 619. Πρβλ. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 107· Ducellier, La façade maritime, 351–352· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 181.

187. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 704, 708, 723, 725, 739, 742, 758. Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 352· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 181.

188. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 708.

189. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 708.

εμπόρους από τη Ραγούζα, ούτε ο ίδιος ούτε η *κοινότητα* του Αυλώνα[190]. Προς την *κοινότητα* του Αυλώνα έστειλαν επίσης τα παράπονά τους για διάφορες ζημιές οι Ραγουζαίοι το 1335[191].

Η *κοινότητα* του Αυλώνα φαίνεται ότι αποτελούσε μια μορφή τοπικού συμβουλίου, στο οποίο συμμετείχαν έμποροι της πόλης[192]. Οι άρχοντες του Αυλώνα, *σεβαστός* Θεόδωρος Λυκουδάς και Ξενόφος, που απαντούν ως εκπρόσωποι της πόλης στις βενετικές αρχές στις αρχές του 14ου αι., πιθανόν να αποτελούσαν μέλη της κοινότητας αυτής[193].

Κροαί

Μικρό κάστρο στην περιοχή της σημερινής βόρειας Αλβανίας βρέθηκε στη σφαίρα επιρροής του βυζαντινού πολιτισμού κατά τους μέσους χρόνους. Οι Κροαί ακολούθησαν σε γενικές γραμμές τις εναλλαγές κυριάρχων των άλλων πόλεων της περιοχής κατά τους υστεροβυζαντινούς αιώνες[194]. Οι πληροφορίες σχετικά με τη συλλογική οργάνωση και δράση των κατοίκων της πόλης είναι ελάχιστες. Σε προνομιακό έγγραφο του βασιλιά της Αραγώνας και της Νεαπόλεως Αλφόνσου Ε΄ (1385–1458) το 1457 προς την πόλη των Κροών, στο οποίο αναφέρεται η «comunitate Croarum», σώζονται στα λατινικά τα κείμενα προηγούμενων χρυσοβούλλων, με τα οποία ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος το 1273 και ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν το 1343 παραχώρησαν προνόμια στην πόλη αυτή[195].

Το 1273 το Βυζάντιο θέλοντας να εξασφαλίσει την υποστήριξη της σημαντικής πόλης των Κροών προχώρησε στην παραχώρηση προνομιακού εγγράφου σε αυτήν[196]. Στο χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β΄ αναφέρεται ότι οι κάτοικοι («habitatores») των Κροών ζήτησαν από τον αυτοκράτορα να επικυρώσει το προνόμιο να κατέχουν τις περιουσίες τους μέσα και έξω από την πόλη *ελεύθερα* και *ανενόχλητα*[197]. Ο Ανδρόνικος Β΄ με το παραπάνω χρυσόβουλο αναγνώρισε τα δικαιώματά τους δίνοντας λεπτομερή κατάλογο με τα περιουσιακά στοιχεία που αυτό κάλυπτε[198]. Ανάλογα προνόμια, σύμφωνα πάντα με το χρυσόβουλο του Ανδρονίκου, είχαν παραχωρήσει στους κατοίκους της πόλης οι αυτοκράτορες Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης και Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης.

190. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 717.

191. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 795.

192. Ducellier, La façade maritime, 356–357.

193. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 739 (1329), αρ. 762 (1332).

194. Βλ. σχετικά στα κεφάλαια για το Δυρράχιο και τον Αυλώνα.

195. Solovjev-Mošin, Povelje, αρ. 41. Πρβλ. Oikonomidès, Andronic II, 241.

196. N. Oikonomidès, Andronic II, 245.

Στο χρυσόβουλο του Στεφάνου Δουσάν γίνεται λόγος για τα προνόμια που παραχώρησε στην πόλη των Κροών ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός σε απροσδιόριστη χρονολογία, πιθανόν μετά τις νίκες του το 1165. Επρόκειτο για εκτεταμένα προνόμια που απάλλασσαν από όλους τους φόρους τις ιδιοκτησίες των κατοίκων της πόλης και τους ίδιους τους κατοίκους από την πληρωμή εμπορικών δασμών[199].

Είναι πιθανόν οι κάτοικοι που ζήτησαν τα προνόμια από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης, το οποίο αποτέλεσε την *comunitate* του 15ου αιώνα.

3. Πελοπόννησος

Η περιοχή της Πελοποννήσου κατά τους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους υπαγόταν διοικητικά στην επαρχία Αχαΐας με πρωτεύουσα την Κόρινθο[200]. Γύρω στα τέλη του 8ου αι. πιθανολογείται ότι ιδρύθηκε το *θέμα* Πελοποννήσου, και η Κόρινθος εμφανίζεται ως έδρα του *στρατηγού* του *θέματος*[201]. Στις αρχές του 11ου αιώνα οι διοικητικές περιφέρειες Ελλάδος και Πελοποννήσου ενώθηκαν σε μία με έδρα τη Θήβα[202]. Γύρω στα μέσα ωστόσο του 12ου αιώνα, πιθανόν μετά την επίθεση των Νορμανδών στην περιοχή, η Πελοπόννησος φαίνε-

197. Solovjev-Mošin, Povelje, 316–317. Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 230, 236–237.

198. Solovjev-Mošin, Povelje, 316–317. Πρβλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 237.

199. Acta et diplomata res Albaniae, αρ. 89· Solovjev-Mošin, Povelje, αρ. 41. Πρβλ. Ducellier, La façade maritime, 13–14.

200. Κορδώσης, Συμβολή, 59.

201. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 228. Πρβλ. Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 78. Σύμφωνα με τον Κορδώση (Συμβολή, 85), το *θέμα* Πελοποννήσου πιθανόν να ιδρύθηκε γύρω στα τέλη του 7ου με τις αρχές του 8ου αιώνα.

202. Κορδώσης, Συμβολή, 91.

ται ότι αποτέλεσε εκ νέου ξεχωριστή διοίκηση[203]. Με τη φραγκική κατάκτηση της χερσονήσου στις αρχές του 13ου αιώνα η Πελοπόννησος διαιρέθηκε στο φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας και στις βυζαντινές κτήσεις που αποτέλεσαν αργότερα το *δεσποτάτο* του Μορέως, ενώ επιπλέον διάσπαρτες πόλεις αποτέλεσαν βενετικές κτήσεις[204].

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην περιοχή, ιδιαίτερα η απομόνωσή της από τις άλλες βυζαντινές κτήσεις, επέβαλαν μια διαφορετική οργάνωση της διοίκησης. Στον ενιαύσιο, μέχρι το 1308, διοικητή της Πελοποννήσου, που ονομαζόταν *καθολική κεφαλή*, δόθηκε παράταση του χρόνου θητείας του και συνεπώς μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Η ανάγκη για άμεση και ανεξάρτητη διοίκηση στην Πελοπόννησο ρυθμίστηκε το 1348 με την τοποθέτηση του Μανουήλ Καντακουζηνού ως *δεσπότη* με ισόβια εντολή διοίκησης της περιοχής[205]. Τοπικοί άρχοντες που διέθεταν μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία διοικούσαν κληρονομικά τις πόλεις που ανήκαν στο *δεσποτάτο* και πολλές φορές ήρθαν σε αντιπαράθεση με την κεντρική διοίκηση του Μυστρά[206]. Σημαντικότερες πόλεις υπήρξαν η Κόρινθος, η Πάτρα, η Λακεδαίμων, ο Μυστράς, η Μονεμβασία, το Άργος, το Ναύπλιο[207].

Μονεμβασία

Σχετικά με την ίδρυση της πόλης επικρατέστερη είναι η άποψη ότι πραγματοποιήθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού ως μέρος των μέτρων που έλαβε ο αυτοκράτορας για να ενισχυθούν οι θαλάσσιες επικοινωνίες κατά την περίοδο αυτή που, λόγω των επιδρομών, οι διά ξηράς επικοινωνίες είχαν καταστεί ιδιαίτερα δύσκολες[208]. Η πόλη άρχισε σταδιακά να αναπτύσσεται σε σημαντικό ναυτικό και εμπορικό κέντρο[209]. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες αναγνωρίζοντας προφανώς τη σπουδαιότητα της πόλης, της παραχώρησαν σημαντικά προνόμια. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582–602) θεωρείται ο πρώτος που εξέδωσε προνομιακό έγγραφο για τη Μονεμβασία[210]. Στη συνέχεια τα προνόμια της πόλης, αλλά και της εκκλησιαστικής έδρας της Μονεμβασίας είναι γνωστό ότι ανανεώθηκαν και επικυρώθηκαν από τον Κωνσταντίνο Δ΄ (668–685), τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, τον Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο, τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, τον Ανδρόνικο Β΄ και τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, τον *δεσπότη* Θεόδωρο Α΄ (1382–1407), τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο (1425–1448), τον *δεσπότη* Θεόδωρο Β΄ (1407–1443) και τον *δεσπότη* Δημήτριο Παλαιολόγο (1449–1460)[211]. Η πόλη ήταν τειχισμένη και διέθετε δύο οχυρωματικούς περιβόλους, έναν της άνω πόλης και έναν της κάτω πόλης[212].

Στις πηγές υπάρχουν αναφορές που υποδηλώνουν συλλογική οργάνωση των κατοίκων της Μονεμβασίας. Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφοντας τις επιδρομές των Νορμανδών εναντίον των πόλεων της Πελοποννήσου αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Μονεμβασίας αποφάσισαν οι ίδιοι για το μέλλον τους και μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν την επίθεση εναντίον της πόλης τους, ενώ άλλες πόλεις δεν μπόρεσαν να αντισταθούν[213].

Μετά τους πολέμους με τους φράγκους κατακτητές της Πελοποννήσου και την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας σε μεγάλο μέρος της χερσονήσου η Μονεμβασία απέκτησε ξεχωριστή θέση στην κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση[214]. Τοπικές οικογένειες αρχόντων ανέλαβαν με κληρονομική διαδοχή τη διοίκηση της πόλης. Στο Χρονικό του Μορέως αναφέρονται οι οικογένειες Μαμωνά, Δαιμονογιάννη και Σοφιανού, μέλη των οποίων ανέλαβαν επιπλέον σημαντικά αξιώματα στη διακυβέρνηση της Πελοποννήσου[215]. Οι ισχυροί τοπικοί άρχοντες πολλές φορές ήρθαν αντιμέτωποι με την κεντρική διοίκηση της Πελοποννήσου

203. Κορδώσης, Συμβολή, 94.

204. Zakythinos, Histoire politique, 13 κ.ε.

205. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 188–191· S. Kalopissi-Verti, «Mistra. A Fortified Late Byzantine Settlement», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 224–226.

206. Zakythinos, Histoire politique, 98–99, 125–126, 170· ο ίδιος, Despotat, 217–225.

207. Zakythinos, Despotat, 149–150.

208. Καλλιγά, Μονεμβασία, 57.

209. Zakythinos, Despotat, 116.

210. Ψευδο-Σφραντζής, 538. Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 63–64.

211. Βλ. Kyritses, Common Chrysobulls, 231· Καλλιγά, Μονεμβασία, 347–355.

212. Andrews, Castles, 200 κ.ε.

213. Νικήτας Χωνιάτης, 73 «ἀνδράσιν ἐντυχὼν νῷ διοικουμένοις καὶ τὴν τῆς ἐλευθερίας οὐκ ἠγνοηκόσι Παφίαν ἀπεκρούσθη». Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 98.

214. Zakythinos, Histoire politique, 79–80.

215. Χρονικό του Μορέως, 196. Πρβλ. Zakythinos, Histoire politique, 125–128· Zakythinos, Despotat, 117. Για το προνομιακό έγγραφο που εξέδωσε το 1444 ο *δεσπότης* του Μυστρά υπέρ του Δημητρίου Μαμωνά Γρηγορά βλ. ΜΜ, τ. 3, 258–259.

στον Μυστρά, όπως ο Παύλος Μαμωνάς, ο οποίος προσπάθησε χωρίς επιτυχία να δημιουργήσει μια ανεξάρτητη ηγεμονία με έδρα τη Μονεμβασία[216].

Συλλογική δράση των κατοίκων της Μονεμβασίας εντοπίζεται στις υστεροβυζαντινές πηγές, όπου φαίνεται ότι διεκδικούσαν προνόμια και έπαιρναν αποφάσεις για την τύχη της πόλης τους. Για παράδειγμα στα τέλη του 14ου αιώνα οι Μονεμβασιώτες απευθύνθηκαν στις βενετικές αρχές της Εύβοιας ζητώντας να παραδώσουν την πόλη τους στη Βενετία[217]. Επίσης τον 15ο αιώνα όλοι οι *έποικοι* της πόλης ζήτησαν από τον *δεσπότη* Δημήτριο Παλαιολόγο να δοθεί το *κομμέρκιο* που συλλεγόταν στην πόλη για την πραγματοποίηση εργασιών στο τείχος της[218]. Σύμφωνα με το Χρονικό του Ψευδο-Φραντζή, όταν το 1460 μετά την παράδοση του *δεσπότη* Δημητρίου στους Οθωμανούς, πήγε στη Μονεμβασία αντιπροσωπεία Τούρκων και Χριστιανών, για να ζητήσει την παράδοσή της, οι κάτοικοι της πόλης με τη συναίνεση και του διοικητή της Μανουήλ Παλαιολόγου αρνήθηκαν και τους απεσταλμένους «κακῶς ἀπεδίωξαν»[219]. Στη συνέχεια στάλθηκε από την πόλη αντιπροσωπεία στον πάπα Πίο Β΄ για να παραδώσει τη Μονεμβασία σε αυτόν. Οι απεσταλμένοι ανέφεραν ότι σε συμβούλιο που συγκλήθηκε για να συζητηθεί το θέμα αυτό ψηφίστηκε ομόφωνα να παραδοθεί η πόλη στον πάπα[220].

Με βάση τα παραπάνω είναι εμφανές ότι λειτουργούσε στην πόλη συμβούλιο, το οποίο μαζί με τον διοικητή συμμετείχε στη διοίκησή της.

216. Zakythinos, Histoire politique, 127–128. Για τους Μαμωνάδες βλ. και Σ. Μεργιαλή-Φάλαγκα, «Στα ίχνη μιας αριστοκρατικής οικογένειας του Βυζαντινού Μοριά: νέες προσωπογραφικές προσεγγίσεις γύρω από τους Μαμωνάδες της Μονεμβασίας», *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993), 527–530.

217. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, Παρίσι 1958, αρ. 844. Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 202.

218. ΜΜ, τ. 5, 170 «οἱ ἔποικοι αὐτῆς πάντες ἀνέφερον καὶ παρεκάλεσαν, ἵνα εὐεργετηθῇ τὸ τοιοῦτον καθόλου κομμέρκιον εἰς τὸ κάστρον αὐτῶν καὶ καταναλίσκηται εἰς τὸ τοιοῦτον τεῖχος τοῦ κάστρου αὐτῶν».

219. Ψευδο-Σφραντζής, 536. Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 252–253.

220. *Memoirs of a Renaissance Pope: the Commentaries of Pius II*, μτφρ. F. Gragg, εκδ. με Εισαγωγή από τον L. Gabel, Λονδίνο 1960, 321. Πρβλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 253–255.

Πάτρα

Η Πάτρα κατά τους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους υπήρξε σημαντική πόλη της Πελοποννήσου, με πολυεθνικό χαρακτήρα, ανθηρή οικονομία και εμπόριο[221]. Κατά την περίοδο των σλαβικών επιδρομών στην Πελοπόννησο η πόλη φαίνεται πως συρρικνώθηκε[222]. Από τον 9ο αιώνα και εξής η Πάτρα γνώρισε νέα ανάπτυξη οικιστική και οικονομική. Νέες εκκλησίες και ιδρύματα οικοδομήθηκαν, η εγκαταλειμμένη γη άρχισε πάλι να καλλιεργείται συστηματικά, αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα η βιοτεχνία υφασμάτων και η ταπητουργία, και το λιμάνι έγινε σημαντικό κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου[223]. Επιπλέον η επισκοπή Πατρών ανυψώθηκε σε μητρόπολη[224]. Οι πληροφορίες μας για τη συλλογική οργάνωση των κατοίκων της πόλης είναι ελάχιστες. Από αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι η πόλη διαιρούνταν σε συνοικίες που έπαιρναν το όνομά τους είτε από το όνομα του αγίου της εκκλησίας που βρισκόταν σε αυτές είτε από τις ασχολίες των κατοίκων τους[225]. Είναι πιθανό εκπρόσωποι των γειτονιών της πόλης, όπως και των βιοτεχνών και εμπόρων, να συμμετείχαν στο συμβούλιό της. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι κατά την επίθεση των Σλάβων στην πόλη το 805 οι κάτοικοι, προφανώς μέσω του τοπικού συμβουλίου, αποφάσισαν να ζητήσουν τη βοήθεια του στρατηγού που βρισκόταν στην Κόρινθο[226].

Κατά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους στις αρχές του 13ου αιώνα η Πάτρα, όπως και άλλες βυζαντινές πόλεις, πα-

221. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 178· Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 59–71.

222. Saradi-Mendelovici, À propos de la ville de Patras, 219· Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 184–185· Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 72–79.

223. Zakythinos, Despotat, 161· Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, Πάτρα 1950, 271–277· Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 82–87, 89–90.

224. V. Laurent, «La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémoine», *REB* 21 (1963), 129–136· Κορδώσης, Συμβολή, 87· Saradi-Mendelovici, À propos de la ville de Patras, 220.

225. Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών, 55· Saradi-Mendelovici, À propos de la ville de Patras, 230.

226. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 228.

ραδόθηκε σε αυτούς. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, ο Γουλιέλμος Σαμπλίττης από τη Βουργουνδία κατέλαβε αρχικά την πόλη έξω από την οχυρωμένη ακρόπολη. Τότε όσοι βρίσκονταν στην ακρόπολη, χωρίς να αντισταθούν, συνθηκολόγησαν με τους Φράγκους και παρέδωσαν το κάστρο, διατηρώντας τα σπίτια και τις κληρονομιές τους[227]. Μετά από μακροχρόνια φραγκική και βενετική κατοχή η πόλη ξαναπέρασε στον βυζαντινό έλεγχο από το 1430 μέχρι το 1458, όταν παραδόθηκε οριστικά στους Τούρκους[228]. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σφραντζή, το 1429 οι άρχοντες και όλος ο λαός βγήκαν από την πόλη, συγκεντρώθηκαν στον Ναό του Αγίου Ανδρέα, προσκύνησαν τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και του παρέδωσαν τα κλειδιά του κάστρου[229]. Ένα χρόνο μετά παραδόθηκε στους Έλληνες του *δεσποτάτου* και η ακρόπολη, στην οποία είχαν οχυρωθεί οι άνθρωποι του λατίνου αρχιεπισκόπου[230]. Η διοίκηση της πόλης ανατέθηκε τότε σε μέλη γνωστών οικογενειών, όπως ο *μέγας στρατοπεδάρχης* Κωνσταντίνος Γεώργιος Δαιμονογιάννης Ταρχανειώτης, ο Δημήτριος Παλαιολόγος Δερμοκαΐτης[231], ο Γεώργιος Σφραντζής και ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός Λάσκαρης[232]. Τοπικοί άρχοντες ανέλαβαν μικρότερα αξιώματα, όπως ο Ιωάννης Ρωσατάς, ο οποίος μεσολάβησε για την απελευθέρωση του Σφραντζή από τους Φράγκους και διορίστηκε διοικητής του φρουρίου Σαραβαλίου[233]. Σε έγγραφα από την αρχιεπισκοπή Πατρών κατά τη βυζαντινή διοίκηση της πόλης αναφέρονται ως μάρτυρες Λατίνοι, αλλά και Βυζαντινοί[234]. Ένα από αυτά αναφέρεται σε μια δικαστική κρίση που πραγματοποιήθηκε στο αρχιεπισκοπικό παλάτι των Πατρών ενώπιον του *δεσπότη* Θωμά και άλλων αρχόντων, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά. Επρόκειτο για τους *κυρ* Κονδέο του Ποδός, *κυρ* Ανδρέα του Αβούρι, *κυρ* Ιάκουμο ντε Ρώμα, Ιωάννη του Μαρτίνου, Ιωάννη του Σπανόπουλου, Αντώνη του Βασιλόπουλου και Ανδρέα του Σαβάλια[235]. Είναι πιθανό οι άρχοντες αυτοί να μετείχαν στο συμβούλιο της πόλης, το οποίο είχε ενδεχομένως δυτικές επιρροές.

227. Χρονικό του Μορέως, 96–98 «κὶ ἀπὸ τοῦ πλήθους τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ θαρσέου πολέμου, ἀπὸ τοῦ πρώτου ἐσέβησαν στὴν χώραν τὴν ἀπ' ἔξω. Κι' ἀφῶν τὴν χώραν ἀπήρασιν, ἐκεῖνοι γὰρ τοῦ κάστρου καὶ εὐθέως ἐσυμβιβάστησαν, τὸ κάστρον ἐπαρεδῶκαν μετὰ συνθήκας κι ἀφορμὴν νὰ ἔχουσιν τὰ ἐδικά τους, ὁ κατὰ εἷς τὸ ὀσπίτι του ὁμοίως καὶ τὸ ἐδικόν του». Βλ. και τη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, *Chronique de Morée (1204–1505)*, εκδ. J. Longnon, Παρίσι 1911, 30 «Et tant fist que il prist la cité de Patras et le chastel aussi». Πρβλ. Jacoby, Archontes, 430· Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία, 132–133. Για το κάστρο της Πάτρας βλ. Andrews, Castles, 119–129.

228. Για την περίοδο αυτή της ιστορίας της πόλης βλ. Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία, 132–154.

229. Γεώργιος Σφραντζής, κεφ. 19.10, σ. 62. Πρβλ. Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία, 152.

230. Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία, 152–153.

231. PLP 5207. Βλ. ΜΜ, τ. 3, 258· Λάμπρος, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 231.

232. PLP 29753. Πρβλ. Zakythinos, Histoire politique, 228. Για την περίοδο της λατινικής κατοχής της πόλης βλ. κυρίως A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*, Παρίσι 1969, 449–453.

Μυστράς

Το κάστρο του Μυστρά χτίστηκε από τον φράγκο πρίγκιπα Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο σε οχυρό σημείο στους πρόποδες του Ταϋγέτου μετά την κατάκτηση της Μονεμβασίας το 1248[236]. Η πόλη που επρόκειτο να αποτελέσει το κέντρο της βυζαντινής διοίκησης της Πελοποννήσου κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου κοσμήθηκε με καινούρια κτίσματα, εκκλησίες και μοναστήρια, στα οποία παραχωρήθηκαν ειδικά προνόμια[237]. Επιπλέον ο Μυστράς διέθετε μια πολύ ισχυρή οχύρωση, καθώς περιστοιχιζόταν από δύο αμυντικούς περιβόλους, τον περίβολο της άνω χώρας, όπου βρισκόταν το συγκρότημα των παλατίων, και τον περίβολο της κάτω χώρας. Στο εξωτερικό του νοτιοανατολικού τείχους είχε επίσης διαμορφωθεί το *εμπόριον*[238].

233. Γεώργιος Σφραντζής, κεφ. 19.4, σ. 56. Βλ. και Λάμπρος, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 231.

234. Βλ. Gerland, Geschichte, αρ. 18 (1431), αρ. 19 (1436).

235. Gerland, Geschichte, αρ. 19 (1436).

236. Zakythinos, Histoire politique, 23· Andrews, Castles, 161· Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 224.

237. Zakythinos, Histoire politique, 80–83, 105.

238. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς, η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987, 13–14· Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη, 226–227.

Ο *δεσπότης* ασκούσε ανεξάρτητη εξουσία στις βυζαντινές κτήσεις της Πελοποννήσου στο όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα και διόριζε τους διοικητές (*κεφαλαί, ηγεμόνες, επιτροπεύοντες* κτλ.) των άλλων πόλεων[239]. Η διοίκηση των βυζαντινών κτήσεων ασκούνταν με τη συνδρομή ανώτερων κρατικών αξιωματούχων[240], οι οποίοι αποτελούσαν τη *γερουσία* των πηγών. Ο Ισίδωρος Μονεμβασίας περιγράφοντας τη μνημόσυνη ακολουθία για τον Θεόδωρο Α΄, κατά την οποία εκφωνήθηκε λόγος προς τιμή του, αναφέρει ότι στην τελετή παρευρίσκονταν ο *δεσπότης*, ο μητροπολίτης, η *γερουσία*, οι πιο επιφανείς ιερωμένοι και όλος ο *δήμος*[241]. Η *γερουσία* πιθανόν να αναφέρεται στο συμβούλιο που πλαισίωνε το *δεσπότη*, το οποίο δε φαίνεται να είχε λάβει θεσμικό ρόλο. Η ύπαρξη ενός τέτοιου συμβουλευτικού σώματος υπονοείται και στο Χρονικό των Τόκκων, όπου αναφέρεται ότι οι «ἄρχοντες» του Μυστρά μαζί με τους «πολῖτας» επιθυμούσαν την κατάκτηση της Γλαρέντζας[242]. Αν οι άρχοντες, όπως στην περίπτωση της Άρτας και των Ιωαννίνων τον 15ο αιώνα, ταυτίζονται με τους συμβούλους του *δεσπότη*, τότε είναι πιθανό οι «πολῖται» να αναφέρονται στο συμβούλιο της πόλης (την *πολιτεία*).

4. Μικρά Ασία – Σμύρνη

Η Μικρά Ασία αποτέλεσε λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των εύφορων εδαφών της μια από τις σημαντικότερες περιφέρειες του βυζαντινού κράτους. Η περιοχή ήταν στην πρώτη γραμμή των επιθέσεων από την Ανατολή και γνώρισε τόσο την αραβική όσο και την τουρκική κατάκτηση. Από τον 11ο αιώνα και εξής οι κτήσεις του Βυζαντίου είχαν περιοριστεί κυρίως στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Μια μικρή περίοδο ανάπτυξης γνώρισε η περιοχή στα χρόνια της λεγόμενης αυτοκρατορίας της Νίκαιας (1204–1261), από τα τέλη όμως του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα οι Τούρκοι εδραίωσαν την κυριαρχία τους στη Μικρά Ασία και στα χέρια των Βυζαντινών έμειναν μόνο λίγα οχυρωμένα κάστρα[243]. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη διοίκηση των πόλεων. Από το αρχείο της Μονής Λέμβου αντλούμε ορισμένες πληροφορίες για την πόλη της Σμύρνης. Σε πωλητήριο έγγραφο του 1225, με το οποίο ο μοναχός Νίκανδρος Γουναρόπουλος πουλούσε χωράφια στο Βασίλειο Βλατερό, αναφέρονται ως μάρτυρες οι άρχοντες της Σμύρνης *κυρ* Κωνσταντίνος Φαγομόδης, ο *καστροφύλακας κυρ* Θεοφύλακτος Βραχιονίτης, ο *κυρ* Ισαάκιος Λεβούνης, οι *βασιλικοί βεστιαρίτες κυρ* Αλέξιος Καπνός, *κυρ* Νικήτας και *κυρ* Μιχαήλ Καδιανός[244]. Οι άρχοντες αυτοί πιθανόν να μετείχαν στο τοπικό συμβούλιο.

239. Zakythinos, Despotat, 107 κ.ε.

240. Zakythinos, Despotat, 93.

241. Analecta Byzantino-Russica, 67. Πρβλ. Zakythinos, Despotat, 93–94, όπου αναφέρει ότι ο *δεσπότης* είχε δίπλα του ένα συμβούλιο, το οποίο δε φαίνεται να είχε λάβει ποτέ θεσμικό ρόλο.

242. Χρονικό των Τόκκων, 490 «Οἱ μυζηθριῶται οἱ ἄρχοντες ὁμοίως καὶ οἱ πολῖτες προφαντικὰ γυρεύουσιν νὰ ἐπάρουν τὴν Γλαρέντζα».

243. H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317) particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), 1–204 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, IV), 1–3, 165· M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204–1261)*, Οξφόρδη 1975, 102· Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄, 191.

244. MM, τ. 4, 189–190.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο εδαφικός κατακερματισμός του Βυζαντίου κατά τους τελευταίους αιώνες ύπαρξης του κράτους και οι συχνές πολεμικές συγκρούσεις επηρέασαν την εσωτερική εξέλιξη των πόλεων. Η ανάγκη να εξασφαλιστεί η άμυνά τους οδήγησε στην ενίσχυση φαινομένων αυτοδιοίκησης ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες περιοχές που βρίσκονταν υπό συνεχή απειλή.

Η μελέτη της ορολογίας που αναφέρεται στη συλλογική οργάνωση του πληθυσμού των βυζαντινών πόλεων οδηγεί στη διαπίστωση ότι στη διοίκησή τους συνέπραττε ένα τοπικό συμβούλιο. Πιο συγκεκριμένα στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου, την Κωνσταντινούπολη, παράλληλα με τη *σύγκλητο* λειτουργούσε ένα συμβούλιο της πόλης, η *πολιτεία*, στο οποίο πιθανόν να εντάσσονταν ο *δήμος* της πόλης. Οι *άρχοντες της πολιτείας* προέρχονταν κατά βάση από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα, συμμετείχαν στον δημόσιο βίο της πόλης και έπαιρναν μέρος σε δικαιοπραξίες, σε δικαστικές κρίσεις και στο τελετουργικό της αυλής.

Όσον αφορά στις επαρχιακές βυζαντινές πόλεις βασικοί φορείς της διοίκησης σε αυτές ήταν ο αυτοκρατορικός διοικητής (*κεφαλή*) και ένα άτυπο τοπικό συμβούλιο, το οποίο αναφέρεται σε ορισμένες περιπτώσεις ως *πολιτεία*. Στο συμβούλιο αυτό μετείχαν οι ντόπιοι και, όπως στο Δυρράχιο, τα Ιωάννινα, τη Βέροια, τη Ρεντίνα, νέοι κάτοικοι (*έποικοι*) μιας πόλης, οι οποίοι διέθεταν ακίνητη περιουσία. Τα επιφανή μέλη του συμβουλίου αναφέρονται ως «ἄρχοντες τῆς πολιτείας». Η σύνθεση του συμβουλίου εξαρτιόταν από την κοινωνική δομή μιας πόλης. Σε πόλεις που οι άρχοντες αποτελούσαν ισχυρό κοινωνικό παράγοντα, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη, τις Σέρρες, τη Μονεμβασία έπαιζαν εξέχοντα ρόλο στο συμβούλιο και στη λήψη αποφάσεων. Από την άλλη μεριά σε μικρές πόλεις, όπως η Ρεντίνα και η Λευκάδα, στις οποίες προφανώς δεν υπήρχε μεγάλος αριθμός αρχόντων, τα συμβούλια είχαν πιο λαϊκό χαρακτήρα. Κατά την περίοδο των εμφυλίων διαμαχών του 14ου αιώνα ο *δήμος* εμφανίζεται να συμμετέχει στα τοπικά συμβούλια και να επεμβαίνει δυναμικά στις πολιτικές εξελίξεις. Στον *δήμο* εντάσσονταν μέλη του χαμηλού και του μεσαίου

κοινωνικού στρώματος των πόλεων, το οποίο είχε διευρυνθεί μέσα από την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων. Μέσα από τη συμμετοχή τους στα συμβούλια τα μέλη της μεσαίας κοινωνικής κατηγορίας προσπαθούσαν να αποκτήσουν μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας.

Η κατά τόπους διαφορετική εξέλιξη των πόλεων με τις αλλαγές κυριάρχων επηρέασε την οργάνωση των συμβουλίων, τα οποία, σε ορισμένες περιπτώσεις, ως προς την ονομασία, δέχτηκαν δυτικές επιρροές. Για παράδειγμα στο Δυρράχιο στις αρχές του 13ου αιώνα και στον Αυλώνα στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα τα συμβούλια απαντούν στις πηγές ως *comunitates* και *comune* αντίστοιχα, ενώ στα Ιωάννινα και στην Άρτα τον 15ο αιώνα ως *κοινόν της χώρας*.

Βασικές αρμοδιότητες των τοπικών συμβουλίων ήταν, σύμφωνα με το αποσπασματικό υλικό που διαθέτουμε, ο επισιτισμός της πόλης, η διαχείριση των ακινήτων που της ανήκαν, η λήψη σημαντικών αποφάσεων. Μέλη του συμβουλίου της πόλης συμμετείχαν σε δικαστικές κρίσεις και σε δικαιοπραξίες ως αξιόπιστοι μάρτυρες.

Επιπλέον στην Κωνσταντινούπολη λάμβαναν χώρα άτυπες συναθροίσεις του αστικού πληθυσμού («ἐκκλησίαι») για την ανακοίνωση αποφάσεων ή τη συζήτηση σημαντικών ζητημάτων. Στις μικρές επαρχιακές πόλεις είναι πιθανό οι *εκκλησίες* να ταυτίζονται με το συμβούλιο της πόλης.

Η μορφή συλλογικής οργάνωσης των πόλεων, όπως περιγράφηκε παραπάνω, είχε σε γενικές γραμμές διαμορφωθεί κατ' αυτό τον τρόπο από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη οργάνωση των αγροτικών κοινοτήτων. Εξαίρεση στο γενικό αυτό πρότυπο αποτέλεσαν πόλεις που κατά την υπό μελέτη περίοδο υπήρξαν πρωτεύουσες ανεξάρτητων ή ημι-αυτόνομων ηγεμονιών. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες, την Άρτα, τα Ιωάννινα, τον Μυστρά εντοπίζεται, πέρα από το συμβούλιο της πόλης, η ύπαρξη ενός σώματος αρχόντων, το οποίο απαντά στις πηγές ως *σύγκλητος*, *βουλή*, *γερουσία* και πλαισίωνε τον ηγεμόνα ως συμβουλευτικό σώμα. Αν εξαιρέσουμε τη *σύγκλητο* της Κωνσταντινούπολης, που είχε συγκεκριμένο θεσμικό ρόλο, το σώμα αυτό στις άλλες πόλεις φαίνεται ότι λειτουργούσε άτυπα και η σύνθεση, όπως και η διάρκεια λειτουργίας του διέφερε από πόλη σε πόλη.

Οι υστεροβυζαντινές πόλεις αποτέλεσαν στυλοβάτες του εξασθενημένου κράτους κατά την ταραγμένη αυτή περίοδο. Η λειτουργία των

τοπικών συμβουλίων προσαρμόστηκε στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Επιπλέον η κοινωνική τους σύνθεση, καθώς σε άλλες πόλεις υπερτερούσαν οι άρχοντες στα συμβούλια, ενώ σε άλλες είναι εμφανής η συμμετοχή και μελών του ανερχόμενου μεσαίου κοινωνικού στρώματος, αντανακλά τις κοινωνικές ζυμώσεις της εποχής, που κορυφώθηκαν κατά τη δεύτερη εμφύλια διαμάχη του 14ου αιώνα.

SUMMARY

The Roman Empire was composed of a network of self-governing cities, the main governing body of which was the city council, the *curia* or *βουλή*. The members of the council (*curiales*, *decuriones*, *βουλευταί*) undertook various municipal functions, such as the provisioning of cities, the maintenance of the city walls, the water supply, and the preservation of public security. Furthermore they were in charge of the collection of various levies and taxes, the administration of the public post, the organisation of markets for army supply, and other State functions.

Popular assemblies also opereted in the cities of the Roman Empire (*comitia tributa*, *concilium plebis* in Rome, *εκκλησία* in the eastern part of the State). Their main function was to elect the magistrates and, especially in the eastern part of the State, to pass decrees.

During the great inflation of the third century, the revenues of the cities were reduced and the measures taken by the emperors in the fourth and fifth centuries for the recovery of the urban centers did not succeed. The councillors, who were called to cover much of the local expenditure in the form of liturgies, gradually found themselves under considerable financial pressure and sought to escape from the *curia*. The emperors in the fourth and fifth centuries took legislative measures in an attempt to control the decrease, in numbers, of council membership; however, these measures proved ineffective and the councils continued to shrink in size. Officers were appointed, not by the curia, but by the imperial government, and they reported to the provincial governor, not to the local council. They took control of the main functions of the urban centres, such as the collection of levies and taxes. The cities also lost their rural property and their revenues and urban expenditure was based on state resources. From the fourth century onwards, the role of the assemblies was limited to approving the decisions and orders of the emperor or the magistrates.

Modern studies on the city councils are usually concerned with the early Byzantine period and end in the seventh century, when the *curiae* ceased to exist in the eastern part of the empire. There is no systematic

study on the evolution of the councils in Byzantine cities from the seventh century onwards. The purpose of this study is to examine the councils that functioned in Byzantine cities during the last centuries of the empire (13th–15th C.). The main areas of research cover the organisation, the composition, the responsibilities of the councils, and the role they played in political developments.

A brief discussion of the evolution of local councils in Byzantine cities during the period of decline of urban centres (7th–8th C.) and the time of their recovery (9th–12th C.), periods for which documentation is inadequate, is included in the Introduction. Such a discussion is considered to be necessary, as it help us to illustrate satisfactorily the continuities, but also the changes in the functioning of the councils in the period under discussion (13th–15th C.). The study of the sources and, particularly the terminology which refers to the city councils lead us to the conclusion that the transition from *bouleuteria* to city councils was completed during this period (7th–12th C.), with the terms *polis* and *politeia* sometimes being used in the sources to refer to the latter. The resident population of a city, which, we assume, owned immovable property in it ("οἰκήτορες", "πολίται", "οἱ τῆς πόλεως") participated in these councils. The prominent members of the council are referred to using terms, such as "ἄρχοντες τῆς πόλεως", "προὔχοντες", "λογάδες τῶν ἐποίκων", "ὑπερέχοντες", "ἔκκριτοι", "πρωτεύοντες" and others. The composition of the council could vary according to the social structure of the city. For example, in small cities, where there were not many *archontes*, the council probably had a more common character, which is described in the sources with the general terms *oiketores, oi tes poleos, politai.* In large cities or in towns where the *archontes* had a distinct position in it, the council may have had a more aristocratic character and its distinguished members are found in the sources with the terms "ἄρχοντες τῆς πόλεως", "ὑπερέχοντες", "ἔκκριτοι", and "λογάδες τῶν ἐποίκων". With regard to the responsibilities of councils, they were concerned with the management of the internal and foreign affairs of the city. Their main purpose was to safeguard the interests of the city and ensure its smooth running.

The assemblies seem to have functioned occasionally and they probably coincide with the council in the provincial cities. The imperial governor and the members of local councils were important elements in the government of provincial cities in Byzantium. Depending on the circum-

stances and the dynamics of these elements, one could prevail over the other in decision making.

The main part of the study deals with the cities and their form of government during the final Byzantine centuries. The terminology, which describes the city councils, their local variations due to the political circumstances of the period, their composition and their responsibilities are examined in detail. In addition, the role of the assemblies and the organisation of the village collectivities are studied. Finally, this part of the study presents the organisation of local councils in each provincial city, in order to provide a complete picture of the evolution of urban institutions in the last two centuries of the Byzantine Empire.

The territorial fragmentation of the Byzantine State during the late period and the frequent war conflicts increased the self-government of the cities, which were forced to take care of their defence and other local necessities. The study of the terminology which refers to the collective organisation of the urban population of byzantine cities leads us to the conclusion that a local council collaborated in their administration. More specifically, in Constantinopole functionned a city council, the *politeia.* The *archontes tes politeias* came mainly from the middle social stratum, participated in public life of the city, in legal transactions, in trials and in court ceremonies.

With regard to the provincial cities the main authorities in their government were the imperial governor (*κεφαλή*) and an informal local council, which is called the *politeia* in some cases. The members of this council were the indigenous inhabitants and, as in Durazzo, Ioannina, Berroia, Rentina, the new settlers (*epoikoi*) of a city. The prominent members of the council are referred to as the "ἄρχοντες τῆς πολιτείας". The composition of the council depended on the social structure of a city. In cities where the *archontes* were a major social element, as, for example, in Constantinople, Thessalonica, Adrianople, Serres, and Monemvasia, they played a prominent role in the council and in decision making. On the other hand, in small cities, such as Rentina and Leukas, where it appears that there were not many *archontes*, the councils had a more common character. During the civil wars of the 14th century, the *demos* seems to participate in local councils and to intervene dynamically in the political affairs. Members of the middle social stratum, which was expanded with the development of the commercial activities, were included in the *demos.*

The members of the middle social class were trying to share in the exercise of power through their participation in the city councils.

The different local evolution of cities with the continuous changes of sovereigns affected the organisation of the councils, where western influence with regard to the name of the councils can be observed in some instances. For example, in Durazzo at the beginning of the 13th century and in Valona in the first half of the 14th century, the councils are referred to in the sources as *comunitas* and *comune* respectively, while in Ioannina and Arta in the 15th century as *koinon tes choras*.

The main responsibilities of local councils were, according to the fragmentary source material available, the provisioning of the cities, the management of the cities' estates, and decision making. Members of the city council participated in trials and in legal transactions as reliable witnesses. Additionally, informal assemblies of the urban population ("ἐκκλησίαι") for the announcement of decisions or the discussion of important issues were held in Constantinople. In small provincial cities it is possible that the "ἐκκλησίαι" coincided with the city council.

The collective organisation of cities had generally evolved in this way from the middle Byzantine period and was very similar to the organisation of village communities. Exceptions to this general model were cities, which were capitals of independent or semi-autonomous principalities. Except Constantinople, in Thessalonica, Serres, Arta, Ioannina, and Mystra, apart from the city council, there was also a body of noblemen, which is found in the sources under the name of *σύγκλητος*, *βουλή*, or *γερουσία* and functioned as the sovereign's consultative body. If we exclude the *senate* of Constantinople, which had a specific institutional role, this body in the other cities appears to operate informally and its composition, as well as its duration, varied from city to city.

The late Byzantine cities were the pillars of the weakened State during this turbulent period. The function of local councils adapted to the conditions created by the political developments of the time. Moreover, their composition, with the noblemen forming the majority in the councils of some cities, while in others there is an apparent participation of members of the rising social middle class, reflects the social fermentations of this period, which culminated in the second civil conflict of the 14th century.

1. Χάρτης με τις υπό διαπραγμάτευση πόλεις

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Πρωτογενείς πηγές

MM : *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, εκδ. F. Miklosich - J. Müller, τ. 1–6, Βιέννη 1860–1890.

Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, εκδ. J. Valentini, μέρος πρώτο, τόμος πρώτος, Πάνορμος 1967.

Acta et diplomata res Albaniae : *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, εκδ. L. de Thallóczy, C. Jireček, τ. 1, Βιέννη 1913.

Petit Chilandar : *Actes de Chilandar*, εκδ. L. Petit, B. Korablev, *VV* 17 (1975), Παράρτημα, ανατ. Άμστερνταμ 1975.

Actes de Chilandar : *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, εκδ. M. Živojinovič, V. Kravari, Ch. Giros, Παρίσι 1998.

Actes de Docheiariou : *Actes de Docheiariou*, εκδ. N. Oikonomidès, Παρίσι 1984.

Actes d'Esphigménou : *Actes d'Esphigménou*, εκδ. J. Lefort, Παρίσι 1973.

Actes d'Iviron, τ. 2 : *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, εκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli, Παρίσι 1990.

Actes d'Iviron, τ. 3 : *Actes d'Iviron III. De 1204 à 1328*, εκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli, Παρίσι 1994.

Actes d'Iviron, τ. 4 : *Actes d'Iviron IV. De 1328 au début du XVIe siècle*, εκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli, Παρίσι 1995.

Actes de Lavra : *Actes de Lavra. Des origines à 1204*, εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1970.

Actes de Lavra, τ. 2 : *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328*, εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1977.

Actes de Lavra, τ. 3 : *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500*, εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1979.

Actes du Prôtaton : *Actes du Prôtaton*, εκδ. D. Papachryssantou, Παρίσι 1975.

Actes de Vatopédi, τ. 1 : *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*, εκδ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, Παρίσι 2001.

Actes de Vatopédi, τ. 2 : *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376*, εκδ. J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis, Παρίσι 2006.

Actes de Xénophon, εκδ. D. Papachryssanthou, Παρίσι 1986.
Actes de Xéropotamou : *Actes de Xéropotamou*, εκδ. J. Bompaire, Παρίσι 1964.
Actes de Zographou : *Actes de Zographou*, εκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, *VV* 13 (1907), Παράρτημα, ανατ. Άμστερνταμ 1969.
Analecta Byzantino-Russica : *Analecta Byzantino-Russica*, εκδ. W. Regel, Αγία Πετρούπολη 1891–1898, ανατ. New York χ.χ.
Άννα Κομνηνή : *Annae Comnenae Alexias*, εκδ. A. Kambylis, D. Reinsch (CFHB 40/1), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001.
Balfour, Politico-historical Works : D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Βιέννη 1979.
Daniele Barbaro, *Historia veneta raccolta et descritta dal nob. ho. s. Zuanne Bon l'anno MDCXX*, Cod. Marc. Ital., classe VII, 126 = 7442, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana.
Βασιλικά : H.-J. Scheltema, N. van der Wal, D. Holwerda, *Basilicorum libri LX. Series A*, τ. 1–8, Χρόνινγκεν 1955–1988.
N. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1974), 57–160.
Βίος Θεοδώρου Συκεών : *Vie de Théodore de Sykéôn*, εκδ. A. Festugière, τ. 1 (Subsidia Hagiographica 48), Βρυξέλλες 1970.
Bénou, Le codex B : L. Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès XIIIe–XVe siècles*, τ. 1, Παρίσι 1998.
J.-F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. 2, Χιλντεσχάιμ 1962.
Burgmann, Novellen : L. Burgmann, "Die Novellen der Kaiserin Eirene", *Fontes Minores IV*, Φραγκφούρτη 1981.
Burgmann, Ecloga Basilicorum : L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 15), Φραγκφούρτη 1988.
A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125–305.
Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος : *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, εκδ. G. Moravcsik (CFHB 1), Ουάσινγκτον 1967.
Chronique de Jean, évêque de Nikiou, κείμενο στα Αιθιοπικά, εκδ. H. Zotenberg, Παρίσι 1883.
Χρονικό των Ιωαννίνων : Λ. Βρανούση, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57–115.
Χρονικό των Τόκκων : *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, εκδ. G. Schirò (CFHB 10), Ρώμη 1975.
Χρονικό του Μορέως : *The Chronicle of Morea, Το Χρονικόν του Μορέως*, εκδ. J. Schmitt, Λονδίνο 1904.
Darrouzès, Notitiae : J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981.

Delehaye, Acta Sanctorum : H. Delehaye, *Acta Sanctorum Novembris, Tomus III*, Βρυξέλλες 1910.
H. Delehaye, *Laudatio S. Pauli Junioris*, (Der Latmos. Milet 3.1), Βερολίνο 1913.
Δημήτριος Χωματηνός : *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, εκδ. G. Prinzing (CFHB 38), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2002.
Δημητρίου Κυδώνη Επιστολές : Démétrius Cydonès, *Correspondance*, εκδ. R.-J. Loenertz, τ. 1–2, Βατικανό 1956–1960.
Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός έτερος περί Καλλιπόλεως», PG, τ. 154, Παρίσι 1866.
DVL : *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia, a. 1300–1350*, εκδ. G. Thomas, R. Predelli, τ. 1, Βενετία 1880.
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης : *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula. Accedunt Trapezuntinae Historiae scriptores Panaretus et Eugenicus*, εκδ. T. Tafel, Φραγκφούρτη 1832.
R. Filangieri, *I registri della Cancelleria Angioina*, τ. 1–31, Νάπολη 1950–1980.
E. Follieri, *La vita di san Fantino il Giovane*, (Subsidia Hagiographica 77), Βρυξέλλες 1993.
De rebus gestis Rogeri Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius auctore Gaufredo Malaterra, εκδ. E. Pontieri, (Rerum Italicarum Scriptores 5,1), τ. 3, Μπολόνια 1928.
P. Gautier, «La Diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981), 5–143.
Γεννάδιος Σχολάριος : *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, εκδ. L. Petit, X. Sidéridès, M. Jugie, τ. 3, Παρίσι 1930.
Γεώργιος Ακροπολίτης : *Georgii Acropolitae Opera*, εκδ. A. Heisenberg, τ. 1, Λειψία 1903, ανατ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1978.
Γεώργιος Κεδρηνός : *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1838.
Γεώργιος Παχυμέρης : *Georges Pachymérès, Relations historiques*, τ. 1–4, εκδ. A. Failler - V. Laurent (CFHB 24/1–2, Παρίσι 1984), A. Failler (CFHB 24/3–4, Παρίσι 1999).
Gerland, Geschichte : E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λειψία 1903.
Γεώργιος Σφραντζής : *Giorgio Sfranze Cronaca*, εκδ. R. Maisano (CFHB 29), Ρώμη 1990.
Γεωργίου Σφραντζή, Βραχύ Χρονικό, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Δ. Μονιού, Αθήνα 2006.
Guillou Prodrome : A. Guillou, *Les archives de saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Παρίσι 1955.

Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebêos, εκδ. F. Macler, Παρίσι 1904.
Ιουστινιάνειος Κώδικας : *Corpus Iuris Civilis*, τ. 2, εκδ. P. Krüger, Βερολίνο 1954.
Ιουστινιανός, Νεαραί : *Corpus Juris Civilis*, τ. 3, εκδ. W. Kroll, R. Schöll, Βερολίνο 1895 (ανατ. 1968).
Ιωάννης Αργυρόπουλος : «[Jean Argyropoulos] La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle», εκδ. P. Canivet, N. Oikonomidès, *Δίπτυχα* 3 (1982–83), 5–97.
Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae, εκδ. G. Böhlig (CFHB 4), Βερολίνο 1973.
Ιωάννης Κανταχουζηνός : *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, τ. 1–3, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1828–1832.
Ιωάννης Σκυλίτζης : *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, εκδ. I. Thurn (CFHB 5), Βερολίνο 1973.
Ισιδώρου Ομιλίαι : *Ισιδώρου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ομιλίαι εις τας εορτάς του αγίου Δημητρίου*, εκδ. Β. Λαούρδας, (*Ελληνικά*, Παράρτημα 5), Θεσσαλονίκη 1954.
JGR : Jus Graecoromanum, εκδ. I. και Π. Ζέποι, τ. 1–8, Αθήνα 1931.
Kugéas, Notizbuch : S. Kugéas, «Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts», *BZ* 23 (1914–19), 143–163.
S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, (Testi e Monumenti 5), Παλέρμο 1961.
Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1926.
Λάμπρος, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά : Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ', Αθήνα 1926.
Λαμψίδης, Νίκων ο Μετανοείτε : Οδ. Λαμψίδης, *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε. Κείμενα - σχόλια*, Αθήνα 1982.
V. Laurent, *La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa*, (Subsidia Hagiographica 29), Βρυξέλλες 1956.
P. Lemerle, «Un praktikon inédit des archives de Karakala», *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. 1, Αθήνα 1965, 278–298.
Lemerle, Miracles : P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. 1, Παρίσι 1979.
Λέων Γραμματικός : *Λέοντος Γραμματικού Χρονογραφία, Leonis Grammatici chronographia*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1842.
Λέων Διάκονος : *Λέοντος Διακόνου Ιστορίας Βιβλία I, Leonis Diaconi Caloënsis Historiae Libri Decem*, εκδ. C. Hase, Βόννη 1828.
A.-M. Maffry Talbot (εκδ.), *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Ουάσινγκτον 1975.

Μανουήλ Χρυσολωράς : *Μανουήλ Χρυσολωρά Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο*, εισαγωγή και έκδοση Χ. Πατρινέλη και Δ. Σοφιανού, Αθήνα 2001.
Maximi Monachi Planudis Epistulae, εκδ. M. Treu, Άμστερνταμ 1960.
Memoirs of a Renaissance Pope: the Commentaries of Pius II, μτφρ. F. Gragg, εκδ. με Εισαγωγή από τον L. Gabel, Λονδίνο 1960.
Michaelis Attaliotae Historia, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1853.
Μιχαήλ Ψελλός : *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)*, εκδ. É. Renauld, τ. 1, Παρίσι 1967.
G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 97–118.
Νικηφόρος Χούμνος, Θεσσαλονικεύσι συμβουλευτικός περί δικαιοσύνης, εκδ. J.-F. Boissonade, *Anecdota graeca*, τ. 2, Παρίσι 1830, 137–187.
Νικήτας Χωνιάτης : *Nicetae Choniatae Historia*, εκδ. I. A. van Dieten (CFHB 11/1), Βερολίνο 1975.
Nicetae Choniatae ex libro XXIV Thesauri Orthodoxae fidei, PG, τ. 140, 137–202.
Νικηφόρος πατριάρχης : *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, εκδ. C. de Boor, Λειψία 1880.
Νικηφόρος Βρυέννιος : *Nicéphore Bryennios Histoire*, εκδ. P. Gautier (CFHB 9), Βρυξέλλες 1975.
Νικηφόρος Γρηγοράς : *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, τ. 1–2, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1829, τ. 3, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1834.
Nicholas I patriarch of Constantinople Letters, εκδ. R. Jenkins, L. Westerink (CFHB 6), Ουάσινγκτον 1973.
Oikonomidès, Listes : N. Oikonomidès (εκδ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972.
Α. Παπαγεωργίου, *Το Χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας. Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια. Τα πρόσωπα και ο χώρος*, Αθήνα 2012.
Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. 1, Αγία Πετρούπολη 1897 (ανατ. Βρυξέλλες 1963).
L. Petit, «Vie et office de saint Euthyme le Jeune», *Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903), 168–205.
Φιλόθεος Κόκκινος : Δ. Τσάμη, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κόκκινου αγιολογικά έργα*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1985.
Κ. Πιτσάκη (εκδ.), *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα 1), Αθήνα 1971.
Procopii Caesariensis Opera Omnia, εκδ. J. Havry, τ. 2, Λειψία 1963.
Ψευδο-Κωδινός : J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices*, Παρίσι 1976.
Pseudo-Luciano, Timarione, εκδ. R. Romano, (Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana 2), Νάπολη 1974.

Ψευδο-Σφραντζής : V. Grecu, *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401–1477*, Βουκουρέστι 1966, 149–591.

Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. 6, Αθήνα 1855.

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, τ. 2, εκδ. H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane (CFHB 19/2), Βιέννη 1995.

Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, εκδ. P. Lauer, Παρίσι 1956.

L. Rydén, *The Life of St. Andrew the Fool*, τ. 2, (Studia Byzantina Upsaliensis 4), Ουψάλα 1995.

Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη : Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, Βενετία-Παρίσι 1877.

I. Ševčenko, «Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation», *DOP*, 11 (1975) (= I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ. IV).

Α. Σγουρίτσας, «Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος», *Θεολογία* 27 (1956), 572–593.

Solovjev-Mošin, Povelje : A. Soloviev - V. Mošin, *Grčke povelje Srpskih vladara*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974.

Tafel-Thomas, Urkunden : G. Tafel - G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Teil 1–3, Βιέννη 1857–1857 (επανεκδ. Άμστερνταμ 1964).

Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, εκδ. T. Mommsen, τ. 1, Βερολίνο 1905.

F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, Παρίσι 1958.

Θωμάς Μάγιστρος, Περί πολιτείας : *Θεοδούλου μοναχού ήτοι Θωμά του Μαγίστρου Περί πολιτείας λόγος*, PG, τ. 145, 496–548.

Θεοφάνης : *Theophanis Chronographia*, εκδ. C. de Boor, τ. 1, Χίλντεσχαϊμ, Νέα Υόρκη 1980.

Θεοφυλάκτου αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Τα ευρισκόμενα πάντα, PG, τ. 126.

Vie de Georges d'Amastris (BHG 668), εκδ. V. Vasilievskij, *Russko-vizantijskija issledovanija*, I, Αγία Πετρούπολη 1893, 1–73.

Villehardouin : *Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople*, εκδ. E. Faral, τ. 1–2, Παρίσι 1938–1939.

G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τ. 2, Βέρνη 1984.

G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Βασιλεία 1972.

Βοηθήματα

Αβραμέα, Ο επίσκοπος και η πόλη : Α. Αβραμέα, «Ο επίσκοπος και η πόλη», *Βυζαντιακά* 7 (1987), 79–89.

Ahrweiler, Byzance et la mer : H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966.

H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317) particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), 1–204 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, IV).

Andrews, Castles : K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953.

M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204–1261)*, Οξφόρδη 1975.

Asdracha, La région des Rhodopes : C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique*, Αθήνα 1976.

Σ. Ασωνίτης, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο πρόβλημα της χρονολόγησης της προαγωγής της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 293–319.

Ausbüttel, Verwaltung : F. Ausbüttel, *Die Verwaltung der Städte und Provinzen im spätantiken Italien*, Φραγκφούρτη 1988.

Α. Βακαλόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας (1423–1430)*, Ανάτυπο εκ του τόμου επί τη εξακοσιετηρίδι του Αρμενοπούλου εκδιδομένου υπό της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1950.

Barker, Late Byzantine Thessalonike : J. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003), 5–33.

Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998.

A. Bellavitis, *Identité, mariage, mobilité sociale. Citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle*, Ρώμη 2001.

Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1998.

A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*, Παρίσι 1969.

R. Bordone, «Nascita e sviluppo delle autonomie cittadine» *La storia*, εκδ. N. Tranfaglia, M. Firpo, τ. 2/2 (Il Medioevo. Popoli e strutture politiche), Τορίνο 1986, 425–458.

Bouras, Byzantine cities : Ch. Bouras, «Byzantine cities in Greece», J. Albani - E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 45–73.

Brandes, Byzantine Cities : W. Brandes, «Byzantine cities in the seventh and eighth centuries - Different sources, different histories?», *The Idea and Ideal*

of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages, εκδ. G. Brogiolo, B. Ward-Perkins, Λέιντεν/ Βοστώνη/ Κολωνία 1999, 25–57.

Brandes - Haldon, Towns : T. W. Brandes, J. Haldon, «Towns, tax and transformation: State, cities and their hinterlands in the East Roman world, c. 500–800», *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, εκδ. G. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie, Λέιντεν / Βοστώνη / Κολωνία 2000.

Bratianu, Privilèges : G. Bratianu, *Privilèges et franchises municipals dans l'empire byzantin*, Παρίσι 1936.

Ch. vom Brocke, *Thessaloniki - Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Τύμπιγκεν 2001.

P. Charanis, «Internal Strife at Byzantium in the Fourteenth Century», *Byzantion* 15 (1940–1), 208–230 (= *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, VI).

Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς, η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987.

Χιονίδης, Βέροια : Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βέροιας, της πόλεως και της περιοχής*, τ. Β΄, Βυζαντινοί χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970.

Χριστοφιλοπούλου, Η σύγκλητος : Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 2 (1949).

Χριστοφιλοπούλου, Το πολίτευμα : Α. Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324–1204*, Αθήνα 2004.

Ε. Χρυσός, «Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη», *Δωδώνη* 5 (1976), 337–348.

Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 9–113.

Claude, Die byzantinische Stadt : D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο 1969.

Collard κ.ά., Villes d'Itallie: F. Collard, I. Heullant-Donat, H. Bresc, P. Chastang, M. Nicoud, G. Saint-Guillain, B. Bove, *Les villes d'Italie mi XIIe – mi XIVe siècles*, Neuilly-sur-Seine 2005.

Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών : Σ. Δαδάκη, «Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία» (Σέρρες 29/09–03/10/1993)*, τ. 1, Σέρρες 1998, 175–196.

Dagron, Villes : G. Dagron, «Les villes dans l'Illyricum protobyzantin», *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome* (Rome, 12–14 mai 1982), Ρώμη 1984, 1–19.

Dagron, Αστική οικονομία : G. Dagron, «Η αστική οικονομία από τον 7ο εως τον 12ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο εως τον 15ο αιώνα*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. Β΄, Αθήνα 2006, 43–140.

J. Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales au temps de l'empire romain*, Παρίσι 1911 (δημοσιευμένο στη *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger)*, ανατύπωση Άαλεν 1973.

G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387*, (Orientalia Christiana Analecta 159), Ρώμη 1960.

J. Di Corcia, «Bourg, Bourgeois, Bourgeois de Paris from the Eleventh to the Eighteenth Century», *Journal of Modern History* 50 (1978), 207–233.

Ducellier, La façade maritime : A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, (Institute for Balkan Studies 177) Θεσσαλονίκη 1981.

A. Ducellier, «Les Albanais dans l'empire byzantin: de la communauté à l'expansion», *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 17–45.

I. Dujčev, «Melnik au Moyen Âge», *Byzantion* 38 (1968), 28–41.

J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, Ρώμη 1981.

J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Les problèmes des subsistances*, (Collection de l'École Française de Rome 136), Ρώμη 1990.

W. Eder, «Who Rules? Power and Participation in Athens and Rome», *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, εκδ. A. Molho, K. Raaflaub, J. Emlen, Μίτσιγκαν 1994, 169–196.

P. Frankopan, «The Imperial Governors of Dyrrakhion in the Reign of Alexios I Komnenos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 26 (2002), 65–103.

K. Frasheri, «Les Albanais et Byzance aux VIe–XIe siècles», *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 47–57.

J. Gagé, *Les classes sociales dans l'empire romain*, Παρίσι 1964.

Th. Ganchou, «Le prôtogéros de Constantinople Laskaris Kanabès (1454). À propos d'une institution ottomane méconnue», *REB* 71 (2013), 209–258.

Gascou, Codex fiscal : J. Gascou, *Un codex fiscal hermopolite (P. Sorb. II, 69)*, (American Studies in Papyrology 32), Ατλάντα 1994.

P. Gilli, *Villes et sociétés urbaines en Italie : milieu XIIe–milieu XIVe siècle*, Παρίσι 2005.

Γούναρης, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης : Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982.

A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969.

A. Guillou, «Des collectivités rurales à la collectivité urbaine en Italie méridionale byzantine (VIe–XIe s.)», *BCH* 100–1 (1976), 315–325.

Haldon, Town : J. Haldon, «The Idea of the Town in the Byzantine Empire», *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, εκδ. G. Brogiolo, B. Ward-Perkins, Λέιντεν / Βοστώνη / Κολωνία 1999, 1–23.

Haldon, Βυζάντιο : J. Haldon, *Βυζάντιο. Μια ιστορία*, (τίτλος πρωτοτύπου *Byzantium: A History*, Stroud 2000) μτφρ. Σ. Σφυρόερα, Αθήνα 2007.

Jacoby, Archontes : D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *TM* 2 (1967), 421–481.

Jones, Later Roman Empire : A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, A.D. 284–602*, τ. 1–3, Οξφόρδη 1964.

Jones, Decline : A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Λονδίνο 1966.

Καλλιγά, Μονεμβασία : Χ. Καλλιγά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, (τίτλος πρωτοτύπου *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Μονεμβασία 1990), μτφρ. Μάριος Μπλέτας, Αθήνα 2003.

S. Kalopissi-Verti, «Mistra. A Fortified Late Byzantine Settlement», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 224–239.

Ι. Κανατσούλης, «Η μακεδονική πόλις από της εμφανίσεώς της μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου», (μέρος Α΄) *Μακεδονικά* 4 (1956–1960).

Kaplan, Les hommes et la terre : M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, (Byzantina Sorbonensia 10), Παρίσι 1992.

Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό κράτος : Γ. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος. Κρατική οργάνωση, κοινωνική δομή*, Αθήνα 1983.

Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988.

Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Α΄ : Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1995.

Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Β΄ : Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1990.

Καραπιδάκης, Οι πόλεις των αρχόντων : Ν. Καραπιδάκης, «Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τύπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13ος–16ος αι.)», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 207–224.

Κιουσοπούλου, Βασιλεύς ή οικονόμος : Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007.

Κιουσοπούλου, Βυζαντινές πόλεις : Τ. Κιουσοπούλου, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος–15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013.

Kirsten, Die byzantinische Stadt : E. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Μόναχο 1958, 1–47.

Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β΄ : Α. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282–1328). Διοίκηση-Οικονομία*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη 2004.

Κοντογιαννοπούλου, Αστικά συμβούλια : Α. Κοντογιαννοπούλου, «Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη της συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος–15ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (2012), 9–33.

A. Kontogiannopoulou, «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e–15e siècles). Les impôts directs et indirects», *REB* 67 (2009), 5–57.

Kontogiannopoulou, The Notion of ΔΗΜΟΣ : A. Kontogiannopoulou, «The Notion of ΔΗΜΟΣ and its Role in Byzantium During the Last Centuries (13th–15th c.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), 101–124.

Kontogiannopoulou, Formes d'organisation : A. Kontogiannopoulou, «Formes d'organisation collective dans les villes byzantines: questions de terminologie (7e–12e siècles)», *REB* 72 (2014), 235–248.

Κοντογιαννοπούλου, Καστρηνοί : Α. Κοντογιαννοπούλου, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στις βυζαντινές πόλεις (11ος–15ος αι.). Η περίπτωση των καστρηνών», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 9–28.

Κόντσινα, Η βυζαντινή πόλη : Ε. Κόντσινα, *Η βυζαντινή πόλη*, (τίτλος πρωτοτύπου *La città bizantina*, Ρώμη - Μπάρι 2003) μτφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Αθήνα 2009.

Κορδώσης, Συμβολή : Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981.

Κορδώσης, Τα βυζαντινά Γιάννενα : Μ. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα: Κάστρο (πόλη) - Ξώκαστρο - Κοινωνία - Διοίκηση - Οικονομία», *Ιστορικογεωγραφικά* 9 (2002), 9–373.

Μ. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα ως το 1204: εμφάνιση στις πηγές και πρώτη περίοδος ανάπτυξης της πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005), 259–275.

Χ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000.

Κυριαζόπουλος, Αδριανούπολη : Χ. Κυριαζόπουλος, «Η Αδριανούπολη από την ίδρυσή της ως την άλωσή της από τους Τούρκους», *Θρακικά* 60 (2001–2003), 119–143.

Σ. Κυριακίδης, *Θρακικά ταξίδια. Μπουρού-Καλέ - Αναστασιούπολις - Περιθεώριον*, (Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1931), ανάτυπο Αθήνα 1930.

Kyritses, Common Chrysobulls : D. Kyritses, «The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium», *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229–245.

Kyrris, Political Organization : C. Kyrris, «The Political Organization of the Byzantine Urban Classes between 1204 and 1341», *Liber Memorialis Antonio Era* (= Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, XXVI, Cagliari 1961), Βρυξέλλες 1963, 19–32.

C. Kyrris, «Typologie des Assemblées d'états à Byzance aux XIIIe et XIVe siècles», *XIIIe Congrès international des sciences historiques, Moscou 1970*, Βαρσοβία 1975, 73–93.

Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη : Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη παρ. αρ. 62), Γιάννενα 1996.

La coscienza cittadina nei comuni italiani del Duecento, Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale 11, Τόντι 1973.

Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία : Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, (τίτλος πρωτοτύπου *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, New Jersey 1977), μτφρ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα ΜΙΕΤ 1987.

Λαΐου, Θεσσαλονίκη: Α. Λαΐου, «Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων», *Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ., Διεθνές Συμπόσιον (Θεσσαλονίκη, 29–31 Οκτωβρίου 1992)*, Θεσσαλονίκη 1995, 183–194.

Λαΐου, Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες : Α. Λαΐου, «Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες στο 14ο αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία» (Σέρρες 29/09–03/10/1993)*, τόμος 1, Σέρρες 1998, 203–219.

Laiou, Thessaloniki : A. Laiou, «Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period», *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History*, εκδ. J. Burk, R. Scott, Μελβούρνη 2000, 1–11.

A. Laiou, «The Byzantine Village (5th–14th Century)», *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe–XVe siècle)*, εκδ. J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini, (Réalités Byzantines 11), Παρίσι 2005, 31–54.

Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών : Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών κατά την Παλαιοχριστιανική και τη Βυζαντινή Περίοδο», στο *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα 2005, 56–99.

Laniado, Recherches : A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Παρίσι 2002.

V. Laurent, «La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémoine», *REB* 21 (1963), 129–136.

Lefort, Les villages de Macédoine : J. Lefort, «Les villages de Macédoine orientale au moyen âge (Xe–XIVe siècle), *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe–XVe siècle)*, (επιμ.) J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini, (Réalités Byzantines 11), Παρίσι 2005, 289–299.

J. Lefort, «Η αγροτική οικονομία (7ος–12ος αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. Α΄, Αθήνα 2006, 377–494.

P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945.

I. Leontiades, *Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 27), Θεσσαλονίκη 1998.

I. Lévy, «Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure sous les Antonins (1ère sèrie. L'Ecclesia, La Boulé, La Gerousia)», *REG* 8 (1895), 203–250.

A. Lewin, *Assemblee popolari e lotta politica nelle città dell'impero romano*, Φλωρεντία 1995.

Liebeschuetz, Ancient City : J. Liebeschuetz, «The End of the Ancient City», *The City in Late Antiquity*, εκδ. J. Rich (= Leicester-Nottingham Studies in Ancient History 3), Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1996, 1–49.

Liebeschuetz, The Decline : J. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Οξφόρδη 2001.

Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, γεν. επ. Μ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1982.

Maksimović, Provincial Administration: L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988.

Α. Μαρκόπουλος, «Ιωσήφ Βρίγγας. Προσωπογραφικά προβλήματα και ιδεολογικά ρεύματα», *Σύμμεικτα* 4 (1981), 87–115.

K.-P. Matschke, «Bemerkungen zu den Mikro- und Makrostrukturen der spätbyzantinischen Gesellschaft», *Acts of the XVIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Selected Papers, Main and Communications, Μόσχα 1991, τ. 1, History, εκδ. I. Ševčenko / G. Litavrin / W. Hanak, Shepherdstown 1996, 394–424.

Matschke, Η οικονομία των πόλεων : K.-P. Matschke, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος–15ος αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. 2, Αθήνα 2006, 141–191.

Matschke - Tinnefeld, Die Gesellschaft: K.-P. Matschke - F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Κολωνία, Βαϊμάρη, Βιέννη 2001.

J. Melville-Jones, *Venice and Thessalonica 1423–1430: The Venetian Documents*, Πάδοβα 2002.

Α. Μέντζος, «Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα», *Βυζαντινά* 26 (2006), 33–59.

Σ. Μεργιαλή-Φάλαγκα, «Στα ίχνη μιας αριστοκρατικής οικογένειας του Βυζαντινού Μοριά: νέες προσωπογραφικές προσεγγίσεις γύρω από τους Μαμωνάδες της Μονεμβασίας», *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993), 522–530.

Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.

G. Milani, *I comuni italiani*, Ρώμη - Μπάρι 2004.

Morrisson - Sodini, Ο έκτος αιώνας : C. Morrisson - J.-P. Sodini, «Ο έκτος αιώνας», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. 1, Αθήνα 2006, 281–358.

B. Moulet, *Évêques, pouvoir et société à Byzance (VIIIe–XIe siècle). Territoires, communautés et individus dans la société provinciale byzantine*, (Byzantina Sorbonensia 25), Παρίσι 2011.

Μουστάκας, Μεθοδολογικά ζητήματα : Κ. Μουστάκας, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας*

και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 225–251.

Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών : Α. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης», *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π. Θέμελης, Β. Κόντη, Αθήνα 2002, 174–188.

Μουτσόπουλος, Ρεντίνα II : Ν. Μουτσόπουλος, *Ρεντίνα II. Το βυζαντινό κάστρο της μυγδονικής Ρεντίνας, η οχύρωση και η ύδρευση του οικισμού*, επιμ. Ε. Βαγδατζόγλου-Μπακογιάννη, Αθήνα 2001.

Χ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. επ. Α. Λαΐου, τ. 2, Αθήνα 2006, 193–230.

Α. Μπρίκας - Κ. Τσουρής, «Η οχύρωση του Διδυμοτείχου», *Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, 7-9 Μαΐου 1999)*, Αθήνα 1999, 83.

Necipoğlu, Aristocracy : N. Necipoğlu, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)», *DOP* 57 (2003), 133–151.

N. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Κέμπριτζ 2009.

Νεράντζη-Βαρμάζη, Διοικητές των Σερρών : Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία» (Σέρρες 29/09–03/10/1993)*, τόμος 1, Σέρρες 1998, 229–237.

Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998.

L. Neville, «Organic Local Government and Village Authority», *Authority in Byzantium*, εκδ. P. Armstrong, Centre for Hellenic Studies, King's College, Λονδίνο 2013, 285–295.

D. Nicholas, *The Growth of the Medieval City: from the Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Νέα Υόρκη 1997.

D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312–1500*, (τίτλος πρωτοτύπου *The Evolution of the Medieval World. Society, Government and Thought in Europe, 312–1500*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1992), μτφρ. Μ. Τζιαντζή, Αθήνα 1999.

Nicol, The Despotate of Epiros : D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957.

Nicol, Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου : D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261–1453*, (τίτλος πρωτοτύπου *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Κέμπριτζ 1993), μτφρ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.

Nicol, Refugees : D. Nicol, «Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade», *XVe Congrès international d'études byzantines, Rapports I. Histoire* (Αθήνα 1976) (= *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, αρ. IV).

Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου : D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267–1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, (τίτλος πρωτοτύπου *The Despotate of Epiros 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Κέμπριτζ 1984), μτφρ. από την Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Νικολούδης, Το βυζαντινό Μελένικο : Ν. Νικολούδης, «Το βυζαντινό Μελένικο», *Βυζαντιακά* 18 (1998), 105–117.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική κυριαρχία : Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266–1285)*, Αθήνα 1987.

E. Occhipinti, *L'Italia dei comuni. Secoli XI–XIII*, Ρώμη 2000.

N. Oikonomides, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the Eleventh Century», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χάϊδελβέργη 1966 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, XIV).

Oikonomidès, Andronic II : N. Oikonomidès, «Andronic II Paléologue et la ville de Kroia», *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διενθή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 241–247.

Oikonomidès, Villes 'séparées' : N. Oikonomidès, «Pour une typologie des villes 'séparées' sous les Paléologues», W. Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Βιέννη 1996, 169–175.

A. M. Orselli, *La città altomedievale e il suo santo patrono. Il 'campione' pavese*, Ρώμη 1979.

A. M. Orselli, «Città e vescovo tra antichità e medioevo: divagazioni su un esempio 'periferico', Metone», *Bisanzio e le periferie dell'impero*. Atti del Convegno Internazionale nell'ambito delle Celebrazioni del Millenario della fondazione dell'Abbazia di San Nilo a Grottaferrata, Catania, 26–28 novembre 2007, εκδ. R. Gentile Messina, Ρώμη 2011, 203–218.

Osswald, Citizenship : B. Osswald, «Citizenship in Medieval Ioannina», *Citizenship in Historical Perspective*, επιμ. S. Ellis, G. Hálfdanarson, A.-K. Isaacs, Πίζα 2006, 97–105.

Ostrogorsky, Byzantine Cities : G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 13 (1959), 45–66.

Ostrogorsky, Problèmes : G. Ostrogorsky, «Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle», *13th International Congress of Byzantine Studies, Main Papers II*, Οξφόρδη 1966.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. 3, Αθήνα 1997.

Δ. Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα/ Κομοτηνή 1995.

Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων : Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος–18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004.

Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο : Σ. Παπαδόπουλος, *Διδυμότειχο. Ιστορία - μνημεία - πολιτισμός*, Δήμος Διδυμοτείχου 1990.

Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία : Β. Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για τη βυζαντινή πόλη της Άρτας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, επιμ. Ε. Χρυσός, Άρτα 1992, 375–400.

Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα : Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.

F. Papazoglu, «Eion - Amphipolis - Chrysopolis», *ZRVI* 2 (1953), 7–24.

F. Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 7.1, επιμ. H. Temporini, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1971, 302–369.

Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.)*, Αθήνα 1994.

É. Patlagean, «L'immunité des Thessaloniciens», *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. 2, Παρίσι 1998, 591–601.

M. Pellegrini, *Vescovi e città. Una relazione nel Medioevo italiano*, Μιλάνο 2009.

L. Petit, «Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine», *Izvestiya russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinople* 6 (1900), 34–46.

Petkos, Berroia : A. Petkos, «Berroia», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 104–113.

M. Popović, «Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik», *JÖB* 58 (2008), 107–119.

G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentral verwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 73–111.

Prinzing, Studien : G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas I.», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 37–112.

Rapp, Holy Bishops : C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, Λος Άντζελες 2005.

Saradi-Mendelovici, À propos de la ville de Patras : H. Saradi-Mendelovici, «À propos de la ville de Patras aux 13e–15e siècles», *REB* 38 (1980), 219–232.

Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία : Ε. Σαράντη, «Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία. Ιστορία και τοπογραφία», *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα 2005, 128–171.

Saradi, The Byzantine City : H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*, Αθήνα 2006.

H. Saradi, «The Byzantine Cities (8th–15th Centuries): Old Approaches and New Directions», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 25–45.

R. Schieffer, «Kreta, Rom und Laon. Vier Briefe des Papstes Vitalian vom Jahre 668», *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter*, εκδ. H. Mordek, Τύμπιγκεν 1991.

E. Sestan, «La città comunale italiana dei secoli XI–XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo», *Congrès international des sciences historiques* (Stockholm, 21–28 August 1960), *Rapports* II, *Moyen Âge*, Γκέτεμποργκ - Στοκχόλμη - Ουψάλα 1960, 91–120.

G. Soulis, «Notes on the History of the City of Serres under Serbs (1345–1371)», *Αφιέρωμα στη μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αθήνα 1960, 373–379 (ανατ. Γ. Σούλης, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980).

Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia : P. Soustal, J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, (Tabula Imperii Byzantini 3), Βιέννη 1981.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα», Ε. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 313–333.

Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος», στο *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29–31 Οκτωβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 307–319.

Συγκέλλου, Η κατάληψη της Άρτας : Ε. Συγκέλλου, «Η κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο (1416): Προβλήματα τοπογραφικά και ιστορικά», *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12–14 Απριλίου 2002*, επιμ. Ε. Συγκέλλου, Αθήνα 2007, 197–212.

Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, Πάτρα 1950.

Tivčev, Sur les cités byzantines : P. Tivčev, «Sur les cités byzantines aux XIe–XIIe siècles», *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 145–182.

A. Tourta, «Thessalonike», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 75–93.

Tsirpanlis, Byzantine Parliaments : C. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351», *Byzantion* 43 (1973), 432–481.

Κ. Τσουρής, «Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 133–157.

Vescovo e città nell'alto Medioevo. Quadri generali e realtà toscane, Convegno Internazionale di Studi, Pistoia, 16–17 maggio 1998, εκδ. G. Francesconi, Πιστόια 2001.

Th. Vlachos, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 112), Θεσσαλονίκη 1969.

S. Vryonis, «Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), 287–314.

Vryonis, Decline : S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϊ/ Λος Άντζελες/ Λονδίνο 1971.

Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες : Ε. Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345–351.

Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 127–157.

Zakythinos, Despotat : D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, εκδ. Chryssa Maltézou Variorum, Λονδίνο 1975.

Zakythinos, Histoire politique : D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, εκδ. Chryssa Maltezou, Variorum, Λονδίνο 1975.

Zavagno, Cities in Transition : L. Zavagno, *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (500–900 A.D.)*, (BAR International Series 2030), Οξφόρδη 2009.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες του βιβλίου. Δεν αποδελτιώνονται οι λέξεις Βυζάντιο, Βυζαντινοί, Κωνσταντινούπολη, *συμβούλιο*.

Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων : Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος–18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004.

Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο : Σ. Παπαδόπουλος, *Διδυμότειχο. Ιστορία - μνημεία - πολιτισμός*, Δήμος Διδυμοτείχου 1990.

Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία : Β. Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για τη βυζαντινή πόλη της Άρτας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, επιμ. Ε. Χρυσός, Άρτα 1992, 375–400.

Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα : Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.

F. Papazoglu, «Eion - Amphipolis - Chrysopolis», *ZRVI* 2 (1953), 7–24.

F. Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 7.1, επιμ. H. Temporini, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1971, 302–369.

Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.)*, Αθήνα 1994.

É. Patlagean, «L'immunité des Thessaloniciens», *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. 2, Παρίσι 1998, 591–601.

M. Pellegrini, *Vescovi e città. Una relazione nel Medioevo italiano*, Μιλάνο 2009.

L. Petit, «Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine», *Izvestiya russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinople* 6 (1900), 34–46.

Petkos, Berroia : A. Petkos, «Berroia», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 104–113.

M. Popović, «Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik», *JÖB* 58 (2008), 107–119.

G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentral verwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 73–111.

Prinzing, Studien : G. Prinzing, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas I.», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 37–112.

Rapp, Holy Bishops : C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, Λος Άντζελες 2005.

Saradi-Mendelovici, À propos de la ville de Patras : H. Saradi-Mendelovici, «À propos de la ville de Patras aux 13e–15e siècles», *REB* 38 (1980), 219–232.

Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία : Ε. Σαράντη, «Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία. Ιστορία και τοπογραφία», *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα 2005, 128–171.

Saradi, The Byzantine City : H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*, Αθήνα 2006.

H. Saradi, «The Byzantine Cities (8th–15th Centuries): Old Approaches and New Directions», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 25–45.

R. Schieffer, «Kreta, Rom und Laon. Vier Briefe des Papstes Vitalian vom Jahre 668», *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter*, εκδ. H. Mordek, Τύμπιγκεν 1991.

E. Sestan, «La città comunale italiana dei secoli XI–XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo», *Congrès international des sciences historiques* (Stockholm, 21–28 August 1960), *Rapports* II, *Moyen Âge*, Γκέτεμποργκ - Στοκχόλμη - Ουψάλα 1960, 91–120.

G. Soulis, «Notes on the History of the City of Serres under Serbs (1345–1371)», *Αφιέρωμα στη μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αθήνα 1960, 373–379 (ανατ. Γ. Σούλης, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980).

Soustal, Koder, Nikopolis und Kephallenia : P. Soustal, J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, (Tabula Imperii Byzantini 3), Βιέννη 1981.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η κοινωνία της Ηπείρου : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα», Ε. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 313–333.

Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος», στο *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29–31 Οκτωβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 307–319.

Συγκέλλου, Η κατάληψη της Άρτας : Ε. Συγκέλλου, «Η κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο (1416): Προβλήματα τοπογραφικά και ιστορικά», *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12–14 Απριλίου 2002*, επιμ. Ε. Συγκέλλου, Αθήνα 2007, 197–212.

Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, Πάτρα 1950.

Tivčev, Sur les cités byzantines : P. Tivčev, «Sur les cités byzantines aux XIe–XIIe siècles», *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 145–182.

A. Tourta, «Thessalonike», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, εκδ. J. Albani - E. Chalkia, Αθήνα 2013, 75–93.

Tsirpanlis, Byzantine Parliaments : C. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351», *Byzantion* 43 (1973), 432–481.

Κ. Τσουρής, «Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 133–157.

Vescovo e città nell'alto Medioevo. Quadri generali e realtà toscane, Convegno Internazionale di Studi, Pistoia, 16–17 maggio 1998, εκδ. G. Francesconi, Πιστόια 2001.

Th. Vlachos, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 112), Θεσσαλονίκη 1969.

S. Vryonis, «Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), 287–314.

Vryonis, Decline : S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϊ/ Λος Άντζελες/ Λονδίνο 1971.

Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες : Ε. Ζαχαριάδου, «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345–351.

Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 127–157.

Zakythinos, Despotat : D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, εκδ. Chryssa Maltézou Variorum, Λονδίνο 1975.

Zakythinos, Histoire politique : D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, εκδ. Chryssa Maltezou, Variorum, Λονδίνο 1975.

Zavagno, Cities in Transition : L. Zavagno, *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (500–900 A.D.)*, (BAR International Series 2030), Οξφόρδη 2009.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες του βιβλίου. Δεν αποδελτιώνονται οι λέξεις Βυζάντιο, Βυζαντινοί, Κωνσταντινούπολη, *συμβούλιο*.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΠΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ (13ος–15ος αι.)
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΕ 400 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2015
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ